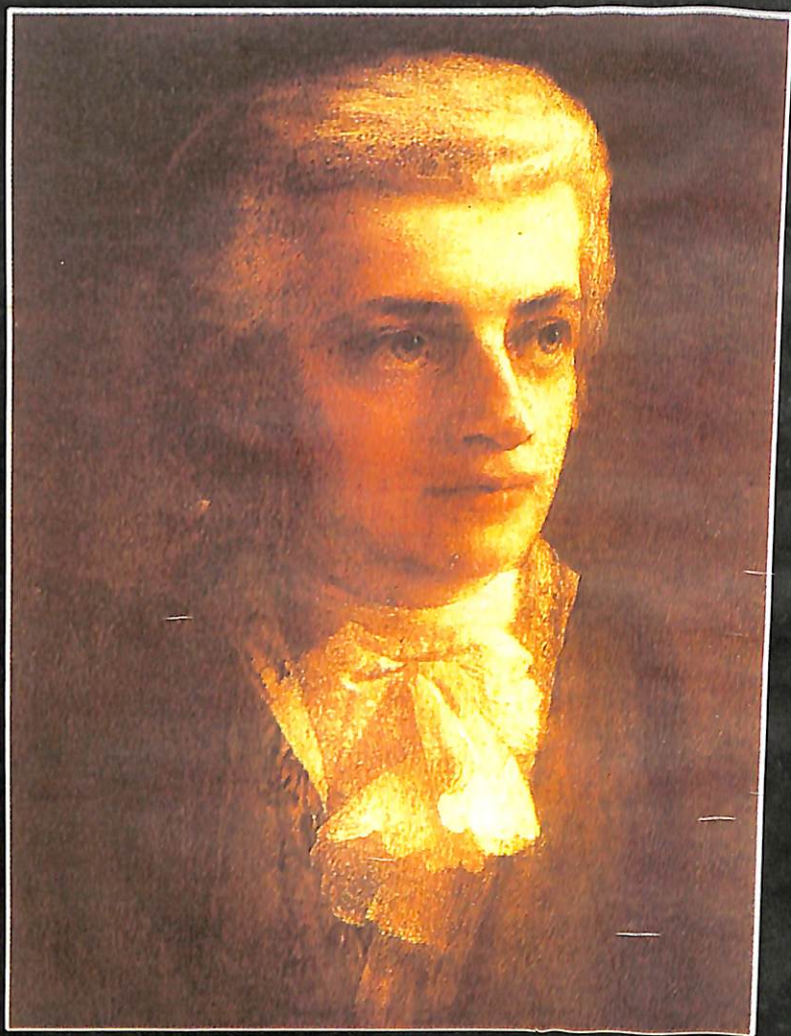

મોસાર્ટ અને બીથોવન

અમિતાભ મડિયા

મોત્સાર્ટ

અને

બીથોવન

લેખક
અમિતાભ મડિયા

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

૧૩૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨
દેરાસર પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
૨૦૧, પેલિકન હાઉસ, નટરાજ ટોકીઝ પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯

E-mail : navbharat@icenet.net

Visit us at : www.navbharatonline.com

Mozart and Beethoven
Monographs in Gujarati by Amitabh Madia

Published by Navbharat Sahitya Mandir,
Ahmedabad-1 & Mumbai-2
E-mail : navbharat@icenet.net
Visit us at : www.navbharatonline.com

© ૨૦૦૫, અમિતાભ મડિયા

Visit me at : www.painteramitabh.com

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૫

મૂલ્ય : રૂ. ૧૦૦.૦૦

પ્રકાશક :

અશોક ધનજીભાઈ શાહ

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

૧૩૪, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨

દેરાસર પાસે, ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

પહેલું આવરણ : મોત્સાર્ટનો પોર્ટ્રેટ, ચિત્રકાર : સી. એલ. વોગલ
૧૭૮૯.એ. નીડેર્હોસર કલેક્શન, ઝ્યુરિખ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ

છેલ્લું આવરણ : બીથોવનનો શિલ્પ પોર્ટ્રેટ,
શિલ્પી : ગુસ્તાફ લેન્ડ્ગ્રેબે, બર્લિન

ટાઈપસેટિંગ :

શ્રીગણેશ ક્રિએશન્સ

મેમનગર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૫૨

મુદ્રક :

યુનિક ઓફસેટ

એન. આર. એસ્ટેટ, દૂધેશ્વર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪

પ્રિય ઉષામાશીને.
(ઉષા ભાગુભાઈ ત્રિવેદી)

Neither intelligence nor imagination nor both together go to the making of genius. Love, love, love, that is the soul of genius.

– **W. A. Mozart**

Genius is eternal patience.

– **Michelangelo**

Without music life would be an error.

– **Friedrich Nietzsche**

Music is the shorthand of emotion.

– **Lev Tolstoy**

Everything in art is trifling that is not taken from life.

– **Michelangelo Merisi Carravaggio**

પ્રસ્તાવના

યુરોપિયન સંગીતની બે મહાન પ્રતિભાઓ મોત્સાર્ટ અને બીથોવનના સ્વરોનો રણકો આજે પણ બુલંદ છે. રોકડા પાંત્રીસ વર્ષે આ ફાની દુનિયા ત્યાગી જનારો મોત્સાર્ટ બાળપ્રતિભા હતો. એના સંગીતમાં જમાને જમાને ભાવકોને દૈવી માધુર્ય સંભળાયું છે. ફળદ્રુપ ભેજું ધરાવનાર એ સંગીતકાર પ્રોલિફિક - અતિવિપુલસર્જક - હતો. માત્ર પાંત્રીસ વર્ષની જિંદગીમાં એણે સાતસોથી પણ વધુ સંગીતકૃતિઓ સર્જી ! વિયેના ઘરાણાના આ બંને સંગીતકારો - મોત્સાર્ટ અને બીથોવન - ના જીવનનો મોટો ભાગ વિયેના નગરીમાં જ પસાર થયો. એ નગરી જ એમની મુખ્ય કર્મભૂમિ બનેલી. આ બંને સમકાલીન સંગીતકારો મિત્રો નહોતા, છતાં ઉંમરમાં મોટો મોત્સાર્ટ નાનેરા બીથોવન પર આફરીન હતો.

મોત્સાર્ટના સંગીતમાં માત્ર હર્ષોલ્લાસ વ્યક્ત કરતી સૂરાવલિઓ નથી. ચિત્તને વ્યાકુળ કરી મૂકતી અને તીવ્ર દુઃખની અભિવ્યક્તિ કરતી સૂરાવલિઓ પણ તેના સંગીતમાં પ્રારંભથી જોવા મળે છે. મોત્સાર્ટના સંગીતની સરખામણીમાં બીથોવનના સંગીતમાં વીર અને રૌદ્ર રસ ઘણો વધુ છલકાયો છે, તેથી બીથોવનનું સંગીત મર્દાના ગણાયું છે. ભાવોદ્રેક અને ભાવાવેશ દ્વારા ચિત્તને અભિભૂત કરી મૂકવાની ક્ષમતા મોત્સાર્ટની છેલ્લી કૃતિઓમાં પ્રકટી, બીથોવનમાં પણ એ દેખાઈ. 'રોમેન્ટિસિઝમ' નામે જાણીતું બનેલું આ લક્ષણ પછીથી શુબર્ટ, વેબર, વાગ્નર, ચાઈકોવ્સ્કી, ગ્રીગ, શોપાં, બર્લિયોઝ, શુમન, મેન્ડેલ્સોહન, બ્રાહ્મ્સ, દ્વોર્જક, સ્મેટાના અને વુલ્ફમાં વધુ

સ્ક્રુટ થયું, આ કારણે 'રોમેન્ટિસિસ્ટ' સંગીતનો પ્રારંભ કરનાર સંગીતકારો તરીકે મોત્સાર્ટ અને બીથોવન પંકાયા.

નાટ્યોચિત સૂરાવલિઓ દ્વારા પાત્રોના અંતરમનમાં રહેલા ધૂપા ભાવોને પ્રકટ કરવાનું મોત્સાર્ટનું સામર્થ્ય અપૂર્વ અને અનન્ય ગણાયું છે. પાત્રોના મનમાં ચાલતાં મંથનોને સૂરાવલિઓ દ્વારા મંચ પર દર્શકો-શ્રોતાઓ સમક્ષ વ્યક્ત કરવાની એની કાબેલિયત પર આજે પણ લોકો એટલા મંત્રમુગ્ધ છે કે યુરોપ અને પૂર્વ એશિયામાં એના ઓપેરાનું વારંવાર મંચન થાય છે.

મોત્સાર્ટ અને બીથોવનની કૃતિઓમાં એકાદ સ્વરની અડધી શ્રુતિ આઘીપાછી કરવામાં આવે કે સમયાંતરાલમાં પા સેકંડ આઘીપાછી કરવામાં આવે તો કૃતિની સમતુલા ખોરવાઈ જતી જોવા મળે છે. તેથી જ એ કૃતિઓ પૂર્ણ તથા સર્વાંગસુંદર બંદિશ ગણાય છે. પૂર્ણતાને શિખરે બિરાજતી એ બધી કૃતિઓ આ જ કારણે 'કલાસિકલ' - પ્રશિષ્ટ ગણાય છે.

૨૦૦૫

અમદાવાદ

— અમિતાભ મડિયા

નોંધ

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા બદલ નવભારત સાહિત્ય મંદિર તથા શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પી. શાહનો આભાર માનું છું. જહેમતપૂર્વક પ્રૂફવાચન બદલ શ્રી દીપકભાઈ ઠાકરનો આભારી છું.

૨૦૦

અમદાવાદ

— અમિતાભ મડિયા

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૫
૧. મોત્સાર્ટ	૩
૨. મોત્સાર્ટ વિશે	૮૧
૩. મેરેજ ઓફ ફિગારો	૮૪
૪. ડોન જિયોવાની	૯૧
૫. કોસી ફાન તુતી	૧૦૨
૬. ઝુબેરફ્લોટ (મેજિક ફ્લૂટ)	૧૦૫
૭. ઇડોમેનિયો	૧૧૨
૮. સેરાલિયો	૧૧૩
૯. લા ક્લેમેન્ઝા દિ તીતો	૧૧૪
૧૦. મોત્સાર્ટની કૃતિઓ	૧૧૫
૧૧. બીથોવન	૧૧૯
૧૨. બીથોવન વિશે લેવ ટોલ્સ્ટોય	૧૮૦
૧૩. બીથોવન વિશે રિચાર્ડ વાગ્નર	૧૮૪

In life beauty perishes, but not in art.

– **Leonardo da Vinci**

Rules and models destroy genius and art.

– **William Hazlitt**

*The true work of art is but a shadow
of the divine perfection.*

– **Michelangelo**

*Art is not a handicraft, it is the trans-
mission of feeling the artist has experienced.*

– **Lev Tolstoy**

*The artist is the only man who knows
what to do with beauty.*

– **Jean Rotand**

मोत्सार्ट

Mozart is sunshine.

— Antonin Dvorak

THE
REVUE
DE
L'ÉCONOMIQUE

The Revue de l'Économique is a quarterly journal of economic theory and practice, published by the Société de l'Économie Industrielle de France. It is one of the most important and oldest journals in the field of economic science. The Revue de l'Économique is published by the Société de l'Économie Industrielle de France, which was founded in 1845. The journal is published quarterly, and its content is devoted to the study of economic theory and practice. The Revue de l'Économique is a leading journal in the field of economic science, and it is widely read and cited by economists and other scholars. The journal is published by the Société de l'Économie Industrielle de France, which is a non-profit organization dedicated to the study and promotion of economic science. The Revue de l'Économique is a quarterly journal of economic theory and practice, published by the Société de l'Économie Industrielle de France. It is one of the most important and oldest journals in the field of economic science. The Revue de l'Économique is published by the Société de l'Économie Industrielle de France, which was founded in 1845. The journal is published quarterly, and its content is devoted to the study of economic theory and practice. The Revue de l'Économique is a leading journal in the field of economic science, and it is widely read and cited by economists and other scholars. The journal is published by the Société de l'Économie Industrielle de France, which is a non-profit organization dedicated to the study and promotion of economic science.

પ્રકરણ - ૧

મોત્સાર્ટ

યુરોપની અથવા તો સમગ્ર માનવજાતની સૌથી વધુ અસાધારણ મહાન પ્રતિભા નિર્વિવાદ એક નાનકડો જર્મન છોકરો વુલ્ફગેન્ગ મોત્સાર્ટ છે.

— ૫ પબ્લિક ઍડ્વર્ટાઈઝર,

લંડન, જુલાઈ 1765

માત્ર આઠ વરસની ઉંમરે એણે પોતાની શક્તિના પ્રતાપે યુરોપભરમાં ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી. એ ઉંમરે એ ઓસ્ટ્રિયન સામ્રાજી મારિયા થેરેસા અને ફ્રેંચ રાજા લૂઈ પંદરમા સાથે બેસીને જમતો. એ ઉત્તમ વાદક તો હતો જ, સાથે ઉત્તમ કમ્પોઝર (સ્વરનિયોજક) હતો. હાયડન જેવા બુદ્ધિગ્ન સંગીતકારોએ એની પાસેથી સંગીતનાં નવાં તત્વો-લઢણો અપનાવી લેવામાં કોઈ ખમચાટ અનુભવેલો નહિ. સ્કૂલે જવાની એને કદી તક મળેલી નહિ, છતાં વાંચવાનો એ શોખીન હતો. એને ઈંગ્લિશ ભાષા આવડતી નહિ. પણ, જર્મન અનુવાદો મારફતે શેક્સપિયરનાં અને મોલિયેરનાં મોટા ભાગનાં નાટકો એણે વાંચેલાં. એણે લખેલા અઢળક પત્રો જર્મન ગદ્ય પરનો એનો અસાધારણ કાબૂ દર્શાવે છે.* પત્રોમાં એ આખાબોલો દેખાય છે. એક પત્રમાં તે પિતાને લખે છે : “મોટી પાર્ટી...કદરૂપી મહિલાઓથી ભરેલી. પોતાનામાં રહેલી સૌંદર્યની ખોટનું સાદું એમણે દયાથી વાળી દીધું....”

મોત્સાર્ટ પોતાની જ દુનિયામાં મસ્ત હતો. પોતાના મનોરાજ્યને એણે નામ આપેલું : ‘રૂકેન’. જર્મન ભાષાના આ શબ્દનો અર્થ છે — ઊંધી ગતિ અથવા પાછળ તરફની ગતિ. ઘણી વાર એ

* મોત્સાર્ટ કુટુંબના સભ્યોએ લખેલા પત્રોના ઈ. એન્ડર્સને કરેલા સંપાદનની ત્રીજી આવૃત્તિ થઈ છે : ‘૫ લેટર્સ ઓફ મોત્સાર્ટ એન્ડ હિઝ ફેમિલી’, 1985.

પોતાનું નામ ઊંધું બોલતો કે ઊંધી સહી કરતો — 'Trazom'. બિલિયર્ડનો એ રસિયો હતો. ઘરમાં જ બિલિયર્ડનું ટેબલ રાખતો. સંગીતનો સ્કોર લખતાં લખતાં પણ બિલિયર્ડ રમવાની એને આદત હતી. જાતભાતનાં ફૂટપંચ અને વાઈન્સનો શોખીન હતો. અત્યંત ધોળી ત્વચા ધરાવતો એ દૂબળોપાતળો અને નીચો આદમી હતો. નાની અમથી વાતમાં પણ મોટેથી હે-હે-હે-હે કરીને હસી પડવાની એને આદત હતી. ફેશનેબલ કપડાં પહેરવાનો એને ભારે શોખ હતો. માત્ર છ વરસની ઉંમરે એણે સંગીતના જાહેર જલસા કરવા શરૂ કરેલા, અને આઠ વરસની ઉંમર પછી તો કદી રિયાઝ કરેલો નહિ. પિતાનો એ લાડકો હતો. એ જન્મ્યો ત્યારથી જ એક વફાદાર નોકરની જેમ પિતાએ એની સેવાચક્રી કરવી શરૂ કરી દીધેલી અને પુત્રને સાવ નાની ઉંમરે માનપાન અને પ્રતિષ્ઠા મળતાં પિતાએ અભિમાન લીધેલું. જર્મન સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ માટે પિતાપુત્ર બંનેને અપાર પ્રેમ અને ગર્વ હતો.

બુરુર્ગ સંગીતકારોમાંથી જોહાન સેબાસ્ટિયન બાખ, તેના નવમા પુત્ર જોહાન ક્રિશ્ચિયન બાખ, કાર્લ ફિલિપ ઇમાન્યુઅલ બાખ, હેન્ડલ અને જોસેફ હાયડનના સંગીત માટે મોત્સાર્ટને ભરપૂર આકર્ષણ હતું. એમાંથી એ શીખ્યો પણ ખરો. પણ બુરુર્ગ સંગીતકારો જેવી તગડા પગારવાળી અને આરામથી નિશ્ચિત મને સંગીતસર્જન કરી શકાય તેવી કોઈ રાજાની પનાહ મોત્સાર્ટને મળી નહિ એ હકીકતને વિધાતાની બલિહારી જ ગણવી રહી. એક ફી લાન્સ સંગીતકાર તરીકે તે ખાસ કમાણી કરી શક્યો નહિ !

અઢારમી સદીનું જર્મન સંગીત

અઢારમી અને ઓગણીસમી સદી જર્મન સંગીતનો સુવર્ણયુગ છે. મુશિયાનો રાજા ફેડેરિખ બીજો પોતે જ એક ઉત્તમ વાંસળીવાદક હતો. હેમ્બર્ગ, બર્લિન, મેન્હીમ, ડ્રેસડન, મ્યુનિખ, લિપ્સિક અને વિયેના

જર્મન સંગીતનાં મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં. એમાંથી ઉત્તર જર્મનીનાં પ્રોટેસ્ટન્ટ નગરો હેમ્બર્ગ, બર્લિન અને ડ્રેસડન મહાન જર્મન સંગીતકાર જે. એસ. બાખ(1685-1750)ની શૈલીની પ્રગાઠ અસર નીચે હતાં. દક્ષિણનાં મ્યુનિખ અને વિયેના કેથલિક સત્તાના કાબૂ હેઠળ હોવાથી તે ફાંસ અને ઇટાલીની કાઉન્ટરપોઇન્ટ શૈલી*ના પ્રભાવ નીચે હતાં. ઉત્તર જર્મનીની જે. એસ. બાખની શૈલીની હાર્મની અને ઇટાલિયન શૈલીના કાઉન્ટરપોઇન્ટના સંયોગથી ગાલાં (Gallant) શૈલી જન્મી. જે. એસ. બાખના પ્રતિભાશાળી પુત્રો કાર્લ ફિલિપ ઇમાન્યુએલ તથા જોહાન ક્રિશ્ચિયને ગાલાં શૈલીને મજબૂત બનાવી. અને એ પછીના જર્મન સંગીતકારોએ ઇટાલિયન અસરોને તિલાંજલિ આપવા મથામણ આરંભી. એમાં ગ્લકનું નામ પહેલું છે. એણે જર્મન કોમિક ઓપેરા લખવાની પહેલ કરી. એમાંથી જર્મન રાષ્ટ્રીય ઓપેરા જન્મ્યો, જે 'સિન્ગ્સ્પીલ' નામે ઓળખાયો. એમાં સંવાદો ગાવાને બદલે બોલવામાં આવતા અને બે સંવાદો વચ્ચે સંગીતકાર સંગીત ગોઠવતો. જર્મન મહાકવિ ગથેએ પણ સિન્ગ્સ્પીલના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો. 'વિકાર ઓફ વેઇકફીલ્ડ' ઉપરથી એણે 'એર્વિન એટ એલ્મીરે' (1775) નામના ઓપેરાના સંવાદો લખ્યા જેમાં જોહાન આન્દ્રેએ સંગીત આપેલું.

અઢારમી સદીમાં જર્મન સંગીતના ઘાટઘૂટ સંપૂર્ણતાની એટલી હદે પહોંચ્યા કે એ સંગીત 'ક્લાસિકલ' કહેવાયું. એ જ વખતે જર્મન વિદ્વાન જે. જે. વીન્કલમાને પ્રાચીન રોમન નગરો હર્ક્યુલેનિયમ અને પોમ્પેઇનાં તાજેતરમાં મળી આવેલાં ખંડેરોનો અભ્યાસ કરીને ચિત્ર અને શિલ્પમાં આકાર અને ઘાટની સાદગીભરી સંપૂર્ણતા પર ભાર મૂક્યો. જાક લૂઈ દાવીદે ક્લાસિકલ ચિત્રકલાની આરાધના આરંભી. પરંતુ સંગીતના ક્ષેત્રમાં આટલો બધો જૂનો સંદર્ભ મળતો નહોતો. પ્રાચીન ગ્રેકોરોમન યુગમાં સ્વરનોંધ — નોટેશન — ની કોઈ પ્રણાલિકા

* સૂરાવલિના સૂરો અવળા ગોઠવી મૂળ સૂરાવલિ સાથે તેનું સંયોજન કરી સર્જતી શૈલી.

નહોતી. (અને નોટેશનસ્કોર વિના તો સંગીત તરત જ સમયમાં ઓગળી જાય છે.) ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મનીના સાહિત્યકારો તેમ જ ફિલસૂફો તેનાથી તદ્દન ઊંધા એવા રોમેન્ટિસિઝમની તરફદારી કરી રહેલા, જેમાં કલાકૃતિની આકૃતિ કે ઘાટઘૂટની પરવા કર્યા વિના હૃદયના ઊડાણમાં પડેલી અતૃપ્ત વાસનાઓ, દર્દો અને અભિલાષાઓ પ્રકટ કરવી ફરજિયાત બને છે. હાયડનની પાછલી કૃતિઓ, અને મોત્સાર્ટની તો બધી જ કૃતિઓમાં અંતરની ઊર્મિઓનો ઊભરો ઠલવાતો જોવા મળે છે. બીથોવનમાં તો એ એથી પણ વધુ મુખર બને છે.

પરસ્પર વિરોધી પ્રકૃતિની સૂરાવલિઓને સાથે મૂકીને, તીવ્ર અને મંદ ગતિઓમાં તાર અને મંદ્ર સપ્તકોના સ્વરોની સહોપસ્થિતિઓ ઊપજાવીને જી. સી. વાજેન્સીલ અને કાર્લ ડીટર્સ ફોન ડીટર્સોફ પ્રારંભિક સિમ્ફની, કન્ચર્ટો, ક્વીન્ટેટ અને ક્વાર્ટેટના ઘાટનો વિકાસ કર્યો. સ્કાર્લેતી અને સી.પી.ઈ. બાખે પણ આ શૈલીના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો. અને હાયડને આ શૈલીને પૂર્ણતાએ પહોંચાડી જે 'ફર્સ્ટ મૂવમેન્ટ સોનાટા'ને નામે ઓળખાઈ. એમાં પહેલી ગત તીવ્ર ઝડપની અને ઉત્સાહસભર 'એલેગ્રો' કે 'એલેગ્રેતો' હોય છે. પછીની એકબે ગત ધીમી શિથિલ ગતિની 'એડાજિયો' કે 'આન્દાન્તે' હોય છે. અને ફરી પાછી તીવ્ર ઝડપની ગત યોજાતી. એક વાજિંત્ર માટેનો સોનાટા હોય કે બહુ વાજિંત્રો માટેની સિમ્ફની હોય, સંગીતનું મૂળભૂત માળખું આ જ હતું. ફ્રેંચ વિદ્વાન ઈ. બોરલે સિમ્ફનીની વ્યાખ્યા આપતાં કહેલું : "અલગ અલગ અવાજો ધરાવતાં વિવિધ વાજિંત્રોનો સામૂહિક સોનાટા એ જ સિમ્ફની છે."

એ જમાનામાં પ્રિય વાજિંત્રો પિયાનો અને વાયોલિન હતાં. મોટા ભાગનાં કન્ચર્ટો તેમ જ ચેમ્બર મ્યૂઝિક આ જ બે વાદ્યો માટે લખાયાં. બાસૂન, ઓબો, શોન, ક્લેરિનેટ, હાર્પ અને વાંસળી માટે પ્રમાણમાં ઓછું સંગીત લખાયું. વાજેન્સિલ, હાયડન, સ્ટ્રેમીટ્ઝ,

સ્ટેર્જર, લિયોપોલ્ડ હોફમેન અને મોત્સાર્ટના પિતા લિયોપોલ્ડ મોત્સાર્ટે શિસ્તબદ્ધ કૃતિઓ લખી. એકલવાજિંત્રોનું નાનકડું જૂથ મોટા ઓર્કેસ્ટ્રા સાથે સંવાદ રચે એ 'કન્યર્ટો-ગ્રોસો' ઘાટમાંથી એ બધાએ એકલ-વાજિંત્ર અને મોટા ઓર્કેસ્ટ્રા સાથેનો સંવાદ 'કન્યર્ટો' નિપજાવ્યો.

જોસેફ હાયડન (1732-1809)

મોત્સાર્ટ હજી તો સાવ છોકરડો હતો ત્યારે હાયડન બુટુર્ગ સંગીતકાર હતો. હાયડન મોત્સાર્ટ કરતાં ચોવીસ વરસ મોટો હતો. બંનેને પરસ્પર આદર હતો, અને મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી એ અઢાર વર્ષ જીવ્યો. તે છતાં હાયડન મોત્સાર્ટ પાસેથી નવી લઢણો અપનાવી લેતાં જરાય ખમચાયેલો નહિ. એની 'લંડન' સિમ્ફની પર મોત્સાર્ટનો ભારે પ્રભાવ છે. છ સ્ટ્રીન્ગક્વાર્ટેટનું એક જૂથ મોત્સાર્ટે હાયડનને અર્પણ કરેલું. હાયડન આજે પણ યુરોપના શ્રેષ્ઠ સંગીતકારોમાં સ્થાન પામે છે. ગાડાનાં પૈડાં બનાવનાર સુથારનો એ પુત્ર હતો. નાનો છોકરો હતો ત્યારથી વિચેનાના સેંટ સ્ટીફન કથીડ્રલમાં ઊંચા સપ્તકોમાં એ ગાતો. પણ તેરચૌદ વર્ષે અવાજ ફાટતાં એ કામ પડતું મૂકવું પડ્યું. એણે રચેલી અદ્ભુત સિમ્ફનીઓ હુલામણા નામે પ્રચલિત થઈ : ફેરવેલ, ક્લોક, સર્પાઈઝ, મિલિટરી, ડ્રમ રોલ, બેર, આદિ. ફળદ્રુપ સર્જકતા ધરાવતા આ સંગીતકારે 103 સિમ્ફનીઓ, 84 સ્ટ્રીન્ગક્વાર્ટેટ્સ, 14 માસ, ઉપરાંત ઘણાં ઓરેટોરિયો અને કેન્ટાટા લખ્યાં. એનાં ઓરેટોરિયો 'ધ ક્રિએશન' (1798) અને 'ધ સિઝન્સ' (1801) એની સર્જકતાનાં શ્રેષ્ઠ શિખરો ગણાય છે. 'ધ ક્રિએશન'માં એણે બાઈબલ અને મિલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'માંથી લીધેલા અંશોને સંગીતબદ્ધ કર્યાં છે. 'ધ સિઝન્સ'માં એણે જેઈમ્સ થોમ્સનની એ જ નામની કૃતિને સંગીતબદ્ધ કરી છે. બંને કૃતિઓ પર લંડનમાં સ્થાયી થયેલા જર્મન સંગીતકાર હેન્ડલની ઘેરી અસર છે.

મોત્સાર્ટનું નામ

જે સંગીતકારને દુનિયા આજે વુલ્ફગેન્ગ એમેડિયસ મોત્સાર્ટ તરીકે ઓળખે છે તેનું મૂળમાં નામસંસ્કરણ થયેલું — જોએન્સ ક્રિસોસ્ટોમસ વુલ્ફગેન્ગ થિયોફિલસ. ઘરના સભ્યો અને મિત્રો એને હુલામણા 'વુફી' નામથી બોલાવતા. ઈટાલીની એક યાત્રા વખતે એણે પોતાના નામમાં રહેલા ગ્રીક 'થિયોફિલસ'ને પહેલાં જર્મન 'ગોટ્લીબ' અને પછી લેટિન 'એમેડિયસ'માં ફેરવી નાંખ્યો. 'વુલ્ફગેન્ગ એમેડી' એવી સહી એ પત્રોમાં કરતો. ગ્રીક શબ્દ થિયોફિલસ, જર્મન શબ્દ ગોટ્લીબ અને લેટિન શબ્દ એમેડી, એમેડિયસ તથા એમેડિયોનો અર્થ છે : ઈશ્વરનો વહાલો.

મોત્સાર્ટ કુટુંબ

મોત્સાર્ટના દાદાના દાદા ડેવિડ ઓગ્સબર્ગમાં કડિયાનો વ્યવસાય કરતા અને નાનોમોટો વેપાર કરતા. પણ દાદા જ્યોર્જ બુકબાઈન્ડર બન્યા. દાદા જ્યોર્જ મોત્સાર્ટ (1679-1736) બીજું લગ્ન આના મારિયા સુલ્ઝર (1696-1766) સાથે 1708ની પહેલી ઓક્ટોબરે કરેલું. આ યુગલનો સૌથી મોટો પુત્ર લિયોપોલ્ડ 1719ની ચૌદમી ઓક્ટોબરે જન્મેલો. એ જ પુત્ર મહાન સંગીતકારનો પિતા બનવાનો હતો. એને બીજા ચાર ભાઈઓ હતા, જેમાંથી એક તો પિતાના બુકબાઈન્ડિંગના વ્યવસાયમાં જ પડ્યો; અને બીજા ત્રણ બાળપણમાં જ અવસાન પામેલા. મોત્સાર્ટ કુટુંબ યુસ્ત રોમન કેથલિક હતું.

શરૂઆતમાં લિયોપોલ્ડે ચર્યમાં પાદરી બનવાનું નક્કી કર્યું. પણ એ માટેના ધાર્મિક ગ્રંથોના અભ્યાસમાં એનું મન કદી ચોંટ્યું નહિ. ચર્યના કોચરમાં છોકરા તરીકે ઊંચા સપ્તકોમાં ગાવાની એને મજા પડતી. પછી એણે વકીલ બનવાનું નક્કી કર્યું. 1737માં અઢાર વરસની ઉંમરે સાલ્ઝબર્ગ યુનિવર્સિટીમાં કાયદાના અભ્યાસ માટે એ જોડાયો. પરીક્ષામાં લોજિકના પેપરમાં એ ઝળકી ઊઠતાં ઓગ્સબર્ગના સાંતા ઉલ્લીખ ચર્યના

બેનેડિક્સાઈન્સે એને અભ્યાસ માટે આર્થિક સહાય આપી. પણ ભણવામાંથી તરત જ મન ઊઠી ગયું, એને સંગીત તરફ આકર્ષણ જાગ્યું. પછી તો ઓગ્સબર્ગનો એણે ત્યાગ કર્યો; પણ એ જમાનામાં સંગીતના અભ્યાસ માટે કોઈ કોલેજ કે યુનિવર્સિટી હતી નહિ.

1740માં કાઉન્ટ જોહાન ફોન થર્નના ઘરમાં સંગીતકાર અને ઘરનોકર તરીકેની સંયુક્ત સેવાઓ આપવા માટેની નોકરી લિયોપોલ્ડે સ્વીકારી. આ પ્રકારની નોકરી અઢારમી સદીના યુરોપમાં ઘણી પ્રચલિત હતી. લગભગ દરેક શ્રીમંત ઘરમાં એવા થોડા નોકરો હતા જે જરૂર પડ્યે ગાઈ-વગાડી શકે. એ જમાનામાં જાહેર જનતા માટે સંગીતના જલસા ભાગ્યે જ યોજાતા. એટલે એ રીતે ફી લાન્સ ધોરણે કારકિર્દી ઘડવી અશક્ય હતી. તેથી ચર્ચના કે નગરના ઓર્ગનવાદક કે સંગીત-દિગ્દર્શક તરીકે કે રાજદરબારમાં સંગીતકાર કે સંગીતશિક્ષક તરીકે નોકરી ના મળે તો સંગીતકારને આ રીતે ગુજારો કરવા સિવાય બીજો કોઈ છૂટકો જ નહોતો. હાયડન નસીબદાર હતો. એણે એસ્ટર્ડઝી કુટુંબના સંગીતકાર તરીકે ચાળીસથી પણ વધુ વરસો સુધી નોકરી કરેલી. મોત્સાર્ટના સમકાલીન સંગીતકાર ડિટર્સોઈની આત્મકથામાંથી ઘરગથ્થુ સંગીતકારો કેવી પરિસ્થિતિમાં જીવતા હતા એનું ચિત્ર મળે છે. સંગીતકાર જો માલિકના ઘરમાં જ રહેતો હોય તો ઘરગથ્થુ નોકરો માટેનો ખાસ ગણવેશ એણે પહેરવો પડતો. એ પોતે પણ ઘરગથ્થુ નોકર જ ગણાતો અને બીજા નોકરો જોડે જ એણે ભોજન લેવાનું રહેતું. માલિકને સંગીતકાર પ્રત્યે જો પ્રેમ અને અહોભાવ હોય તો એની પરિસ્થિતિ થોડી વધુ સગવડદાયક બનતી. આજે ભલે આપણને આ પરિસ્થિતિ બેહૂદી જણાય પણ અઢારમી સદીમાં તો એ ઘણી જ સારી ગણાતી. એ જમાનામાં સંગીતકારને મળતી બીજી નોકરીઓ કરતાં તો એ સારી જ હતી. એમાં જવાબદારીઓ ભારે નહોતી, અને ઘરગથ્થુ ઓર્કેસ્ટ્રાનું કદ જો મોટું

હોય તો સંગીતના વિશાળ ફલક પર કામ કરવાની તક પણ સાંપડતી. હંગેરીના જમીનદાર પરિવાર એસ્ટર્હેઝીએ પોતાના વતનની હવેલીમાં એક સરસ અને મોટા ઓર્કેસ્ટ્રાની માવજત કરેલી. એના ડાયરેક્ટર જોસેફ હાયડનને એ ઓર્કેસ્ટ્રાને કારણે સંખ્યાબંધ સિમ્ફની, કન્ચર્ટો, ક્વાર્ટેટ અને ક્વીન્ટેટ રચવાની તક મળેલી. એ જ રીતે વિયેનાની મહારાણી મારિયા થેરેસાના દરબારી સંગીતકાર વાજેન્સિલને પણ મૌલિક સંગીત સર્જવાની તક મળેલી.

વાદક અને કંપોઝર તરીકેની લિયોપોલ્ડની શક્તિઓ તરત વિકસી, પરિણામે તેને ત્રણ જ વરસમાં — 1743માં સાલ્ઝબર્ગના રાજા આર્યબિશપ સિગિસ્મુન્ડ (કાઉન્ટ ફોન શ્વેટન્બેક)ના ઓર્કેસ્ટ્રામાં વાયોલિનિસ્ટ તરીકે નોકરી મળી. 1763માં એ ઓર્કેસ્ટ્રામાં એ વાઈસ કપેલમઈસ્ટર (કન્ડક્ટર) બન્યો. પણ હેડ કપેલમઈસ્ટર(હેડ કન્ડક્ટર)નો હોદ્દો તેની તેંતાળીસ વરસની નોકરીમાં ચાર વાર ખાલી પડવા છતાં રાજાએ એ હોદ્દા પર લિયોપોલ્ડને કદી ગોઠવ્યો નહિ. એની જવાબદારીમાં વાયોલિન અને ક્લેવિયર* શીખવવાનું પણ સામેલ હતું. વળી, ખાનગી ટ્યૂશન આપવા માટે તેને પરવાનગી મળેલી.

નાનકડું સાલ્ઝબર્ગ સાવ ગામડા જેવું પછાત હતું. ત્યાંની પ્રજાને પણ સંગીતમાં ઝાઝી દિલચસ્પી નહોતી. 1756માં સાલ્ઝબર્ગમાં મોત્સાર્ટ જન્મ્યો એ જ વર્ષે લિયોપોલ્ડે વાયોલિન કેવી રીતે વગાડવું એ વિશે 'વાયોલિન સ્કૂલ' નામે ભાષ્ય લખેલું. વાયોલિનના અભ્યાસ માટે આજે પણ તે પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. છેક ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભ સુધી એનું પુનર્મુદ્રણ થતું રહ્યું એટલી એની લોકપ્રિયતા હતી. લિયોપોલ્ડે એક કંપોઝર તરીકે પણ થોડી નામના મેળવી. એના ક્વાર્ટેટ અને કન્ચર્ટો પ્રકાશિત થયા જે ખ્યાતિ પામ્યા.

* હાર્પીસ્કોર્ડ અને પિયાનોફોર્ત એ બંને વાજિંત્રો માટે ક્લેવિયર શબ્દ વપરાય છે. અદ્વારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હાર્પીસ્કોર્ડનું ચલણ વ્યાપક હતું, પણ એ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં એનું સ્થાન પિયાનોફોર્તએ લીધું.

1747ની એકવીસમી નવેમ્બરે મારિયા એના પેટલ નામની હસુમખી અને પ્રેમાળ સ્વભાવ ધરાવતી સત્તાવીસ વરસની એક યુવતી સાથે લિયોપોલ્ડે લગ્ન કર્યાં. કોઈ સરકારી અફસરની એ પુત્રી હતી. એનો પોર્ટ્રેટ જોતાં તરત જ લાગે છે કે મોત્સાર્ટને લાંબુંલયક નાક એની માતા પાસેથી જ વારસામાં મળ્યું હોવું જોઈએ. મારિયાએ લિયોપોલ્ડનાં સાત બાળકોને જન્મ આપેલો. પણ પાંચ તો બાળપણમાં જ મૃત્યુ પામેલાં. નેનર્લ નામે ઓળખાતી માત્ર એક પુત્રી મારિયા (એ 1751ની ત્રીસમી જુલાઈએ જન્મેલી) તથા એક પુત્ર મોત્સાર્ટ (એ 1756ની સત્તાવીસમી જાન્યુઆરીએ સંત જોન ક્રિસોસ્ટોનના દિવસે જન્મેલો) એમ બે જ સંતાન ઊછરીને મોટાં થઈ શક્યાં. (એક વેપારી એમેડિયસ પગ્ગર અને તેની પત્ની મારિયા કોર્ડુલા મોત્સાર્ટ અને નેનર્લના ગોડપેરન્ટ્સ બનેલા.)

ત્રણ વરસનો પુત્ર મોત્સાર્ટ અનન્ય અને વિચક્ષણ સાંગીતિક પ્રતિભા ધરાવે છે એ હકીકતનો અંદાજ પિતા લિયોપોલ્ડને તરત જ આવી ગયેલો. નેનર્લ* ક્લેવિયરવાદનમાં નિપુણ બની. મોત્સાર્ટની જોડે એણે પણ બાળપણમાં સંગીતપ્રતિભાથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચેલું. મોટી ઉંમરે ઘર ચલાવવામાં ટેકો કરવા ક્લેવિયરનાં ટ્યૂશન પણ કરતી. બે વાર પ્રેમમાં પડીને બંને વાર નિષ્ફળ ગઈ. એ પછી તેત્રીસ વરસની ઉંમરે એ બે વાર વિધુર બની ચૂકેલા બેરોન ફોન બેક્ટોલ્ડ નામના અડતાળીસ વરસના આદમીને પરણી ગઈ. અને તરત જ પાંચ સંતાનોની એ અપરમા બની. સત્તર વરસના લગ્નજીવન બાદ પચાર વરસની ઉંમરે એ વિધવા બની. વિધવા બન્યા બાદ એ પિયરમાં આવીને વસી અને મૃત પતિએ એને માટે ગોઠવેલી નાનકડી આવકમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે ફરીથી એણે સંગીતનાં ટ્યૂશન શરૂ કર્યાં. 1829ની ઓગણત્રીસમી ઓક્ટોબરે ભાઈ મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી લગભગ આડત્રીસ વરસે એ મૃત્યુ પામી. જીવનનાં છેલ્લાં ત્રણ વરસ

* આખું નામ : મારિયા આના વાલ્બુર્ગા ઈગ્નાતિયા.

તે લગભગ અંધ હતી. પિતા લિયોપોલ્ડની ચિંતાગ્રસ્ત અને વિષાદગ્રસ્ત પ્રકૃતિ તેને કદાચ વારસામાં મળેલી.

મોત્સાર્ટના મોટા ભાગના જીવનકથાકારોએ લિયોપોલ્ડની ખૂબ કડક આલોચના કરી છે. સ્વાર્થી ધંધાદારી હેતુઓ માટે થઈને એણે કુમળી વયનાં પોતાનાં બે બાળકોનું બેહદ શોષણ કર્યું એવો આક્ષેપ તેની પર મૂકવામાં આવે છે. મોત્સાર્ટની વિલક્ષણ શિશુપ્રતિભાનું પ્રદર્શન કરવા માટે લિયોપોલ્ડે એને યુરોપભરમાં વરસો સુધી ઢસરડીને એના શારીરિક બંધારણ અને તબિયતનો દાટ વાળ્યો, જેને કારણે પાંત્રીસ વરસની કાચી ઉંમરે જ એની જિંદગીનો અંત આવ્યો. ખેલકૂદની તક ધરાવતું એક સામાન્ય બાળપણ બિચારા મોત્સાર્ટને મળેલું જ નહિ. હમઉંમર બાળકો સાથે એણે કોઈ ધિંગામસ્તી, શેતાની, તોફાન, ધાંધલધમાલ કે બારકસવેડા કરેલાં નહિ. યુરોપના રાજાઓ સમક્ષ પોતાના બાળકની પ્રતિભાનું પ્રદર્શન કરીને એ બાળકની કારકિર્દી વહેલામાં વહેલી તકે સુરક્ષિત બનાવવા સિવાય લિયોપોલ્ડને બીજો કોઈ જ ખ્યાલ આવતો નહિ. પોતાની નોકરીમાં એ દારૂડિયા અને જડ રોંચા જેવા સહકાર્યકરોથી ઘેરાયેલો રહેતો. થોડી સંકુચિત પ્રકૃતિનો એ માણસ દઢનિશ્ચયી હતો, અને મોત્સાર્ટની કદર કરે એવી વ્યક્તિની શોધમાં એ પહેલેથી જ માત્ર જાગ્રત જ નહિ પણ ચિંતાતુર પણ બની ગયેલો. પોતાના જીવનનાં અંતિમ વરસોમાં તો એ પોતાની કારકિર્દીથી એટલો બધો હતાશ થઈ ગયેલો કે તણાવ, વિષાદ અને ઉદ્વેગની સ્થિતિમાં આવી ગયેલો. ચિત્રોમાં પણ એ બિચારો ચિંતાગ્રસ્ત જ દેખાય છે. દરેક માણસ ઉપર કુશંકા કરવાની આદત એણે કેળવેલી. દીકરા મોત્સાર્ટને એણે 1777માં લખેલું :

બધા જ માણસો ખરાબ હોય છે. જેમ જેમ તું મોટો થતો જશે અને દુનિયાનો અનુભવ મેળવતો જશે તેમ તેમ આ સાદા સત્યનો પરચો તને થતો જશે. યાદ કર, તને આપેલાં

વચનોમાંથી લોકોએ કેટલાંનું પાલન કર્યું ? કોઈની પણ ઉપર ભરોસો મૂકી શકાય નહિ.

બાળપણ

બાળ મોત્સાર્ટમાં સંગીતની અભૂતપૂર્વ પ્રતિભા પડેલી છે એનો ખ્યાલ આવતાં લિયોપોલ્ડને વાર લાગી નહિ. ચાર વરસની ઉંમરે મોત્સાર્ટ ક્લેવિયર અને વાયોલિન વગાડતાં શીખી ગયેલો એટલું જ માત્ર નહિ, પણ છ વરસની ઉંમરે એણે મૌલિક કૃતિઓનું સર્જન શરૂ કરી દીધેલું ! પ્રારંભથી જ એની કૃતિઓમાં અપૂર્વ લાવણ્ય અને નજાકત પ્રગટ્યાં. એનો કાન પણ અતિ સંવેદનશીલ હતો. એક સ્વરના આઠમા ભાગનો શ્રુતિકેર પણ એ પકડી પાડતો. વળી, વાયોલિનના સૂરમાં આગલા દિવસ કરતાં આજે આટલો બારીક ફેર છે એમ એ સ્મૃતિથી કહી શકતો. મોટી બહેન નેનર્લ પણ પ્રતિભાશાળી હતી. એ બંનેને છેક બાળપણથી જ લિયોપોલ્ડે કાળજીપૂર્વક સંગીતનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. મોત્સાર્ટને તો ગણિત તરફ પણ આકર્ષણ હતું. મોત્સાર્ટ મોટો થયો એ પછી લિયોપોલ્ડે મોત્સાર્ટને એક પત્રમાં લખેલું :

“બાળપણમાં તું સહેજેય બાલિશ નહોતો, ઊલટાનો ધીરગંભીર રહેતો હતો. તારી સાથે હસીમજાક કરવાની કોઈની હિંમત નહોતી. ક્લેવિયર કે બીજાં વાજિંત્રો ઉપર તું જ્યારે સંગીત વગાડતો તે વખતે તારા મોંના ભાવ એટલા બધા તો વિચારમગ્ન અને ગમગીન રહેતા કે તું લાંબું જીવી શકીશ નહિ એવી શંકા દેશવિદેશની ઘણી વ્યક્તિઓ વ્યક્ત કરતી રહેતી.”

બદનસીબે આ શંકા સાચી જ પડવાની હતી !

શરૂઆતના પ્રવાસો

લિયોપોલ્ડને પોતાની નોકરી માટે ભલે ગમે તેટલાં રોઢણાં રડવાની આદત હોય પણ એને ચાલુ પગારે વર્ષો સુધી લંબાતી

રજાઓની પરવાનગી મોટે ભાગે સહેલાઈથી મળી જતી. એ રજાઓ વગર મોત્સાર્ટની બાળપ્રતિભાનું યુરોપભરમાં પ્રદર્શન કરવાનો અવસર એને ક્યાંથી મળત ? રેલવે અને મોટરગાડી પહેલાંના એ દિવસોમાં ઘોડાગાડીની યાત્રાઓ સાવ ધીમી અને એટલે જ લાંબી અને થકવી નાખનારી હતી. હજી તો મોત્સાર્ટ છ જ વરસનો હતો ને લિયોપોલ્ડ એને અને નેનર્લને લઈને યુરોપની પહેલી યાત્રાએ નીકળી પડ્યો (જાન્યુઆરી 1762). એમાં પહેલો મુકામ બેવેરિયાની રાજધાની મ્યુનિખ હતો. પણ આ યાત્રા અંગે કોઈ જ માહિતી નથી.

બીજી યાત્રા 1762ના સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ કરી. પડાવ નાપ્યો હેબ્સ્બર્ગ સામ્રાજ્યની રાજધાની વિયેનામાં. પત્નીને પણ લિયોપોલ્ડે આ યાત્રામાં સાથે લીધી હતી. વિયેનાના રાજકુંવર આર્ચબિશપ જોસેફ અને મહારાણી મારિયા થેરેસાએ શોનબ્રુન મહેલમાં મોત્સાર્ટ પરિવારનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું અને સંગીત સાંભળ્યું. કપડાથી ઢાંકી દીધેલા કીબોર્ડ પર મોત્સાર્ટે ક્લેવિયર વગાડ્યો. પછી બેઠક પરથી ઊઠતાં એ ગબડી પડ્યો. એની જ ઉંમરની એક છોકરીએ એને ઊઠવામાં મદદ કરી એટલે આભાર માનતાં મોત્સાર્ટ બોલ્યો : “મોટો થઈને હું તને પરણીશ.” એ છોકરી મોટી થઈને ફાંસની રાણી મેરી એન્તોનીતે બની.* થેરેસાએ મોત્સાર્ટને ઊંચકી લઈને ખોળામાં બેસાડીને વહાલ કર્યું. મોત્સાર્ટે એને મોટી બચી ભરી લીધી. થેરેસાએ મોત્સાર્ટ અને નેનર્લને મોંઘાંદાટ વસ્ત્રોની ભેટ આપી. પણ આ મહેમાનગતિમાં ઔપચારિકતા વધુ હતી. દસેક વરસ પછી થેરેસાના પાટવી રાજકુંવરે મોત્સાર્ટની એક દરબારી સંગીતકાર તરીકે નિમણૂક કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે થેરેસાએ કડક શબ્દોમાં નન્નો પરખાવેલો : “સંગીતકારો જેવા ફાલતુ માણસો કેટલા ભેગા કરીશ ?”

* આ એન્તોનીતે મોટી થઈને ફાંસની રાણી બનેલી ત્યારે ભૂખમરાથી થાકીને ફાંસની ગરીબ પ્રજાએ આ રાણીને ફરિયાદ કરી કે તેમને ખાવા બ્રેડ પણ મળતી નથી. તેમને ‘બ્રેડ ના મળે તો કેક શા માટે ખાતા નથી ?’ એવી સલાહ આપનાર રાણી તે આ જ.

સંગીત જલસાઓથી ચિક્કાર આ બીજી યાત્રાએ મોત્સાર્ટને સાવ થકવી નાખ્યો. વિયેના પછી પ્રેસ્બર્ગ અને લિન્ઝમાં પણ શ્રોતાઓને સંગીત વડે પ્રસન્ન કરીને પરિવાર સાલ્ઝબર્ગ પાછો આવ્યો. ફાયદો એ થયો કે ચોમેર મોત્સાર્ટની કીર્તિ ફેલાઈ. પણ ઘેર આવીને એ તરત જ માંદગીમાં પટકાયો. તાવના હુમલા એને વારંવાર આવતા એવું મોત્સાર્ટ અને લિયોપોલ્ડના પત્રોમાં માંદગીના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. આજનું તબીબી વિજ્ઞાન એવું માને છે કે બાળપણથી જ મોત્સાર્ટને રૂઘુમેટિક તાવની બીમારી હતી.

પરિવારની ત્રીજી યાત્રા ખાસ્સી લાંબી રહી — 1763ના જૂનથી 1766ના નવેમ્બર સુધી સાડા ત્રણ વરસની. એમાં યુરોપનાં ઘણાંબધાં નગરો આવરી લેવાયાં. સૌથી પહેલાં ફ્રેંચ રાજધાની પેરિસમાં પરિવારે પાંચ મહિના સુધી ધામા નાંખ્યા. એ પછી ત્રણ મહિના લંડનમાં વિતાવી લીલે, ઘેન્ટ, હેગ, એમ્સ્ટર્ડમ અને મેક્લિન થઈને એ પેરિસ ગયો અને ત્યાંથી ડાયોન, લિયોન્સ, જિનિવા, લુઝાન, બર્ન, ઝ્યુરિખ, ડોનાશિન્જેન, બિબ્રાખ, ઉલ્મ અને મ્યુનિખથી સાલ્ઝબર્ગ પાછો આવ્યો.

સમ્રાટની પરીક્ષા

બંને બાળકો પોતાની શક્તિઓને કારણે પ્રવાસમાં બધે જ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યાં. મોટે ભાગે રાજદરબારો અને શ્રીમંતો સમક્ષ જ એમણે સંગીત પીરસ્યું; પણ સાથે થોડાક જાહેર જલસા પણ કર્યાં. જે નગરમાં જવાનું ગોઠવ્યું હોય ત્યાંના નગરશ્રેષ્ઠી અને વગદાર નાગરિકો પરના ભલામણપત્રો મેળવી લેવાની તજવીજ લિયોપોલ્ડ આગોતરી જ કરી લેતો. મોત્સાર્ટના સહજ નિર્દોષ વર્તનને કારણે તેને જોતાં જ લોકોના હૃદયમાં વહાલ ઊભરાતું. એવી બાળસહજ બેફિકરાઈથી જ એણે ઓસ્ટ્રિયાના સમ્રાટનું દિલ જીતી લીધેલું; કારણ કે મોત્સાર્ટે એ સમ્રાટ તરફ કોઈ વિશેષ ધ્યાન આપેલું નહિ ! અગાઉથી

નક્કી કરેલી કૃતિઓ વગાડવા ઉપરાંત શ્રોતાજનોની માગણીને માન આપીને મોત્સાર્ટ શીઘ્રસ્ફુરિત (ઈમ્પ્રોપ્ટુ ઈમ્પ્રુવાઈઝ્ડ) કૃતિઓ વગાડીને શ્રોતાઓને આંજી દેતો. સમ્રાટે હસતાં હસતાં મજાક કરી કે આંખે પાટા બાંધીને મોત્સાર્ટ હાર્પિસ્કોર્ડ વગાડશે ? મોત્સાર્ટે એ તરત કરી બતાવ્યું અને તે પણ એક પણ ભૂલ વિના જ !

આ વર્ષોમાં મોત્સાર્ટનું ઘડતર થયું. જે કોઈ નગરમાં એ જતો ત્યાં સ્થાનિક કંપોઝરોને સાંભળવાની એક પણ તક ચૂકતો નહિ. યુરોપની બધી જ સમકાલીન પ્રાદેશિક શૈલીઓ ઉપરાંત વ્યક્તિગત કંપોઝરોની અંગત શૈલીઓમાં નવસર્જન કરવાની હથોટી ધીમે ધીમે મોત્સાર્ટે કેળવી લીધી. એ દરેક શૈલી મોત્સાર્ટના સંગીત પર પોતાની આગવી છાપ પણ છોડી ગઈ. જીવનના છેલ્લા વર્ષ સુધી બાહ્ય પ્રભાવો પ્રત્યે મોત્સાર્ટ અત્યંત સંવેદનશીલ અને ગ્રહણશીલ રહ્યો. કોઈની પણ પાસેથી કંઈક નવું શીખવા મળતું હોય તો એ માટે મોત્સાર્ટે કદી પણ શરમ, નાનમ કે ખમચાટ અનુભવ્યો નહિ, કે એ માટે તુચ્છકાર કેળવ્યો નહિ.

પણ આ બધા લાંબા પ્રવાસોથી ઊગીને ઊભો થઈ રહેલો એ છોકરો ખરેખર ત્રાસી ચૂક્યો હતો. પોતાની ઉંમરનાં બીજાં બાળકો સાથે રમતગમતનો એમાં કોઈ જ અવકાશ નહોતો. છતાં ઘોડાગાડીના ઠીચુક ઠીચુક પ્રવાસોમાં મોત્સાર્ટ ગાડીવાનો સાથે દોસ્તી કેળવતો, એમની જીભે રમતાં લોકગીતોમાંથી સૂરાવલિઓ પકડતો અને બહાર પ્રકૃતિમાં રસ લેતો. ગમે તે કારણ હોય, પણ મોત્સાર્ટ વારંવાર માંદો પડતો. બીજા પ્રવાસ દરમિયાન તો વિયેનામાં મોત્સાર્ટ સ્કાર્લેટ ફીવરથી બે અઠવાડિયાં સુધી ખાટલામાં રહ્યો. ખાટલામાંથી ઊભા થયા પછી પણ ડોક્ટરે તો જલસા કરવા દેવા પર મોત્સાર્ટને મનાઈ જ ફરમાવેલી. પણ અવિરત પ્રવાસના ખર્ચા તથા હોટેલોનાં રહેઠાણ-ભોજનના ભારે ખર્ચાને પહોંચી વળવા માટે એ બે નાનકડાં બાળકોને

કમાયા વગર છૂટકો જ નહોતો. પણ સંગીતજલસાનું વળતર યજમાન રોકડમાં આપવાને બદલે મોટે ભાગે તો ઝવેરાત કે ઘડિયાળ જેવી કીમતી જણસમાં ચૂકવતો. ભલે ગમે તેટલી કીમતી એ જણસ હોય, પણ માથે ચઢેલાં બિલ ચૂકવવામાં એ જણસ તત્કાળ સહેજે મદદરૂપ થતી નહિ. વળી, એવું પણ નહોતું કે મોત્સાર્ટને હંમેશાં આદર્શ શ્રોતા મળી જ રહેતા. 1778ના મેની પહેલીએ મોત્સાર્ટે એક કાગળમાં લખ્યું છે : “ખુરશીઓ, ટેબલો અને દીવાલો માટે મેં સંગીત વગાડ્યું.” રાજવી શ્રોતાઓ ઘણી વાર ચાલુ સંગીતે ખાણીપીણી અને ટોળટપ્પાં કરી સંગીત અને સંગીતકારનું અપમાન કરતા.

ફ્રાંકફૂર્ટના એક છાપામાં 1763ની ત્રીસમી ઓગસ્ટે લિયોપોલ્ડે એક જાહેરાત છપાવેલી :

સાલ્ઝબર્ગ રાજદરબારના કપેલમઈસ્ટરનાં બે નાનકડાં બાળકોએ પોતાની આવડતથી બધા જ શ્રોતાઓને અચંબામાં નાંખી દીધા છે. એથી એમના જલસા વારંવાર યોજવા પડે છે. શ્રોતાઓના ઉમળકાને કારણે જ એક છેલ્લો જલસો આજે ત્રીસમી ઓગસ્ટની સાંજે છ વાગ્યે શેર્ફ હોલમાં યોજાયો છે. માત્ર બાર વરસની નાનકડી બાળા જ નહિ, પણ છ વરસનો બાળક* આંખે પાટા બાંધીને મહાન કંપોઝરોના સૌથી વધુ અધરા ટુકડા વગાડી બતાવશે. પછી શ્રોતાઓ જે કોઈ અવાજ કરશે તે અવાજને દૂરથી તરત જ પારખી જઈ તેનો ચોક્કસ સ્વર કહી દેશે. અને છેલ્લે કોઈ જાણીતી કૃતિને ઓર્ગન પર શીધ્રસ્ક્રુરણાથી ઈમ્યુવાઈઝ કરશે. પ્રવેશમૂલ્ય : એક જણનો એક નાનો થેલર.

એ સાંજે આ જલસામાં ચૌદ વરસના નાનકડા છોકરડા ગથેએ સાત વરસના બાળ મોત્સાર્ટનું સંગીત સાંભળેલું. સાડત્રીસ વરસ પછી પણ ગથેને સુંદર પોશાકમાં માથે ભવ્ય વિગ સાથે શોભતો રૂપાળો ને સ્માર્ટ દેખાતો બાળ મોત્સાર્ટ યાદ હતો.

* હકીકતમાં મોત્સાર્ટ એ વખતે સાત વરસ પૂરાં કરી ચૂકેલો.

1764ની પેરિસયાત્રામાં મોત્સાર્ટ ત્રણ જર્મન સંગીતકારો જોહાન ગોટ્ટફ્રીડ એકાર્ડ, જોહાન શોબુર્ટ અને હર્માન ફીડરિખ તથા બે ફ્રેંચ સંગીતકારો પિયેરે દુપો અને ફાંસ્વા જોસેફ ગોસેકને મળેલો. પેરિસમાં રહેતા જર્મન પત્રકાર બેરોન ફોન ગ્રીમે પોતાના મેગેઝિનમાં બેહદ તારીફથી ભરપૂર મોત્સાર્ટની જાહેરાતો કરીને ફ્રેંચ લોકોને મોત્સાર્ટ પાછળ ઘેલા કરી મૂક્યા. બંને બાળકોને લઈને લિયોપોલ્ડ પેરિસથી લંડન પહોંચ્યો. આ દિવસોમાં મોત્સાર્ટના હોઠ ઉપર એક વાક્ય રમતું રહેલું : “ઈશ્વર પછી મને સૌથી વધુ વહાલા છે મારા પપ્પા.” પહેલેથી જ મોત્સાર્ટ પિતા સાથે ગાઢ લાગણીના બંધનમાં બંધાયેલો. માતા સાથેનું મોત્સાર્ટનું બંધન આવું ગાઢ જણાતું નથી. લિયોપોલ્ડ મોત્સાર્ટનો માત્ર પિતા અને ગુરુ જ નહોતો, એ મોત્સાર્ટની સંગીતની કારકિર્દીનો ઘડવૈયો અને આયોજક પણ હતો. એક જ વાક્યમાં એમ કહી શકાય કે મોત્સાર્ટ જેવી અફલાતૂન પ્રતિભા લિયોપોલ્ડે જ ઘડેલી.

લંડનમાં રાજા જ્યોર્જ ત્રીજા અને રાણી શાર્લોટીએ મોત્સાર્ટને આમંત્રણ આપ્યું. બકિંગહામ પેલેસમાં રાણીના ગાયન સાથે એણે પહેલાં વાયોલિન પર અને પછી ઓર્ગન પર જુગલબંધી કરી. પ્રસિદ્ધ કાસ્ટ્રાટી* ફર્ડિનાન્ડો તેન્ડૂચીને મળ્યો. એ મુલાકાતથી એના મનમાં ઓપેરા સર્જવાની મહત્વાકાંક્ષા જાગી.

લંડનની યાત્રામાં હેન્ડલ તથા સેબાસ્ટિયન બાખના પુત્ર જોહાન ક્રિશ્ચિયન બાખના પ્રગાઢ પ્રભાવ હેઠળ મોત્સાર્ટ આવ્યો. બંને સાથે એટલી જ ગાઢ મિત્રતા પણ થઈ. બાળ મોત્સાર્ટને પોતાના બે ઘૂંટણ વચ્ચે સંતાડીને જોહાન ક્રિશ્ચિયન બાખ પિયાનો વગાડતો. તે ક્યારે

* કાસ્ટ્રાટી : અઢારમી સદીના અંત સુધી યુરોપમાં કાસ્ટ્રાટી સંગીતકારોની પરંપરા ટકી. કાસ્ટ્રાટી એટલે ‘ખસી કરેલ’. ઊંચાં સપ્તકોમાં તીણા અવાજે સુંદર ગાવામાં માહિર બાળકોને એ જમાનામાં બાર વરસની ઉંમર પહેલાં ખસી કરી નાંખવામાં આવતાં, જેથી કોઈ મદદના લક્ષણ પ્રકટે નહિ અને ફાટ્યા વિના આજીવન જ સ્ત્રૈણ તીણો અવાજ ટકે.

પિયાનો વગાડવાનું બંધ કરતો અને મોત્સાર્ટ શરૂ કરતો તેની ખબર શ્રોતાઓને પડતાં વાર લાગતી. પણ જ્યારે એ ખબર પડતી ત્યારે ખૂબ આશ્ચર્ય થતું. આ મિત્ર વિશે મોત્સાર્ટે લખેલું : “હું એને દિલથી ચાહું છું.” ‘ધ ફિલોસોફિકલ ટ્રાન્ઝેક્શન્સ ઓફ ધ રોયલ સોસાયટી’માં મોત્સાર્ટ અંગે ડેઈન્સ બેટિન્ગટન 1770માં લખે છે :

આઠ વરસનો છોકરો છ ફૂટ ઊંચો હોય એમ માની શકાય ખરું ? આ પણ એક એવો જ કિસ્સો છે.... બે ગાયકો અને ત્રણ વાદકો એમ પાંચ ભાગીદારો માટેની એક ક્વીન્ટેટ રચનાની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ મેં એને આપી. ત્રણ વાદકો પાસે બે વાયોલિન અને એક બાસ વાયોલિન હતાં તથા બે ગાયકોમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીની જરૂર હતી. જે બ્રિટિશ સંગીતકારે એ રચના તૈયાર કરેલી એ સહેજ પણ જાણીતો નહોતો, બ્રિટનની બહાર તો ચોક્કસ નહિ જ. એટલે જર્મન મોત્સાર્ટે એ રચના જોઈ કે સાંભળી હોય તે સંભવ નહોતો. સ્ત્રી અને પુરુષનું ગાન કાઉન્ટર ટેનર કલેફમાં હતું; સ્ત્રીના અવાજે સતત ઊંચાં તાર સપ્તકોમાં ગાવાનું હતું. સ્કોરને ડેસ્ક પર મૂકી બાળસહજ પાતળા સ્ત્રેણ અવાજમાં મોત્સાર્ટે ઊંચાં સપ્તકોમાં વિહરવું શરૂ કર્યું. પિતા લિયોપોલ્ડે ઘોઘરા મદર્ના અવાજમાં મંદ્ર સપ્તકોમાં જુગલબંધી કરવી શરૂ કરી. લિયોપોલ્ડે ગાતાં ગાતાં બે વાર ભૂલ કરી, તેથી મોત્સાર્ટે ગાતાં ગાતાં જ આંખો કાઢીને પિતા સામે જોઈ પ્રકોપ ઠાલવ્યો. વળી, ગાતાં ગાતાં જ એ બંનેએ બે વાયોલિન વગાડવાં શરૂ કર્યાં. બંને ગાતા જાય અને સાથે વગાડતા જાય. માત્ર ખેરખાં જ આ રીતે બે કામ એકસાથે કરી શકે. એ પૂરું થયું એટલે એવી કોઈ બીજી રચના મારી પાસે હોય તો મોત્સાર્ટે માંગી. મેં ના પાડી. એની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે જણાવતાં એણે કહ્યું કે મધરાતે જો કોઈ સ્ફુરણ થાય તો તત્કાળ હાર્પિસ્કોર્ડ પર બેસી જઈ એને વગાડતાં મઠારી લેતો અને પછી મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં સ્કોર લખી લેતો. કોઈ શીઘ્રસ્ફુરિત પ્રેમગીત

સંભળાવવાની મેં મોત્સાર્ટને વિનંતી કરી. હાર્પિસ્કોર્ડની સામે જ એણે ચીલાચાલુ પ્રેમગીતોની કડીઓ ગણગણવી શરૂ કરી; ને થોડી જ વારમાં 'એફેટો' શબ્દના પુનરાવર્તનથી ભરેલી નવી શીઘ્રસ્ફુરિત સૂરાવલિ ગાવી શરૂ કરી અને સાથે પિયાનો પણ વગાડવા માંડ્યો. એને મસ્ત મૂડમાં જોઈને કોઈ શીઘ્રસ્ફુરિત કોધગીત ગાવાની મેં એને વિનંતી કરી. આ માટે એણે એવી સૂરાવલિ ઊપજાવી કે વચમાં અચાનક ઊંચા સ્વરોમાં એ 'પર્ફેડો' શબ્દ ગાવા માંડતો, અને એ જ વખતે એ હાર્પિસ્કોર્ડની કીઝ (ચાવીઓ) જોરથી ઠમકારતો. એનામાં જાણે કોઈ અલૌકિક આત્મા પ્રવેશ્યો હોય એવું મને લાગ્યું.

એના નાનકડા હાથ હાર્પિસ્કોર્ડના છઠ્ઠા સપ્તકની કીઝ (ચાવીઓ) સુધી પહોંચતા જ નહિ, એ જોતાં એના સ્ફૂર્તિલા વાદનમાં મને અદ્ભુત કૌશલ્ય દેખાયું. મેં એવું પણ સાંભળ્યું છે કે જોહાન ક્રિશ્ચિયન બાખે અધૂરું પડતું મૂકેલું એક ફ્યુગ મોત્સાર્ટે પ્રગલ્ભ સુંદરતાથી પૂરું કરેલું.

પિતા લિયોપોલ્ડ ભલે એને પુખ્ત ઉંમરનો પુરુષ ગણતો હોય, પણ હકીકતમાં તો એ આખરે એક બાળક જ હતો. એક વાર એ મને કાંઈક વગાડી સંભળાવતો હતો ત્યારે એની પ્રિય બિલાડી ઓરડામાં ઘૂસી આવતાં વગાડવાનું પડતું મૂકીને એ બિલાડી જોડે રમવા માંડ્યો. લિયોપોલ્ડ અને હું બંને એને સમજાવીને થાક્યા છતાં એ કેમે કરીને માન્યો જ નહિ, અને ફરી સંગીત શરૂ કર્યું જ નહિ. એને રમકડાં પણ ખૂબ વહાલાં હતાં.

લંડનથી મોત્સાર્ટ પરિવાર નેધર્લેન્ડ્સ ગયો. ત્યાં કાલાઈ, લીલે, ગેન્ટ અને હેગ નગરોની મુલાકાત લીધી. હેગમાં પ્રિન્સ ઓફ ઓરેન્જના દરબારમાં રાજકુંવરી કેરોલાઈન નાસોવીલ્બર્ગ આગળ મોત્સાર્ટે જલસો આપ્યો. મળતાવડા સ્વભાવ વડે આ પ્રવાસમાં મોત્સાર્ટે સરહદ પર એક કસ્ટમ્સ ઓફિસરનું દિલ જીતી લીધેલું. લિયોપોલ્ડ લખે છે : "વાયોલિન ઉપર મોત્સાર્ટે વગાડવા માંડેલા

માઈન્યુએટની અસર એ ઓફિસર ઉપર એવી થઈ કે અમારી પાસેથી કસ્ટમ્સ ડ્યૂટી લીધા વગર જ એણે અમને જવા દીધા !” હેગથી જર્મનીના વોર્મ્સ, આખેન, કોલોન અને બોન નગરોની મુલાકાતો લઈ મોત્સાર્ટ પરિવાર ઘરે સાલ્ઝબર્ગ પાછો ફર્યો. બાળપણમાં હાથીની ગર્જના જેવા ટ્રમ્પેટના અવાજથી મોત્સાર્ટ હબકી જતો. આ હબક એના મનમાં ઊંડી પેસી ગયેલી. એને દૂર કરવા લિયોપોલ્ડે એક વાર બાળ મોત્સાર્ટના કાનની નજીક જઈ જોરથી ટ્રમ્પેટ વગાડેલું અને મોત્સાર્ટ મૂર્છિત થઈ ઢળી પડેલો. આ હબક દૂર થતાં બેત્રણ વરસ લાગેલાં.

પ્રથમ ત્રણ પ્રવાસોથી લિયોપોલ્ડને 7,000 ગલ્ડનનો ચોખ્ખો નફો થયો. ઉપરાંત અસંખ્ય ઘડિયાળો, વીંટીઓ, છીંકણીની ડબ્બીઓ અને એવી બીજી વસ્તુઓ મળી તે તો અલગ. એ બધી વસ્તુઓમાંથી મોટા ભાગની તો પછીનાં વરસોમાં એનું કુટુંબ નાણાકીય ભીડમાં આવી જતાં વેચી દેવી પડેલી. પણ એમાંથી કેટલીક સાચવી રાખેલી વસ્તુઓ આજે સાલ્ઝબર્ગના મોત્સાર્ટ મ્યુઝિયમમાં છે. એમાં સામ્રાજી મારિયા થેરેસા અને પ્રિન્સ આર્યબિશપે આપેલી વીંટીઓ જોવા મળે છે.

નવા પ્રવાસો

ફરી નવા પ્રવાસે નીકળી પડવા લિયોપોલ્ડ વ્યાકુળ બન્યો. 1767ના અંતમાં વિયેનામાં રાજકુમારી આર્યડયેસ મારિયા જોસેફાનું લગ્ન નેપલ્સના રાજા ફર્ડિનાન્ડ જોડે ગોઠવાયું છે એમ જાણમાં આવતાં લિયોપોલ્ડને તક ઝડપી લેવાનું મન થયું. અગિયારમી સપ્ટેમ્બરે સાલ્ઝબર્ગથી કુટુંબ સહિત નીકળી પડીને પંદરમીએ એ વિયેના આવી પહોંચ્યો. પણ એ જ દિવસે ત્યાં રાજકુમારી મારિયા જોસેફાનું શીતળામાં અવસાન થતાં એ બિયારાની તો યોજના ચોપટ થઈ ગઈ. પોતાના કુટુંબને શીતળાના ચેપથી બચાવવા એ તરત જ સહકુટુંબ ભાગીને

ઓલ્મુટ્ઝ પહોંચ્યો, પણ છતાં નેનર્લ અને મોત્સાર્ટ બંને શીતળાનો ભોગ બન્યાં જ. મોત્સાર્ટને તો નવ દિવસ સુધી આંખે અંધાપો રહ્યો ! રોગચાળો દૂર થતાં 1768ના જાન્યુઆરીની દસમીએ એ ફરીથી સહકુટુંબ વિયેના આવી પહોંચ્યો, પણ કોઈએ એને ભાવ આપ્યો નહિ. હરીફ સંગીતકારો મોત્સાર્ટનો પગપેસારો રોકવામાં ખાસ્સા સફળ થયા. છતાં, સમ્રાટની ઈચ્છાને માન આપીને મોત્સાર્ટે ‘લા ફિન્તા સેમ્લાઈસ’* (The Sly Maiden – ખંધી છોકરી) નામનો એક કોમિક ઓપેરા (ઓપેરા બુફા) લખ્યો. પણ રાજવી થિયેટરનો મેનેજર (ઇમ્પ્રેસારિયો) એફિલિજિયો એની ભજવણી જુદાં જુદાં બહાનાં બતાવી એટલી બધી મુલતવી રાખતો ગયો કે એ માફક જ રહ્યો ! મોત્સાર્ટનું નસીબ થોડું જોર કરતું હતું ખરું. એણે બીજો એક જર્મન કોમિક એકાંકી ઓપેરા લખ્યો : ‘બેસ્ટીન બેસ્ટીની’.* આ ઓપેરા ડૉ. મેસ્મરના અંગત થિયેટરમાં ભજવાયો ખરો. શ્રોતાઓએ એને વધાવી લીધો. વિયેના-નિવાસ દરમ્યાન મોત્સાર્ટ ઘણા સંગીતકારોને મળ્યો અને ઘણુંબધું નવું સંગીત સાંભળ્યું. ગ્લક અને પિચિનીના સંગીતથી એ ખાસ પ્રભાવિત થયો. એ જ વર્ષે ડિસેમ્બરમાં લિયોપોલ્ડ કુટુંબને લઈને સાલ્ઝબર્ગ પાછો આવી ગયો. અહીં રાજા આર્યબિશપના મહેલમાં 1769ની પહેલી મેના રોજ પેલા નહિ ભજવાયેલા કોમિક ઓપેરા ‘લા ફિન્તા સેમ્લાઈસ’ (The Sly Maiden – ખંધી છોકરી)નો પ્રીમિયર શો થયો. રાજાએ ખુશ થઈને ‘કોન્ઝર્ટમઈસ્ટર’ની પદવી મોત્સાર્ટને આપી ખરી, પણ તે પગાર વિના જ. ‘લા ફિન્તા સિમ્લાઈસ’નો લિબ્રેતો ગોલ્ડોનીએ લખેલો. એના પ્રીમિયર શો અંગે શોક વ્યક્ત કરતો એક પત્ર લિયોપોલ્ડે એક મિત્રને લખેલો : “વુફીના ઓપેરા ‘લા ફિન્તા સિમ્લાઈસ’ વિશે હું શું કહું ? સંગીતકારોની એક આખી જમાતે એક બાળકની ક્ષમતા

* મૂળ કથા : કાર્લો ગોલ્ડોની, લિબ્રેતો : માર્કો કોલ્તેની.

* મૂળ કથા : ફ્રેંચ સાહિત્યકાર રોસોની ‘લે દેવી દુ વિલાજ’. અહીં ગ્રામીણ છોકરાછોકરીની પ્રેમકથાનું આલેખન છે.

તોડી નાંખવા તત્પર બનીને કાવતરું કર્યું છે. ગાયકો અને વાદકોએ વેઠ ઉતારીને આ ઓપેરાની ભજવણીનો ફિયાસ્કો કર્યો છે. એક બાળકના આત્મવિશ્વાસનો ખુડદો બોલાવી દીધો છે.” (14 સપ્ટેમ્બર, 1768) સંગીતનો અભ્યાસ અને નવી રચનાઓ કરવામાં મોત્સાર્ટનું એ આખું વરસ વીતી ગયું.

ઇટાલિયન પ્રવાસો

લિયોપોલ્ડની નજર હવે ઇટાલી પર ચોંટી. સમગ્ર યુરોપમાં એ વખતે ઇટાલી શ્રેષ્ઠ સંગીતનું સ્વર્ગ ગણાતું. મોત્સાર્ટને લઈને લિયોપોલ્ડ 1769ના ડિસેમ્બરમાં ઇટાલીના પહેલા પ્રવાસે નીકળી પડ્યો; પત્ની અને નેનર્લને ઘેર જ રહેવા દીધેલાં. પ્રવાસમાં ઇટાલીનાં વેરોના, માન્તુઆ, મિલાન, લોદી, પાર્મા, બોલોન્યા, ફ્લોરેન્સ, રોમ, તુરીન, વેનિસ અને પાદુઆ નગરો આવરી લીધાં. 1771ના માર્ચની અઠાવીસમીએ બાપદીકરો ઘેર પાછા સાલ્ઝબર્ગ આવી પહોંચ્યા. પોતાની પ્રતિભાના પ્રદર્શનથી મોત્સાર્ટે અગાઉ પેરિસ અને લંડનની પ્રજાને ઘેલી કરી મૂકેલી એવી જ અસર ઇટાલિયન પ્રજા પર પણ થઈ, એ પણ મોત્સાર્ટના મોહપાશમાં બંધાઈ ચૂકી હતી. મોત્સાર્ટે સંગીતના અનેક જલસા કર્યા — જાહેર તેમ જ ખાનગી. એણે નવી રચનાઓ પણ લખી. ઇટાલિયન ચિત્રકારોએ એનાં પોર્ટ્રેટ ચીતર્યાં. મોત્સાર્ટની કાઉન્ટરપોઈન્ટ કૃતિ ‘કાઈરીતે પ્રિમુમ રેન્યમ દેઈ’- (k 86)ને ધ્યાનમાં લઈને 1770ના ઓક્ટોબરમાં બોલોન્યાની એકાદેમિયા ફિલામોનિકાએ એને પોતાનો સભ્ય બનાવ્યો, અને રોમના પોપ ક્લેમેન્ટ યૌદમાએ સર્વોચ્ચ ઇટાલિયન ખિતાબ ‘ગોલ્ડન સ્પર’થી એને નવાજ્યો. લિયોપોલ્ડ તેમ જ મોત્સાર્ટના જીવનની આ સુવર્ણ ક્ષણ હતી. મોત્સાર્ટ તો હજી પંદર જ વરસનો હતો ! લિયોપોલ્ડના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ ! એક મિત્રને તેણે કાગળ લખીને જણાવ્યું : “દરબારીઓ અને પોપના અંગરક્ષકો — સ્વિસ

ગાડ્સ એવી રીતે મને તાકી રહ્યા કે જાણે હું મોત્સાર્ટનો અંગત નોકર ના હોઉં ! મને આ વાતનો ગર્વ છે !”

એ હકીકત હતી કે લિયોપોલ્ડને મોત્સાર્ટ માટે ગધ્ધાવૈતરાં કરવામાં આનંદ આવતો. એ ખરેખર મોત્સાર્ટનો નોકર અને સેક્રેટરી બની રહેલો. બોલોન્યાની એકાદમિયા ફિલામોનિયામાં નિયમ મુજબ સભ્ય સંગીતકારની ઉંમર ઓછામાં ઓછી વીસ વરસની હોવી જોઈએ. માત્ર પંદર વરસની વયના મોત્સાર્ટને સભ્ય બનાવવામાં આવતાં આ નિયમ પહેલી વાર ખંડિત થયેલો.

મિલાનનો ઓસ્ટ્રિયન ગવર્નર-જનરલ મોત્સાર્ટ પર આફરીન પોકારી ગયેલો. (એ વખતે મિલાન ઓસ્ટ્રિયન તાબા હેઠળ હતું.) મોત્સાર્ટને હવે આવનારી સિઝન માટે ઓપેરા લખવાનું કામ એણે આપ્યું. મેતાસ્તાસિયોનો લિબ્રેતો (પટકથા અને સંવાદો) મોત્સાર્ટે પસંદ કર્યો. ઓપેરાનું નામ રાખ્યું : ‘મિત્રીદાતે રે દિ પોન્તો’ (Mithridates, The King of Pontus)*. 1771ની છવ્વીસમી ડિસેમ્બરે એનો પ્રીમિયર શો થયો અને ખાસ્સી સફળતા મળતાં એ આશરે બીજી વીસ વાર ભજવાયો. આ સફળતાને પગલે 1773ના મિલાન કાર્નિવલ માટે બીજો ઓપેરા લખવાનું કામ એને મળ્યું. સામ્રાજી મારિયા થેરેસાના પુત્ર આર્ચડ્યૂકનાં વેનિસની રાજકુમારી બિયાત્રીસ સાથે લગ્ન નજીક આવી રહેલાં. એની ઉજવણી માટે સામ્રાજીએ લગ્નવિધિનો સેરેનેટા મોત્સાર્ટ પાસે માંગ્યો. પણ એ માટેનો લિબ્રેતો મોત્સાર્ટના હાથમાં એટલો મોડો મૂકવામાં આવેલો કે માત્ર પંદર જ દિવસનો સમય એને મળ્યો. બોંતેર વરસના કંપોઝર હેસેએ મિત્રતાનો ઉમળકાભર્યો હાથ મોત્સાર્ટ તરફ લંબાવ્યો. “આ છોકરડાને કારણે આપણે બધા જ ભૂંસાઈ જઈશું” એવી એણે કરેલી ભવિષ્યવાણી સાચી પડવાની હતી. હેસેએ મોત્સાર્ટને જમવા ઘરે બોલાવ્યો. હેસે, ગ્લક, પિચિની, લુઈઠગી

* મૂળ નાટ્યકાર : રેસિને. લિબ્રેતો : મેતાસ્તાસિયો (1698-1782).

બાકેરિની અને સામાર્તિનીનું સંગીત મોત્સાર્ટે સાંભળ્યું. સોળમી ડિસેમ્બરે પિતાપુત્ર સાલ્ઝબર્ગ પાછા ફર્યા. દરમિયાન નેનર્લે ઘરમાં સંગીતનાં ટ્યૂશનો આપી કમાણી કરવી શરૂ કરેલી.

આર્યબિશપ હિરોનિમસ કોલોરાડો

ઘેર પાછા ફર્યા એ જ દિવસે લિયોપોલ્ડનો માલિક સિગિસ્મુન્ડ અવસાન પામ્યો. એને સ્થાને 1772ની ચોવીસમી માર્ચે યાળીસેક વરસનો આર્યબિશપ હિરોનિમસ કોલોરાડો આવ્યો. મોત્સાર્ટના ઓગણીસમી સદીના જીવનકથાકારોએ એને ખૂબ દુષ્ટ, કૂર ખલનાયક ચીતર્યો છે. એણે મોત્સાર્ટ માટે પારાવાર મુશ્કેલીઓ ઊભી કરેલી એ વાત સાચી પણ મોત્સાર્ટના ચુંબકીય સંગીતની માયામાં ફસાયા વિના આધુનિક જર્મન ઇતિહાસકારો સાચી હકીકત શોધી શક્યા છે. હિરોનિમસ એક ઉમદા માણસ હતો. એની પ્રજા એને ધિક્કારતી એ વાત સાચી, પણ એનું કારણ તો એ હતું કે ઉત્સાહપૂર્વક ઝડપી સુધારા એ અમલમાં મૂકતો. સંગીત અને કલાની એને સૂઝ નહોતી એવા લિયોપોલ્ડના અભિપ્રાય પર મદાર બાંધવા જેવો નથી. પોતાનાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવા આડે જે કોઈ અડચણરૂપ બને એને દુષ્ટાત્મા તરીકે પત્રોમાં ચીતરવાની લિયોપોલ્ડને બૂરી આદત પડી ગયેલી. ચીફ કપેલમઈસ્ટરના પદ પર પોતાને નહિ પણ પહેલાં ફિશિયેતી તથા પછી લોલીની નિમણૂક થતાં લિયોપોલ્ડ નારાજ થઈ ગયેલો. પોતાની ઉંમર તથા લાંબા સમયની નોકરીને ધ્યાનમાં લેતાં એ પદ માટે એ પોતાને જ સૌથી વધુ લાયક માનતો. પણ નવો આર્યબિશપ હિરોનિમસ શા માટે એને બઢતી આપીને એ પદ પર મૂકે ? દીકરાની કારકિર્દીના ઘડતર માટે થઈને લિયોપોલ્ડ તો સતત વર્ષો સુધી ચાલુ પગારે રજા પર રહેતો, અને છતાં રજાની નવી અરજીઓ મૂકતો જ રહેતો ! સાલ્ઝબર્ગમાં નહોતું એનું દિલ ચોંટતું કે નહોતો એનો પગ ટકતો.

હિરોનિમસે મોત્સાર્ટની કદર કરી. એણે મોત્સાર્ટ પાસે નવો ઇટાલિયન ઓપેરા માંગ્યો. 'ઇલ સોન્યો દિ સ્કિપિયોન' (સ્કિપિયોનું સ્વપ્ન)* નામનો એ ઓપેરા 1772ના એપ્રિલમાં ભજવાયો. પ્રસન્ન હિરોનિમસે 'કોન્ઝર્ટમઈસ્ટર' મોત્સાર્ટને વર્ષે 150 ગલ્ડનનો પગાર આપવો ચાલુ કર્યો.

વળી પાછા ઇટાલી

1772ના ઓક્ટોબરની ચોવીસમીએ પિતાપુત્ર ઇટાલીની ત્રીજી યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. ચોથી નવેમ્બરે એ બંને મિલાન પહોંચ્યા. છઠ્ઠીસમી ડિસેમ્બરે મોત્સાર્ટનો નવો ઇટાલિયન ઓપેરા 'લુચિયો સિલા' ભજવાયો. તરત જ લિયોપોલ્ડે સાલ્ઝબર્ગ કાગળો લખીને તેની ભવ્ય સફળતાની ડંફાસો મારી. પણ હકીકત સાવ ઊંઘી જ હતી. સાલ્ઝબર્ગના દરબારીઓ અને સંગીતકારો આગળ મોત્સાર્ટની સફળતાનાં બગણાં ફૂંકવાની એને આદત હતી.

પાદરી માર્તિની (1706-1784)

બોલોન્યામાં ચોસઠ વરસના ખ્યાતનામ પાદરી જિયોવાની બાતીસ્તા માર્તિનીને મોત્સાર્ટ મળ્યો. એ પ્રખર ગણિતજ્ઞ તેમ જ સંગીતજ્ઞ હતો. એ મોત્સાર્ટ પર વારી ગયેલો. એણે મોત્સાર્ટનું પોર્ટ્રેટ ચિતરાવડાવી પોતાની પાસે રાખ્યું. એણે મોત્સાર્ટનો પરિચય જૂના ઇટાલિયન સંગીતકારોની હસ્તપ્રતો(મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ)થી કરાવ્યો. મોત્સાર્ટ પાસે કાઉન્ટરપોઈન્ટની અનેક કસરતો કરાવી. મોત્સાર્ટના ફ્યુગ્સ*થી એ રાજી થયેલો. મોત્સાર્ટને 'ગોલ્ડન સ્પર' મળે માટે એણે જ પોપને ભારપૂર્વક ભલામણ કરેલી. મહાન ઇટાલિયન સંગીતકાર ઓલેન્દો દિ લાસો અને જર્મન સંગીતકાર ગ્લકને 'ગોલ્ડન સ્પર' ખિતાબ મળ્યા એ પછી એ ખિતાબ મેળવનાર પહેલો સંગીતકાર મોત્સાર્ટ હતો.

* લિબ્રેતો : મેતાસ્તાસિયો.

+ ફ્યુગ : એકથી વધુ કાઉન્ટરપોઈન્ટ વડે રચાતી સંકુલ કૃતિ.

સમગ્ર જીવન દરમિયાન આ ખિતાબનો દેખાડો મોત્સાર્ટે કરેલો નહિ. પોતાની સહીની ઉપર કે નીચે અથવા નામની આગળ કે પાછળ તેણે એની કદી જાહેરાતો કરેલી નહિ. હા, એક અપવાદ છે જેની વાત આપણે આગળ જોઈશું. ગલક અને તેની પત્ની તો આ ખિતાબની શક્ય તેટલી જાહેરાતો કરતાં થાકતાં જ નહોતાં ! ઇટાલિયન યાત્રા દરમિયાન મોત્સાર્ટે બોલોન્યા નજીક મોટી જાગીર ધરાવતા યુવાન કાઉન્ટ પાલાવિચિની સાથે તથા હમઉમ્ર પ્રખર નિપુણ વાયોલિનિસ્ટ થોમસ લીન્લે સાથે દોસ્તી કરેલી. રોમમાં મોત્સાર્ટે સોળમી સદીના ઇટાલિયન સંગીતકાર ગ્રેગારિયો એલેગ્રીની કૃતિ ‘મિસેરેરે’ સાંભળી. વેટિકનના સિસ્ટાઈન ચેપલની માલિકીની આ કૃતિની નકલ કરવા પર કડક મનાઈ હતી. એ સાંભળતી વખતે કાગળ પર ઉતારી લેવામાં ઘણા સંગીતકારો અત્યાર સુધી નિષ્ફળ ગયેલા. મોત્સાર્ટે માત્ર બે જ શ્રવણમાં કોટની બાંયના કફમાં સંતાડેલા કાગળ પર આ આખી કૃતિ ઉતારી લીધી. ઇટાલીની યાત્રા દરમિયાન જ મોત્સાર્ટે તેનો એક ઉત્તમ મોટેટ ‘એક્સુલ્તાતે જુબિલાતે’ લખ્યો. કાસ્ત્રાતી વેનાન્ઝિયો રોઝિની માટે લખેલા આ મોટેટમાં અંગારાની માફક ઝગારા મારતા સ્વરોની રમઝટ સાંભળવા મળે છે. મોત્સાર્ટના સંગીતનો પ્રસાર થાય, એની નામના વધુ વ્યાપક બને અને ખાસ તો રૉયલ્ટીની આવક ઊભી થઈ શકે તે હેતુથી 1771માં લિયોપોલ્ડે લિખ્ઝિકના પ્રકાશક બ્રીટકોફનો દાણો ચાંપી જોયેલો. મોત્સાર્ટના સંગીતનું પ્રકાશન કરવાની દરખાસ્ત મૂકતાં લિયોપોલ્ડે તેને કાગળમાં લખેલું : “તમને ઠીક લાગે તેવું કોઈ પણ પ્રકારનું અને ઘાટઘૂટનું સંગીત મોત્સાર્ટે કંપોઝ કર્યું છે. તમારે માત્ર કહેવાનું જ રહેશે કે તમારે શું જોઈએ છે.” બ્રીટકોફે કોઈ જ જવાબ આપેલો નહિ. તેથી થયું એવું કે મોત્સાર્ટના જીવતે જીવ મોત્સાર્ટનું મોટા ભાગનું વાદ્યસંગીત માત્ર ત્યારે જ વગાડવામાં આવતું કે જ્યારે ખુદ મોત્સાર્ટ તેને વગાડતો હોય કે કન્ડક્ટ કરતો હોય;

એ સિવાય નહિ જ. 1772માં તત્કાલીન જર્મન સંગીતની ચર્ચા કરતા એક લેખમાં ડૉ. બર્નીએ લખેલું : “ઉત્તમ કરતાં પણ બહેતર હોય એવા સમય કરતાં વહેલા તૈયાર થઈ ગયેલા ફળનું એક ઉદાહરણ એ મોત્સાર્ટ છે.” મોત્સાર્ટ વાયોલિન અને પિયાનો બંને વગાડવામાં નિપુણ હોવા છતાં તેને પોતાના પિયાનોવાદનમાં વધુ મજા પડતી હતી. વળી વિયેનાનિવાસના જીવનના છેલ્લા દસકામાં તેણે કદી વાયેલિન વગાડેલું નહિ. લિયોપોલ્ડને આ હકીકતનો રંજ હતો. સાલ્ઝબર્ગથી એક કાગળમાં લિયોપોલ્ડે મોત્સાર્ટને લખેલું : “ભીત પર લટકતું તારું વાયોલિન મૂરઝાઈ રહ્યું છે.” વાયોલિન માટેની જે કૃતિઓમાં માધુર્ય અને લાવણ્યનો અભાવ હોય તે મોત્સાર્ટને પસંદ નહોતી. 1777માં વિખ્યાત વાયોલિનિસ્ટ ફાન્ઝલને વાયોલિન માટેની ખૂબ અઘરી કૃતિઓ વગાડતો સાંભળ્યા પછી મોત્સાર્ટે તેને કહેલું : “મુશ્કેલીઓ માટે મને કોઈ જ પ્રેમ નથી.”

પિતાપુત્ર 1773ના માર્ચની તેરમીએ સાલ્ઝબર્ગ પાછા ફર્યા. એ પછી એક વાર અઢી મહિનાના પ્રવાસને અને બીજી વાર ત્રણ મહિનાના પ્રવાસને બાદ કરતાં મોત્સાર્ટ 1777 સુધીનાં ચાર વરસ સુધી સાલ્ઝબર્ગમાં જ રહ્યો, અને સર્વ પ્રકારના ઘાટવૂટમાં એણે વિપુલ માત્રામાં સંગીતસર્જન કર્યું. ત્રણ સુંદર સિમ્ફનીઓ No. 25 (k 183), No. 28 (k 200) તથા No. 29 (k 201) અને પિયાનો કન્ચર્ટો No. 5 (k 175) એમાં શ્રેષ્ઠ છે.

1773માં લિયોપોલ્ડને કાને વાત આવી કે વિયેના રાજ-દરબારનો કપેલમઈસ્ટર ગેસ્માન માંદગીને બિછાને છે, એટલે એ પદ ઉપર પોતાની નજર ચોંટી. એ દીકરાને લઈને જુલાઈમાં વિયેના પહોંચ્યો અને ત્રીસમી સપ્ટેમ્બર સુધી ત્યાં જ રહ્યો. પણ ગેસ્માન તો છેક જાન્યુઆરીમાં અવસાન પામ્યો અને એની જગ્યા જોસેફ બોનો નામના એક વિયેનીઝ સંગીતકારને મળી. લાગે છે કે દીકરા માટે થઈને

લિયોપોલ્ડ ફરી એક વાર લાલચનાં ઝાંઝવાંમાં ફસાયેલો. પણ મોત્સાર્ટને તો વિયેનાયાત્રાથી ફાયદો જ થયો. એ શહેર એ વખતે ઈટાલિયન અને જર્મન ગાયકો, વાદકો, ઓર્કેસ્ટ્રા કન્ડક્ટર્સ, કોચર કન્ડક્ટર્સ, કવિઓ, નાટ્યકારો, સંવાદલેખકો અને અભિનેતાઓથી ઊભરાતું હતું. મોત્સાર્ટને ઘણી મોટી માત્રામાં નવું સંગીત સાંભળવા મળ્યું.

1774ના શિયાળામાં બેવેરિયાના ઈલેક્ટરે મોત્સાર્ટને એક ઈટાલિયન કોમિક ઓપેરા લખી આપવાનું કામ આપ્યું. 1775માં યોજાનારા મ્યુનિખ કાર્નિવલમાં આ ઓપેરા ભજવાય એવી એની ખ્વાહિશ હતી. આ માટે બાપદીકરો 1774ના ડિસેમ્બરની છઠ્ઠીએ સાલ્ઝબર્ગ છોડી નીકળી પડ્યા અને બીજે જ દિવસે મ્યુનિખ પહોંચી ગયા. તેરમી જાન્યુઆરીએ મોત્સાર્ટનો ઓપેરા ‘લા ફિન્તા જિયાર્દિનિયેરા’ ભજવાયો અને શ્રોતાઓને એ ગમ્યો. ખુશ થઈને મોત્સાર્ટે ઘેર મંમીને કાગળ લખ્યો : “ગઈ કાલે એ પહેલી જ વાર ભજવાયો અને એને એટલી જબરજસ્ત ચાહના મળી કે તાળીઓના ગડગડાટનું વર્ણન હું કરી શકું એમ નથી. મંમી, અમે જલદી સાલ્ઝબર્ગ પાછા નહિ જ આવીએ. મંમી, તારે એવી આશા રાખવી પણ નહિ જોઈએ. ખુલ્લી હવામાં શ્વાસ લેવાનું મારે માટે કેટલું અગત્યનું છે તે તો તું જાણે જ છે ને !” (જાન્યુઆરી 14, 1775). પ્રવાસે નીકળેલો હિરોનિમસ કોલોરાડો જાન્યુઆરીમાં મ્યુનિખમાં આવેલો. તેને કાને મોત્સાર્ટનાં વખાણ પડેલાં. ‘ડચ રિવ્યૂ’ નામના સામયિકમાં સી.એફ.ડી. શુબાર્ટ નામના વિવેચકે ‘લા ફિન્તા જિયાર્દિનિયેરા’નો રિવ્યૂ કરેલો : “પ્રતિભાશાળી મોત્સાર્ટનો ઓપેરા બુફા મેં સાંભળ્યો. આટલી નાની ઉંમરે સ્વાભાવિક રીતે જ એનું સંગીત ઉન્નત શિખરે નથી પહોંચ્યું. પણ, એક દિવસ સર્વકાળના શ્રેષ્ઠ સંગીતકારોમાં મોત્સાર્ટ અચૂક સ્થાન મેળવશે જ.” આ ઓપેરાનો લિબ્રેતો ગ્વીસેપે પેત્રોસેલિનીએ લખેલો. ઈલેક્ટરે મોત્સાર્ટ પાસે એક મોટેટ માંગ્યો;

પણ મોત્સાર્ટે ઓફેર્તોરી 'મિસેરિકોર્દિયાસ દોમિની' (k 222) લખ્યો. ઇલેક્ટરે મોત્સાર્ટના બે માસ ચર્યમાં ગવડાવ્યા. પણ નિરાશ થઈને બાપદીકરો માર્ય મહિનામાં સાલ્ઝબર્ગ પાછા ફર્યા કારણ કે મોત્સાર્ટને ત્યાં કોઈ સારી નોકરીની દરખાસ્ત મળી નહિ. 1775ના એપ્રિલમાં ઓસ્ટ્રિયન આર્યજ્યૂક મેક્સિમિલિયન સાલ્ઝબર્ગમાં હતો. એના માનમાં યોજાયેલા જલસામાં મોત્સાર્ટનો કેન્ટાટા 'ઇલ રે પેસ્તોરે'* ભજવાયો. 1775ના સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધીના ચાર મહિનામાં મોત્સાર્ટે માત્ર ત્રણ જ માસ લખ્યા. એના જેવા ફળદ્રુપ સર્જક માટે આ ખૂબ નાની સંખ્યા કહેવાય. શક્ય છે કે એ સમયે એને મેન્ટલ-બ્લોક થયો હોય. નેનર્લ આ સમયે ડાયરીમાં નોંધે છે : "મારો ભાઈ સાવ પીળો પડી ગયો છે." એ વખતના એક પોર્ટ્રેટમાં પણ મોત્સાર્ટ ફિક્કો ને માંદલો દેખાય છે. 1776માં મોત્સાર્ટે પોતાના પ્રખર ચાહક પાદરી માર્ટિનીને લખ્યું : "હું એ દેશમાં જીવું છું જ્યાં સંગીતના વિકાસની તક નથી. થિયેટરની હાલત કંગાળ છે. તેથી ચર્ય, ઓર્કેસ્ટ્રા અને ચેમ્બર ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ માટે સંગીત લખીને હું મસ્ત રહું છું. પ્રિય સિન્યોર ફાધર માર્ટિની ! આપણે એકબીજાથી કેટલા દૂર છીએ !"

ઘ ગ્રાન્ડ ટૂર

દીકરાને સારી આવક આપતી કોઈ સુરક્ષિત પદવી પર સ્થિર થયેલો જોવાની લિયોપોલ્ડની વ્યાકુળતા વધતી જ ગઈ; કારણ કે મોત્સાર્ટ હવે એકવીસ વરસનો થયો હતો. ચાલુ નોકરીમાં ફરી એક વાર લાંબી રજા માટે લિયોપોલ્ડે આર્યબિશપને અરજી કરી, પણ તે તરત જ નામંજૂર થઈ; એટલે એણે મોત્સાર્ટની સાથે યાત્રામાં પોતાની પત્નીને મોકલવાનું નક્કી કર્યું.

બનેલું એવું કે પિતા લિયોપોલ્ડે લખેલી એ અરજી ઉપર મોત્સાર્ટે સહી કરેલી; અને એમાં લિયોપોલ્ડ અને મોત્સાર્ટ બંને માટે

* લિબ્રેતો : મેતાસ્તાસિયો.

રજાની પરવાનગી માંગવામાં આવેલી. આ અરજી ઉપર નામંજૂરીની મહોર મારતાં આર્યબિશપે પેન્સિલથી નોંધેલું : “પિતા અને પુત્ર બંનેને બીજે નસીબ અજમાવવા માટે મુક્તિ આપું છું.” આ રીતે આર્યબિશપે લિયોપોલ્ડ અને મોત્સાર્ટ બંનેને નોકરીમાંથી છૂટા કરી દીધા ! લિયોપોલ્ડને આ નોકરી વગર પાલવે તેમ નહોતું કારણ કે ભલે ને નાની પણ સુનિશ્ચિત આવક છોડીને એ આઘેડ ઉંમરે બીજે નોકરી શોધવા માટે રાજી નહોતો. તેથી એણે તો આર્યબિશપ હિરોનિમસ કોલોરાડોને કરગરીને પોતાની નોકરી પાછી મેળવી લીધી; પણ મોત્સાર્ટ માટે કરગર્યો નહિ. મોત્સાર્ટે એ નોકરીમાંથી છૂટા થતી વેળા કોલોરાડોને આભારપત્ર લખ્યો :

1 ઓગસ્ટ, 1777

યોર ગ્રેસ, મોસ્ત વર્ધી પ્રિન્સ ઓફ ધ હોલી રોમન એમ્પાયર,
અમારી દુઃખી પરિસ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન કરી હું
તમને મુશ્કેલીમાં મૂકવા નથી માંગતો. 14 માર્ચ, 1777ના રોજ
મારા પિતાએ કરેલી નમ્ર અરજીમાં એ વર્ણન છે જ. બહાર
જો કોઈ સારી તક મળતી હોય તો તે ઝડપી લેવા માટે રજાની
પરવાનગી માંગતી એક અરજી મારા પિતાએ અગાઉ પણ કરેલી.
પણ વિચેનાથી હિઝ મેજેસ્ટી ધ એમ્પરર આવવાના હોવાથી એ
વખતે ઓર્કેસ્ટ્રા તૈયાર રાખવો પડે એવું હતું. તેથી આપે તે અરજી
નામંજૂર કરેલી. મારા પિતાએ ત્યારે સમજદારીથી સંજોગો
સંભાળી લઈ છેલ્લે અત્યારની અરજી કરી, જેને આપે ફરીથી
નામંજૂર કરી. હવે મારા પિતાએ મને એકલો જ પ્રવાસે
મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. તે છતાં પણ આપે મારી સામે વાંધા
ઉઠાવ્યા છે ! હે માલિક ! સંતાનો પોતાનો રોટલો જાતે જ રળી
ખાતાં શીખે તે માટે માબાપ તેમને ત્યજી દેવા માટે બનતા પ્રયત્નો
કરે છે. કુટુંબોનું અને રાજ્યનું હિત આમાં જ રહેલું છે. ઈશ્વર
પાસેથી જેટલી શક્તિ કે પ્રતિભા સંતાનને મળેલી હોય તેટલા
પ્રમાણમાં સંતાન પ્રગતિ કરીને ભવિષ્યને ઉજ્જવળ અને સુરક્ષિત

બનાવવા મથશે. આથી માબાપ માટે પણ વધુ આરામદાયક સંજોગો ઊભા થશે. આપણે આપણી શક્તિઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવો ઉપદેશ ગોસ્પેલ આપે છે. મારો અંતરાત્મા એવું કહે છે કે મારા પિતાએ થાક્યા વિના આખી જિંદગી મને શિક્ષણ આપ્યું તે બદલ હું મારા પિતાનો ઋણી છું. ઈશ્વરના પ્રતાપે અને ઈશ્વરની દયાથી જ મને આ તક સાંપડી છે. તેથી મારા પગ ઉપર ઊભા રહેતાં શીખીને મારે મારી બહેનનો અને મારા પિતાનો ભાર હળવો કરવો જ પડશે. હાર્પિસ્કોર્ડ ઉપર ઘણા કલાકો વિતાવીને મારી બહેને પણ તાલીમ મેળવી હતી. પણ તે આ તાલીમનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી શકી નહોતી.

તેથી પાનખરમાં હું અહીંથી પ્રયાણ કરવા ધારું છું, જેથી મારે ઠંડા શિયાળાનો સામનો પ્રવાસ દરમિયાન કરવો પડે નહિ. મારા આ બયાનને આપ નજરઅંદાજ કરશો નહિ એવી મારી આશા છે. આપ મહેરબાને આજ સુધીમાં મારી ઉપર અમીભરી દૃષ્ટિ વડે જે કૃપા વરસાવી છે તે બદલ હું આપનો હૃદયપૂર્વક ઋણી છું. મારા ભવિષ્યનાં પુખ્ત વરસોમાં વધુ સફળતાપૂર્વક હું આપની સેવા કરી શકું તેવી તમન્ના હું સેવું છું.

— આપનો અત્યંત નમ્ર સેવક

વુલ્ફગેન્ગ અંમેડી મોત્સાર્ટ

અને લિયોપોલ્ડ તો આર્યબિશપની નોકરીમાં ચાલુ રહ્યો.

1777ની ત્રેવીસમી સપ્ટેમ્બરે માતાપુત્રે સાલ્ઝબર્ગથી પ્રસ્થાન કર્યું. બીજે દિવસે લિયોપોલ્ડે મોત્સાર્ટને કાગળ લખ્યો : “તમને બંનેને આવજો કહ્યું ત્યારે મારી આંખોમાં આવતાં આંસુને હું માંડ માંડ ખાળી શક્યો. પછી મેં તો ઉપર જઈને આરામ-ખુરશીમાં લંબાવ્યું પણ નેનર્લ તો ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડી. એને શાંત પાડતાં મારે નાકે દમ આવ્યો. પછી એની સાથે હું પતાં રમ્યો અને અમે મારા રૂમમાં જમ્યાં. ઈશ્વરના આશીર્વાદથી અમે બંને પથારીમાં ઊઘી ગયાં. પ્રિય વુલ્ફગેન્ગ, હાથ

જોડીને હું તારે પગે પડું છું કે આર્યબિશપ અંગે તું કોઈ મજાકમશ્કરી કાગળમાં મને લખીશ નહિ, કારણ કે તારા કાગળ જો ભૂલેયૂકે ખોટા હાથમાં ચડી જશે તો આપણા માથે આસમાન તૂટી પડશે.” પણ મોત્સાર્ટ તો એકદમ મોજિલા મિજાજમાં હતો. એણે 1777ની 26 સપ્ટેમ્બરે પિતાને લખ્યું : “હું હંમેશની માફક એકદમ ખુશમિજાજ છું. સાલ્ઝબર્ગના કાવતરાખોરોથી મુક્ત થઈ મારું હૃદય તો જાણે પવનવેગે ઊડે છે !” લિયોપોલ્ડે સામો બીજો પત્ર લખ્યો : “તું માત્ર સંગીતમાં જ ગળાડૂબ રહે એ નહિ ચાલે. દુનિયાદારીનું ભાન તને હોવું જોઈએ.” મોત્સાર્ટની આ નવમી યાત્રા દોઢ વર્ષે પૂરી થઈ અને તે ‘ધ ગ્રાન્ડ ટૂર’ નામે જાણીતી બની. મ્યુનિખ, ઓગ્સ્બર્ગ અને મેન્હીમમાં થોડો થોડો સમય ગાળ્યો. ઓગ્સ્બર્ગમાં મોત્સાર્ટ બેઝલ નામની છોકરી તરફ આકર્ષાયો. બેઝલ તો એનું લાડકું નામ હતું. એ મોત્સાર્ટના બુકબાઈન્ડર કાકાની છોકરી હતી; અને મહાફૂલર્ટ હતી. એનું આખું નામ હતું : મારિયા આના ઠેકલા મોત્સાર્ટ. મોત્સાર્ટે એને અત્યંત કઢંગા, ગંદા અને અશ્લીલ પત્રો લખ્યા. દાખલા તરીકે : ‘Oh you cock, lick my arse.’ મોત્સાર્ટે પિતાને કાગળમાં લખ્યું : “બેઝલ રૂપાળી અને હસમુખી છે; ચાલાક, ચબરાક ને હોશિયાર છે. અમે બંને ભેગાં મળીને બધાંની ઠઠામશ્કરી કરીએ છીએ.” (17 એપ્રિલ, 1777) એ કારણે મોત્સાર્ટના ચાહકો અને અભ્યાસીઓ આજે પણ ભોંઠપ અનુભવે છે અને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

ઓગ્સ્બર્ગમાં 1777ની બાવીસમી ઓક્ટોબરે મોત્સાર્ટનો જલસો ગોઠવાયો. લિયોપોલ્ડે સાલ્ઝબર્ગથી પત્ર લખીને આપેલી સૂચના માથે ચડાવીને મોત્સાર્ટે આ પ્રસંગે ગોલ્ડન સ્પર પિતાબનો સોનાનો ચંદ્રક છાતી પર લટકાવ્યો. પણ ઓગ્સ્બર્ગના મેયરના દીકરાએ એ ચંદ્રકની ઠેકડી ઉડાવતાં મોત્સાર્ટને ખૂબ લાગી આવ્યું. પછી માતાને લઈને મોત્સાર્ટ મ્યુનિખ પહોંચ્યો. પણ મ્યુનિખના રાજા ઈલેક્ટર મેક્સિમિલિયન ત્રીજાએ રૂબરૂ મળવા છતાં કોઈ દાદ આપી નહિ. પોતાના જૂના માલિક

હિરોનિમસ કોલોરાડોને મોત્સાર્ટે નાખુશ કરેલા એ વાત ઊડતી ઊડતી અહીં આવેલી. જે નોકરને જૂના માલિક સાથે વાંકું પડ્યું હોય તેને બીજો કોઈ માલિક દાદ આપે નહિ તેવી રાજવી ઘરાણાની મર્યાદા મોત્સાર્ટને નડી. મેક્સિમિલિયન ત્રીજાએ ઇટાલી જઈ ત્યાં નસીબ અજમાવવાની સલાહ આપી. મ્યુનિખમાં લિયોપોલ્ડના મિત્ર ફાન્ઝ જોસેફ આલ્બર્ટે મોત્સાર્ટને યોગ્ય નોકરી મળે ત્યાં સુધી ભરણપોષણનાં ભથ્થાં આપવાની દરખાસ્ત કરી પણ તેથી તો ખુદાર લિયોપોલ્ડનો અહમ્ ઘવાયો !

મેન્હીમમાં સત્તાધીશ કાર્લ થિયોડોર સંગીત, કલા અને વિજ્ઞાનનો આશ્રયદાતા હતો. પણ મોત્સાર્ટને એ પનાહ આપી શક્યો નહિ. પણ મેન્હીમના સંગીતકારોએ મોત્સાર્ટની પ્રતિભા પિછાણી. કંપોઝરો જોહાન ક્રિશ્ચિયન કેનેબીખ અને ઇગ્નેઝ હોલ્ઝ્પોર, વાંસળીવાદક જોહાન બેપ્ટિસ્ટ વેન્ડલિન્ગ, ઓબોવાદક ફીડરિખ રૈમ, વાયોલિનિસ્ટ ક્રિશ્ચિયન ડેનર તથા ટેનર એન્ટોન રાફ — એ બધા જ મોત્સાર્ટના પાકા દોસ્ત બની ગયા. પણ દરબારી કપેલમઈસ્ટર એબી વોગ્લર સાથે દુશ્મની વહોરી લીધી. પેલા દોસ્તો માટે મોત્સાર્ટ દરેકને અનુરૂપ સુંદર કૃતિઓ લખી આપી.

પ્રથમ પ્રેમ અને માતાનું અવસાન

પણ મેન્હીમમાં મોત્સાર્ટ પહેલી વાર પ્રેમમાં પડ્યો. એનું નામ હતું આલોઈસિયા વેબર. મેન્હીમ થિયેટરમાં બાસ ગાયક અને પ્રોમટરની નોકરી કરતો ફિડોલીન વેબર નામનો બેતાળીસ વરસનો એક ગરીબ માણસ હતો. એને ચાર દીકરીઓ હતી : જોસેફા, આલોઈસિયા, કોન્સ્ટાન્ઝે અને સોફી. આલોઈસિયા એ વખતે સત્તર વરસની હતી; અને સોપ્રોનો ઓપેરા ગાયિકા — પ્રિમા ડોના — તરીકેની કારકિર્દીનો આરંભ કરી રહી હતી. એને માટે મોત્સાર્ટે કોન્સર્ટ એરિયા લખ્યો — ‘પોપોલી દિ થેસાલિયા’. (આલોઈસાનો કાકાનો છોકરો કાર્લ મારિયા ફોન વેબર (1786-1826) આગળ જતાં મહાન

સંગીતકાર બનેલો.) મોત્સાર્ટ પ્રવાસ દરમ્યાન પિતાને સતત કાગળો લખતો રહેલો. પણ આ પરિસ્થિતિથી તો લિયોપોલ્ડ ખાસ્સી ચિંતામાં પડી ગયો. પુત્ર ધ્યેય ભૂલીને ભટકી ગયો હોય એવું એને લાગ્યું. સમય વેડફવો બંધ કરીને તરત જ પેરિસ ચાલ્યા જવાનું ફરમાન કાઢ્યું. લિયોપોલ્ડે કાગળમાં મોત્સાર્ટને લખ્યું : “હું ઘરડો થઈ રહ્યો છું, અને ઘર ચલાવવા માટે મદદ કરવા માટે નેનર્લ ટ્યૂશનો કરે છે. તું જેટલા દિવસ બહાર રહે તેટલો ખર્ચ વધતો જાય છે. તું તારી મમ્મીને લઈને સીધો ઘરે પાછો આવી જા.” આજ્ઞાંકિત પુત્રને પિતાના ફરમાનનું પાલન કરવા સિવાય છૂટકો નહોતો, એટલે એ મમ્મી સાથે ૧૭૭૮ના માર્ચની ત્રેવીસમીએ પેરિસ આવી પહોંચ્યો.

પેરિસમાં કોઈ ઓપેરા લખવાની વરદી મળે તેવી મોત્સાર્ટની તમન્ના ફળી નહિ. તેણે નહૂટકે સંગીતનાં ટ્યૂશનો આપવાં શરૂ કર્યાં જેથી રોજિંદા ખર્ચાને પહોંચી વળી શકાય. તેણે પિતાને લખ્યું :

જો શિષ્ય શીખવા માટે રસ અને રુચિ ધરાવતો હોય અને સાથે ટેલેન્ટ પણ ધરાવતો હોય તો જ મને શીખવતાં આનંદ થશે. પણ સંગીતની સાધારણ શક્તિ ધરાવતા શિષ્યને ઘરે ચોક્કસ સમયે જવાનું અથવા તેની રાહ જોતા બેસી રહેવાનું મને પાલવતું નથી; પછી ભલે ને ગમે તેટલા પૈસા મળતા હોય ! પ્રસન્ન થઈને ઈશ્વરે મને સંગીત-નિયોજનની વિપુલ અને અદ્ભુત શક્તિ બક્ષી છે તેને મારે શા માટે આ રીતે દફનાવી દેવી જોઈએ ? કોઈ પણ હિસાબે નહિ, જ.

પેરિસમાં એક કડવો પ્રસંગ બન્યો. ડયેસ દ યાબોએ મોત્સાર્ટને પિયાનો વગાડવા આમંત્રણ આપ્યું; પણ અત્યંત ઠંડુંગાર તેનું સ્વાગત કર્યું. એક અત્યંત ઠંડા બર્ફીલા ઓરડામાં ક્યાંય સુધી મોત્સાર્ટને બેસાડી રાખીને મોત્સાર્ટને એક પિયાનો આપ્યો. પણ તે પિયાનો બગડેલો, સાવ ખરાબ હતો ! વળી, ઓરડામાં બેઠેલા શ્રોતાઓ ચાલુ સંગીતે એકચિત્તે સાંભળવાને બદલે સ્કેચિન્ગ કરતા રહ્યા !

અહીં માતા બીમાર પડી અને ત્રીજી જુલાઈએ મૃત્યુ પામી ! તેને પેરિસના હોલી ઈનોસન્ટ્સ કબ્રસ્તાનમાં દફનાવી. માતાના મૃત્યુથી મોત્સાર્ટ ખળભળી ઊઠ્યો; એને ઊંડો આઘાત લાગ્યો. પણ સાથે સાથે માતાની ચોકીદારીમાંથી મોત્સાર્ટ છૂટો થયો. મોત્સાર્ટ અને લિયોપોલ્ડના પત્રોમાંથી માતાની કોઈ જ છબી ઊપસતી નથી, કોઈ જ વ્યક્તિત્વ ઊપસતું નથી. લિયોપોલ્ડને માતાના મૃત્યુની જાણ કરતા કાગળમાં મોત્સાર્ટે લખ્યું :

શાંતિ અને સ્વસ્થતાથી મેં બધું સહન કરી લીધું છે. મંમીની માંદગી ગંભીર બની ત્યારે મેં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીને માત્ર બે જ ચીજ માંગી : તેના માટે આનંદપૂર્ણ મૃત્યુ તથા મારે માટે શક્તિ અને હિંમત. (૩ જુલાઈ, 1778)

લિયોપોલ્ડે પોતાનો રોષ કાગળમાં પુત્ર પર કાઢ્યો :

મારું કહેવું માનીને મેન્ડીમથી મમ્મીને લઈને સીધો ઘેર પાછો આવ્યો હોત તો તારી મમ્મી અવસાન પામત નહિ.... તું પેરિસ વધુ સારા સમયે જઈ શક્યો હોત અને મારી પત્ની બચી જાત.

મેન્ડીમમાં છૂટા પડતી વખતે આલોઈસિયા વેબરે મોત્સાર્ટને જાતે ભરેલાગૂંથેલા બે રૂમાલ આપ્યા અને ફીડોલીને મોલિયેરના સમગ્ર સાહિત્યનો સંપુટ મોત્સાર્ટને આપ્યો. મોત્સાર્ટે આ સંપુટ આજીવન સાચવી રાખેલો.

પેરિસમાં નવું સંગીત સાંભળવાથી મોત્સાર્ટને ફાયદો થયો. ગ્લક અને પિચિનીના ઓપેરા સાંભળવા મળ્યા, પણ તરત નવું કામ મળ્યું નહિ. ઇટાલી અને મ્યુનિખમાં એને મળેલી પ્રતિષ્ઠાથી પેરિસ સાવ અજાણ હતું ! દૂર વર્સાઈમાં ઓર્ગનવાદકની નોકરી મળી પણ દુનિયાથી વિખૂટા થઈને એટલે દૂર જવાની એની ઈચ્છા નહોતી એટલે એ નોકરી ઠુકરાવી. ગ્લકનો ઓપેરા 'એલ્વીસ્ટ' મોત્સાર્ટને ખૂબ પસંદ

પડ્યો. ઉપરાંત નિકોલા પિયીનીના ઓપેરા ‘લા બૂના ફિલીઝિલા’ તથા ‘સિઝર ઈન ઈજિપ્ત’ અને હેસેનો ઓપેરા ‘પાર્તોનોપે’ પણ મોત્સાર્ટને ગમ્યા. પેરિસમાં મોત્સાર્ટે બેરોન ફોન ગ્રીમને નારાજ કર્યો ! પરસ્પર દુશ્મન હરીફ સંગીતકારો પિયીની અને ગ્લક વચ્ચે ચાલતા ઝઘડામાં મોત્સાર્ટે પિયીનીને ટેકો આપ્યો નહિ કારણ કે મોત્સાર્ટને ગ્લકનું સંગીત ખૂબ ગમતું. ગ્રીમ પિયીનીનો તરફદાર હતો. ગ્રીમે મોત્સાર્ટ માટે સંગીતની કોઈ વરદી લાવી આપવાની તસ્દી લીધી નહિ. ગ્રીમે લિયોપોલ્ડને કાગળ લખ્યો :

તારા છોકરામાં ધગશનો અભાવ છે, એ ભોટ છે, નાદાન છે. પૈસા કેવી રીતે કમાઈ શકાય એ તેને આવડતું જ નથી ! દુનિયાદારીની સમજ વિના તે કેવી રીતે સફળ થશે ? એનામાં સંગીતની ટેલેન્ટ ઓછી હોત અને દુનિયાદારીની સમજ તથા આવડત થોડી પણ હોત તો એ ઝળકી ઊઠ્યો હોત ! અને મને તેની ચિંતા કરવાની કોઈ જરૂર જ રહેત નહિ !

મોત્સાર્ટે પણ લિયોપોલ્ડને પત્ર લખ્યો :

મોન્સિયે ગ્રીમે પછી મને પૂછ્યું, “મારે તારા પિતાને શું કહેવું ? તારે કરવું છે શું ? તારે અહીં રહેવું છે કે મેન્હીમ જવું છે ?” મારાથી હસી પડ્યા વિના રહેવાયું નહિ. મેં જવાબ આપ્યો, “હવે મેન્હીમ જઈને હું શું કરીશ ? હું પેરિસ આવ્યો જ હોત નહિ તો વધુ સારું રહેત એવું મને લાગે છે. પણ હવે જ્યારે આવી જ ગયો છું તો અહીં આવવાનો કોઈ ફાયદો મેળવવા હું જરૂર પ્રયત્ન કરીશ.” મોન્સિયે ગ્રીમે જવાબ આપ્યો, “મને એવું નથી લાગતું કે અહીં પેરિસમાં તું કંઈ સિદ્ધ કરી શકે !” મેં પૂછ્યું : “કેમ નહિ ? સાવ નિમ્ન કક્ષાના અધકચરા સંગીતકારો પણ અહીં પેરિસમાં પગદંડો જમાવીને બેઠા છે તો મારા જેવા ટેલેન્ટેડ સંગીતકારોને અહીં શા માટે કોઈ પણ તક મળે નહિ ?” મોન્સિયે ગ્રીમે જવાબ આપ્યો, “તું અહીં પૂરતો પ્રવૃત્ત રહેતો નથી, બેસી રહે છે....” અક્કલ વગરના ફેંચ લોકો

એવું વિચારતા લાગે છે કે હું હજી માત્ર સાત વરસનો છોકરો છું; કારણ કે એ જ ઉંમરે એમણે મને પહેલી વાર જોયેલો. આ વાતનો મને સૌથી વધુ ગુસ્સો ચઢે છે. જૂજ સાચા સંગીતકારો સિવાય સૌ કોઈ મને શિખાઉ માને છે. પણ, આખરે તો બહુમતી જ ગણનામાં લેવાય છે ને !

મારી મહેચ્છા તો અહીં ફ્રેંચ ઓપેરા લખવાની છે. ફ્રેંચ ભાષા સાવ જ બેહૂદી છે, કોઈ પાગલ દિમાગની પેદાશ જેવી ! આ મુશ્કેલી હોવા છતાં હું લખી શકીશ એવો મને ભરોસો છે. પણ આ માટે મને વરદી મળે ત્યાં સુધી સંગીતનાં ટ્યૂશનો કરી ગુજારો ચલાવીશ. અત્યારે પણ હું એ પ્રમાણે કરી જ રહ્યો છું, અને આશા રાખું છું કે પરિસ્થિતિ મારી તરફેણમાં સુધરશે. મને ફ્રેંચ ઓપેરા લખવાનું કામ મળે એવી કલ્પના માત્રથી પગથી માથા સુધીનાં મારાં બધાં જ ગાત્રો ઝણઝણી ઊઠે છે; મારું શરીર સળગી ઊઠતું જણાય છે. ફ્રેંચ લોકોને જર્મન કાબેલિયત બતાવી આપવાની તત્પરતાથી હું ખૂબ ઉત્તેજિત થઈ જાઉં છું. પણ ફ્રેંચ ગાયકો મને સહકાર આપશે ખરા ? હું ઝઘડા ટાળવા ઈચ્છું છું, પણ જો કોઈ પડકાર ફેંકશે તો મારું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે માટે હું તૈયાર છું. મારું રક્ષણ કરતાં મને આવડે છે. પણ હું ઝઘડા ટાળવા માંગું છું, કારણ કે ઠિંગુજી જોડે કુસ્તી કરવાની મને જરાય દરકાર નથી.

બિસ્તરાપોટલાં બાંધી પાછા સાલ્ઝબર્ગ ભેગા થવા માટે ગ્રીમે જ મોત્સાર્ટને ઉત્તેજિત કર્યો.

પેરિસના પત્રકાર બેરોન ફોન ગ્રીમે પોતાના પ્રસિદ્ધ સામયિક 'લિટરરી, ફિલોસોફિકલ એન્ડ ક્રિટિકલ કોરસ્પોન્ડન્સ'માં મોત્સાર્ટની જાહેરાતો કરી. એટલે એક નાનો બેલે લખવાનું કામ મળ્યું : 'લા પેતિ રી'. વેસ્ત્રીસ અને લા ગુઈમાર્દે એમાં નૃત્ય કર્યું. પછી મોત્સાર્ટે 'પેરિસ સિમ્ફની' લખી. પેરિસવાસીઓને એ પસંદ પડી. ખર્ચાને પહોંચી વળવા કમાણી વધારવા શિષ્યોને ટ્યૂશનો આપ્યાં. કારણ પેરિસમાં જીવવું મોંઘું હતું.

મ્યુનિખમાં એક નવો ઓર્કેસ્ટ્રા ગોઠવાયેલો. ત્યાં મેળ પડે એવી મુરાદ મોત્સાર્ટે સેવેલી; પણ એ પણ ફળી નહિ. કદાચ અતિશય જુવાન માણસ પર જવાબદારી મૂકતાં લોકો ખચકાતા હોવા જોઈએ. મોત્સાર્ટ ઘેર પાછો ફર્યો.

આર્યબિશપની નોકરી

પણ એટલામાં જ સાલ્ઝબર્ગના આર્યબિશપના ઓર્કેસ્ટ્રામાં એડ્લાસર નામનો એક સંગીતકાર મૃત્યુ પામતાં લિયોપોલ્ડની આંખમાં ચમક આવી. એ ખાલી પડેલી જગ્યા પર મોત્સાર્ટની નિમણૂક કરવા માટે એ આર્યબિશપને રાજી કરી શક્યો. પણ સાલ્ઝબર્ગમાં નોકરી કરવા નહિ ઇચ્છતા મોત્સાર્ટને લિયોપોલ્ડે મહાપરાણે સમજાવ્યો. પશ્ચિમ યુરોપમાં સાલ્ઝબર્ગ મોકાને સ્થાને છે. અહીંથી વિયેના, જર્મની, ઇટાલી અને ફ્રાંસ નજીક છે. પણ ત્યાં તો એ જ વખતે આલોઈસિયાએ તડ ને ફડ કહેવડાવી દીધું કે એ મોત્સાર્ટને ચાહતી નથી ! એ ઓપેરાસ્ટાર — પ્રિમા ડોના — બની ચૂકી હતી, એને એક સામાન્ય સંગીતકારમાં કોઈ દિલચસ્પી નહોતી. મોત્સાર્ટે લિયોપોલ્ડને કાગળમાં લખ્યું : “આજે તો હું, બસ, માત્ર રડું જ છું.” (ડિસેમ્બર 29, 1778) મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી આડત્રીસ વરસે 1829માં મેરી નોવેલાએ આલોઈસિયાને પૂછેલું કે તેણે મોત્સાર્ટને શા માટે હુકરાવેલો. આલોઈસિયા કોઈ જવાબ આપી શકેલી નહિ. મોત્સાર્ટે આર્યબિશપની નોકરી તરત જ સ્વીકારી લીધી. એમાં એણે લાલ કોટનો યુનિફોર્મ પહેરવો પડતો. આ નોકરી દરમ્યાન મોત્સાર્ટે ઘણીબધી સંગીતકૃતિઓ રચી. મ્યુનિખના કાર્નિવલ ઉત્સવ માટે તેણે લખેલા ઓપેરા ‘ઈડોમેનિયો’નો પ્રીમિયર શો 1781ના જાન્યુઆરીની ઓગણત્રીસમીએ થયો. એ સાંભળવા લિયોપોલ્ડ અને નેનર્લ પણ ગયેલાં. એને મળેલી આરંભિક સફળતા ઝાઝી ટકી નહિ. મોત્સાર્ટના અવસાન પછી 1854માં ડ્રેસનમાં એ ફરી ભજવાયો ત્યારે પણ એને

લોકપ્રિયતા મળી નહિ. કેટલાકનું માનવું છે કે સળંગ ગંભીર-કરુણ ઓપેરામાં મોત્સાર્ટ સદંતર નિષ્ફળ ગયો છે. એનું મહાન સંગીત ટ્રેજેડી અને કોમેડીના મિશ્રણથી સર્જતી જીવનની બલિહારીને સ્ફુટ કરવામાં મદદરૂપ થયું છે.

1781ના જાન્યુઆરીમાં સામ્રાજી મારિયા થેરેસાનું અવસાન થતાં આર્યબિશપને વિયેના જવું પડ્યું અને પછી ત્યાં જ લાંબું રોકાણ કરવાના સંજોગો પેદા થતાં એણે પોતાના ઓર્કેસ્ટ્રાને પણ ત્યાં જ બોલાવી લીધો. એટલે મોત્સાર્ટ પણ સહકાર્યકરો સાથે સાલ્ઝબર્ગ છોડી વિયેના ગયો. અહીં માલિક આર્યબિશપ સાથે એ સંઘર્ષમાં મુકાતો ગયો. જૂના જીવનકથાકારોએ આ આર્યબિશપને એક દુષ્ટ અને નપાવટ રાક્ષસ ચીતરવામાં કોઈ કસર છોડી નથી. એ વાત ખરી છે કે આર્યબિશપની સંગીતવિષયક રુચિ પૂરેપૂરી ઈટાલિયન હતી, છતાં એ હકીકતને સમર્થન આપતા પૂરતા પુરાવા પણ છે કે એણે મોત્સાર્ટની એક કંપોઝર તરીકે પૂરી કદર કરેલી.

દરબારી દષ્ટિકોણથી તો લિયોપોલ્ડ અને મોત્સાર્ટ બંને તદ્દન નાલાયક નોકરો હતા કારણ કે એ બંનેની નજર દરબારની બહારની તક ઝડપી લેવા પર જ હંમેશાં ચોંટી રહેતી. સંગીત વડે દરબારનું મનોરંજન કરવાની એમને ઝાઝી દરકાર નહોતી. ગમે ત્યારે લાંબી રજા મૂકી ગાયબ થઈ જવામાં એ બંને પાવરધા થઈ ગયેલા. લિયોપોલ્ડને રજા મળતી બંધ થઈ ગઈ એ પછી એ યાત્રા પર ગયેલા પુત્ર સાથે પત્રવ્યવહારથી સંપર્કમાં રહેતો. મોત્સાર્ટ અને લિયોપોલ્ડના પત્રો રમૂજ છે, એમાં ગંદી બીભત્સ ગાળોનો હાસ્યપ્રેરક ઉપયોગ થયેલો પણ જોવા મળે છે. એ પત્રવ્યવહારમાં આર્યબિશપ અને એના દરબારીઓ અંગેની કૂથલીઓને એ બંને એવી પ્રતિકાત્મક મિતાક્ષરી ભાષામાં મૂકતા કે રખે ને કાગળ કોઈ ત્રાહિતના હાથમાં આવે તો એ તો કાંઈ સમજી શકે જ નહિ ! દાખલા તરીકે આર્યબિશપનું ગુપ્ત

સાંકેતિક નામ એ બંનેએ 'મુફ્તી' પાડેલું ! આટલી તકેદારી લેવામાં આવે નહિ તો ઉલ્કાપાત મચી જાય એમ હતું; કારણ કે બાપ અને દીકરો બંને આર્યબિશપ અને એના દરબારીઓ માટે અત્યંત હીન અને નીચ અભિપ્રાય ધરાવતા. જોકે આર્યબિશપ અને દરબારીઓ તો પોતાના અંગેના એ અભિપ્રાયને પણ જાણી ગયેલા અને વધારામાં એ પણ સમજી ગયેલા કે વધુ સારી નોકરીની શોધમાં વારે ઘડીએ યુરોપ ખૂંદી વળતા બાપદીકરા માટે સાલ્ઝબર્ગની નોકરીઓ માત્ર કામચલાઉ વ્યવસ્થા પૂરતી જ મહત્વની હતી !

આર્યબિશપની લાત

'ઇડોમેનિયો' ઓપેરા મ્યુનિખમાં પણ ભજવાયો એટલે મોત્સાર્ટ રજા લઈને મ્યુનિખ ગયેલો. જુવાનીમાં પ્રવેશી રહેલા મોત્સાર્ટના રંગીન જીવનનાં બયાનો આર્યબિશપને કાને પડ્યાં. વળી મ્યુનિખ અને વિયેનામાં મોત્સાર્ટને મળી રહેલી નામનાથી આર્યબિશપના મનમાં ઈર્ષ્યા જન્મી. એણે મોત્સાર્ટને બહારનું ફી લાન્સ કામ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. એણે મોત્સાર્ટને કડક સૂચના આપી કે નોકરી કરવી હોય તો એ નખરાં છોડી દેવાં પડશે. આ સૂચના મોત્સાર્ટને અસહ્ય અપમાન સમી લાગી. તરત જ મોત્સાર્ટ વિયેના પાછો આવ્યો અને આર્યબિશપના ઘરમાં રહેવું શરૂ કર્યું. ત્યાં આર્યબિશપની સાથે એનો એક સેક્રેટરી, એક ઓફિસર, એક કોમ્પ્ટ્રોલર, બાર નોકર, એક સંદેશવાહક, થોડા રસોઈયા અને થોડા સંગીતકારો રહેતા હતા. આ નોકરિયાત સંગીતકારો પણ અન્ય નોકરિયાતો સાથે સામાન્ય નોકરો માટેના ટેબલ પર સાથે જમતા. એટલે મોત્સાર્ટે પણ ત્યાં જ જમવું પડતું. પણ સામાન્ય નોકરો સાથે બેસીને જમતાં મોત્સાર્ટનો અહમ્ ધવાયો. એને તો મોટા મહેલોમાં સમ્રાટો, સામ્રાજીઓ, રાજકુંવરો અને શ્રીમંતો સાથે બેસીને જમવાની આદત હતી ! બીજા નોકરો અને સંગીતકારો સાથે હસીમજાકમાં ભાગ લેવાની વાત તો દૂર રહી, એણે તો બીજા સાથે 'કેમ છો ? સારું

છે ?' એવા ઔપચારિક વાર્તાલાપ કરવાની દરકાર પણ કરેલી નહિ. એને કાંઈ પૂછવામાં આવે ત્યારે માત્ર જરૂર પૂરતો મિતાક્ષરી જવાબ પણ એ મહાપરાણે આપતો. જમવાનું પતે કે તરત જ એ ટેબલ પરથી દફા થઈને પોતાના રૂમમાં પુરાઈ જતો. વિયેનાના શ્રીમંતોને ઘેર સંગીતના જલસા કરી તગડી કમાણી કરવાની ઘણી તક હતી, પણ આર્યબિશપે મ્યુનિખમાં પોતાને આપેલી પેલી કડક ચેતવણી પછી એ બીજું કોઈ ફી લાન્સ કામ કરી શકે એમ નહોતો. ગુસ્સાથી ધૂંધવાયેલા મોત્સાર્ટે આર્યબિશપને પોતાની વર્તણૂક વડે એ સ્પષ્ટ કરી દીધું કે પોતે નાદ્યૂટકે જ એની નોકરી કરે છે અને એના પ્રત્યે પોતાને તીવ્ર અણગમો પણ છે. પોતાની વર્તણૂક બદલ મોત્સાર્ટે ગુમાન અનુભવ્યું.

એપ્રિલમાં આર્યબિશપે સંગીતકારોને કહ્યું કે તેમણે સાલ્ઝબર્ગ પાછા જવું અને પાછા જવાનો પ્રવાસખર્ચ આપવામાં આવશે; પણ જેમને પાછા જવું ના હોય એ પોતાની મરજીથી અને પોતાને ખર્ચ વિયેનામાં નવી સૂચના મળે ત્યાં સુધી રોકાઈ શકે છે. પોતાના સાથી સંગીતકાર બ્રુનેતીની માફક મોત્સાર્ટે પણ વિયેનામાં રહીને ફી લાન્સ ધોરણે તગડી કમાણી કરવાની તક ઝડપી લીધી. મહિના પછી નવમી મેના રોજ આર્યબિશપે મોત્સાર્ટને બોલાવીને એક અગત્યનું સંપેતરું સાલ્ઝબર્ગ લઈ જવા કહ્યું. એ બે વચ્ચે આ સંવાદ થયો :

આર્યબિશપ : હવે આ માણસ મારું સંપેતરું લઈને સાલ્ઝબર્ગ જવા માટે ક્યારે રવાના થાય છે ?

મોત્સાર્ટ : આ તાકીદનું છે ?

આર્યબિશપ : હા.

મોત્સાર્ટ : હું દિલગીર છું. અત્યારે સાલ્ઝબર્ગ જઈને સંપેતરું પહોંચાડવાની સેવા આપી નહિ શકું. મારાં કેટલાંક ખાસ રોકાણોને લઈને હજી બે દિવસ સુધી હું વિયેના છોડી શકું એમ નથી.

આર્યબિશપ : (પ્રખર ક્રોધમાં) સાલો રખડેલ, ઠગ, નાલાયક ધુતારો ! આજે જો તું આ સંપેતરું લઈ સાલ્ઝબર્ગ નથી ગયો તો તને નોકરીમાંથી પાણીયું આપીશ.

મોત્સાર્ટ : તમને મારાથી સંતોષ હોય એમ લાગતું નથી !

આર્યબિશપ : સામો જવાબ આપે છે ! આ રહ્યો દરવાજો, અત્યારે જ ચાલતી પકડ ! તારું ડાયું કદી મને બતાવીશ નહિ ! તને જે પગાર મળે છે એને માટે તું તદ્દન નાલાયક છે. ચાલ, નીકળ અહીંથી !

થોડા દિવસો સુધી મોત્સાર્ટે વિયેનામાં અહીંતહીં ભટક્યા કર્યું. એટલામાં આર્યબિશપનો ગુસ્સો શાંત થઈ જતાં એ ભલો આત્મા તો ગઈ ગુજરી ભૂલી જઈને સમાધાનના મૂડમાં આવી ગયેલો. હજી સુધી એણે મોત્સાર્ટની વિધિવત્ છટણી કરેલી નહિ. પણ અકડું મોત્સાર્ટને તો નોકરી કરવી પાલવે એમ જ નહોતું. એ ધીરે ધીરે વિયેનામાં પોપ્યુલર બની રહેલો. એને શ્રીમંત વિદ્યાર્થીઓ પણ મળ્યા. વિયેનામાં ફ્રી લાન્સ ધોરણે ઉજ્જવળ કારકિર્દીની તક દેખાઈ. એક ઊગતા યુવાનને પોતાની શક્તિઓ પર વિશ્વાસ પાકો થવા માંડ્યો. પણ એ હજી એટલો અણઘડ હતો કે માલિકથી સલૂકાઈપૂર્વક છૂટા પડતાં એને આવડ્યું નહિ. નોકરીને લાત મારવાના અવિચારી પગલા પર ફરીથી વિચાર કરવા માટે બિચારો લિયોપોલ્ડ પત્રો લખીને આજીજી કરતો રહ્યો. પણ મોત્સાર્ટ પોતાની શક્તિ પર મુસ્તાક હતો. એણે તો એવી આત્મશ્રદ્ધા કેળવેલી કે પોતાને કરેલી સજાના ભાગ રૂપે આર્યબિશપ પિતાને પણ નોકરીમાંથી પાણીયું આપે તોપણ એને ચિંતાનું કારણ નહોતું — પોતે કુટુંબનો ભાર ઉપાડી લઈ શકશે.

આર્યબિશપના ઘરમાં પાછા પ્રવેશી મોત્સાર્ટે પોતાનો સામાન બાંધ્યો અને રાજીનામાનો પત્ર તૈયાર કર્યો. આર્યબિશપનો સેક્રેટરી કાઉન્ટ આર્કો પણ સમાધાન કરાવી આપવા માટે ખૂબ ઉત્સુક હતો.

એક સજ્જનને છાજે તેવી વર્તણૂક કરવી જોઈએ તે વિષય પર કાઉન્ટ આર્કોએ ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. વિયેનામાં સંગીતના ક્ષેત્રમાં ફી લાન્સ કારકિર્દી કેટલી જોખમકારક રીતે અનિશ્ચિત છે તે અંગે તેણે ભાષણ આપવું શરૂ કર્યું. પણ એણે વાત શરૂ કરી ત્યાં જ મોત્સાર્ટે એનું પણ અપમાન કર્યું. પરિણામે ગુસ્સાથી સળગી ઊઠેલા સેક્રેટરીએ પગ વડે મોત્સાર્ટને લાત મારીને ઘરમાંથી બહાર ફેંકી દીધો અને પછી એનો સામાન પણ ફેંકી દીધો. મોત્સાર્ટનો અહમ્ ઓર ઘવાયો. પોતે વ્યાજ સાથે એ લાત પાછી વાળશે એમ ક્યાંય સુધી એ બબડતો રહ્યો. આ સમાચાર લિયોપોલ્ડને મળતાં તેણે મોત્સાર્ટને કડક ભાષામાં ઠપકો આપતો પત્ર લખ્યો અને આર્યબિશપની માફી માંગી લઈ નોકરી પાછી મેળવવા આજીજી કરવા માટે આદેશ આપ્યો. મોત્સાર્ટ આ આદેશને ઘોળીને પી ગયો.

મોત્સાર્ટે લિયોપોલ્ડને કાગળ લખ્યો :

વિયેનામાં મને ચોમેર સન્માનની નજરે જોવામાં આવે છે. મારી પાસે સારા સંપર્કો છે. મુફ્તીને જો મારો ખપ નથી તો શા માટે મારે મુફ્તીના 400 ગલ્ડન માટે સડવું જોઈએ ? પૂરતા મોત્સાર્ટનું કે પૈસા વિના શા માટે મારે સાલ્ઝબર્ગમાં બેસી રહેવું ? આખરે મને શું મળશે તેની તમને ખબર છે ? ખરાબમાં ખરાબ અપમાનો મારે ઠંડા કલેજે ગળી જતાં શીખવું પડશે. તમે થોડી ધીરજ રાખો તો વિયેના જવાથી આપણને શા ફાયદા થશે તે હું તમને સમજાવી શકીશ. હવે ચિંતા ખંખેરી નાંખો. આપણા સુખની આ જ તો શરૂઆત છે ! મારું સુખ એ જ તમારું સુખ પણ છે એમ હું માનું છું. સાલ્ઝબર્ગમાં હું કોઈ પણ હિસાબે રહેવા માંગતો નથી. (મે, 1781)

એવામાં મોત્સાર્ટે 'ઝેટે' નામનો ઓપેરા લખવો શરૂ કરેલો, પણ તે અધૂરો જ રહ્યો.

કોન્સ્ટાન્ઝે વેબર

1779ના ઓક્ટોબરમાં ફિડોલીન વેબર અવસાન પામ્યો પછી એનું કુટુંબ મ્યુનિખ છોડી વિયેના આવી વસેલું. આલોઈસિયા વેબર તો વિયેનામાં પ્રસિદ્ધ સોપ્રાનો ઓપેરાસ્ટાર પ્રિમા ડોના બની ગયેલી તથા 1780માં અદાકાર જોસેફ લેન્જને પરણી ગયેલી. લેન્જે 1789માં મોત્સાર્ટનો સુંદર પોર્ટ્રેટ ચીતરેલો. (એ પોર્ટ્રેટ આજે વિશ્વવિખ્યાત બની ચૂક્યો છે.) ફિડોલીનની પત્ની ફોઉ વેબરે પોતાના વિયેનાના મોટા મકાનમાંથી થોડા ઓરડા ભાડે આપેલા. ભાડાની એ આવક ગુજરાન ચલાવવા માટે જરૂરી હતી. આર્યબિશપની નોકરી છોડ્યા પછી મોત્સાર્ટને પણ પોતાને રહેવા રૂમની જરૂર હતી. 1781ના મેની બીજીથી એ વરસના સપ્ટેમ્બર સુધી મોત્સાર્ટ ફોઉ વેબરના ઘરમાં એક રૂમ ભાડે રાખીને રહ્યો. અને આલોઈસિયાની મોટી બહેન કોન્સ્ટાન્ઝેના પ્રેમમાં પડ્યો. આ હકીકતની કૂથલીઓ મારફતે જાણ થતાં જ લિયોપોલ્ડે અકળાઈને સાલ્ઝબર્ગથી પત્ર લખીને બીજે ક્યાંય રહેવાની સગવડ શોધી લેવાનો પુત્રને આદેશ આપ્યો. વેબર પરિવાર માટે લિયોપોલ્ડે કદી પણ સારો અભિપ્રાય બાંધેલો નહિ. પણ અહીં તો ફોઉ વેબરની પહેલી પુત્રી અને આલોઈસિયાની મોટી બહેન કોન્સ્ટાન્ઝેના પ્રેમમાં મોત્સાર્ટ પડેલો ! ફોઉ વેબરને મોત્સાર્ટ જમાઈ તરીકે પસંદ હતો, પણ, વેબર પરિવારની પુત્રી લિયોપોલ્ડને પસંદ નહોતી ! આજ્ઞાપાલક દીકરાએ પિતાનો હુકમ માથે ચડાવીને વેબર પરિવારનું ઘર ભાડવાત તરીકે ભલે છોડ્યું પણ જમાઈ તરીકે નહિ, કારણ કે કોન્સ્ટાન્ઝે તો એના દિલમાંથી ખસતી જ નહોતી.

લિયોપોલ્ડ પાસે પોતાનાં કારણો હતાં : મોત્સાર્ટ હજી ઘડાયો નથી, એ નાદાન અને નાસમજ છે, દુનિયાદારીનો પૂરતો અનુભવ એને નથી. બાળપણથી જ સંગીત કારકિર્દીમાં એટલો રચ્યોપચ્યો રહ્યો કે એને બીજા છોકરાઓની જેમ છોકરીઓના સહવાસનો અનુભવ

નથી, કોઈ છોકરી સાથે લફરું તો કર્યું જ નથી.

આખરે 1781ના ડિસેમ્બરમાં મોત્સાર્ટે પિતાને કાગળ લખીને પેટછૂટી વાત કરી જ દીધી :

હું પ્રેમમાં પડ્યો છું અને પરણવા માંગું છું. લગ્ન વિના આદમીનું જીવન અધૂરું જ છે. હું બહુ પહેલાં આ અંગે મારું હૃદય તમારી આગળ ખોલી શક્યો હોત પણ કસમયે હું ઉતાવળો થાઉં છું એમ કહી તમે મને દબડાવશો એ ડરથી તમને આ વાત કરી શક્યો નહિ. જોકે અત્યારે તો હું કસમયે ઉતાવળો નથી જ થયો. અત્યારે હું એક નિયમિત અને સ્થિર આવક મેળવવા મથી રહ્યો છું. જેના વડે ઘણી સારી રીતે શાંતિપૂર્વક જીવનનિર્વાહ ચલાવી શકાય; અને પછી પરણી શકાય ! તમે ગુસ્સે નથી થયા ને, પપ્પા ? પણ આગળ વાંચો. દરેક માણસમાં કુદરત તો તેનું કામ કરે જ છે. મારામાં પણ તે તેનું કામ કરે છે, કદાચ વધુ જોરદાર રીતે. મોટા ભાગના જુવાનો આજે જીવે છે તેવી રીતે જીવવું મારે માટે અશક્ય છે. એક તો હું ખૂબ જ ધાર્મિક છું અને બીજું કે કોઈ નિર્દોષ છોકરીને તરછોડવી મારે માટે શક્ય નથી, કારણ કે હું સહાનુકંપા ધરાવું છું. મને એનો એટલો બધો વિચાર છે કે હું તેને રાજગતી મૂકી શકું નહિ. રંડીઓની સોબતે તો હું કદી ચડ્યો જ નથી કારણ કે તેમને જોતાં જ મને ત્રાસ, અરેરાટી અને ભયની લાગણી થાય છે, તથા મારી તબિયતને ધ્યાનમાં લઈને રોગના વિચારથી ગભરાટ થાય છે. હું સાચું કહું છું કે હું તેમની સંગતમાં કદી ગયો જ નથી. હું જાણું છું કે આ કારણ ઘણું મજબૂત હોવા છતાં પૂરતું નથી. શાંતિપૂર્વક ગૃહસ્થ જીવન જીવવા ટેવાયેલા મારા સ્વભાવ માટે લગ્નની જરૂર છે જ. ધર્માલિયું જીવન મને પસંદ નથી. બાળપણથી જ મને મારી વસ્તુઓ, કપડાં ઠેકાણે રાખવાની આદત નથી. તેથી મારે એક પત્નીની જરૂર છે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે હું અત્યારે જેટલો ખર્ચ કરું છું તેનાથી ઓછા ખર્ચમાં અમારા

બંનેનો ગુજારો થશે. અત્યારે એકલો છું એટલે વગર વિચાર્યે જે બિનજરૂરી ખર્ચા કરું છું તે લગ્ન પછી સદંતર બંધ થઈ જશે. જોજો, ચોંકી ના ઊઠતા, પણ એ વેબર કુટુંબની જ દીકરી છે. એ આલોઈસિયા નથી, એ તો જુકી છે. એ જોસેફા પણ નથી, એ આળસુ છે. મને ગમી છે કૉન્સ્ટાન્ઝે. એ હોશિયાર, ચબરાક, ઉદાર ને દયાળુ છે. એને ઠઠારા નહિ, પણ સાદગી પસંદ છે. કરકસરથી ઘર ચલાવતાં એને આવડે છે. એની મમ્મી એની બહેનોને નવાં કપડાં અપાવે છે, પૈસા વાપરવા આપે છે પણ કૉન્સ્ટાન્ઝેને નહિ. કૉન્સ્ટાન્ઝે સાથે હું ખરેખર પ્રેમમાં છું. એની સાથેનો મારો સંબંધ માત્ર હસીમજાક નથી. જે બધી છોકરીઓ સાથે મેં હસીમજાક કરી છે એ બધી જોડે મારે જો પરણવું પડે તો તો મને સહેલાઈથી બસો પત્નીઓ મળી જાય ! કૉન્સ્ટાન્ઝેના વાલી જોહાન થોવાર્ટે એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો હતો. લગ્નના કોલ આપી દીધા પછી હવે જો હું લગ્નના વચનમાંથી ફરી જાઉં તો મારે અમુક રકમ કૉન્સ્ટાન્ઝેને વળતર રૂપે ચૂકવવી પડશે એવું લખાણ તેમાં હતું. મેં તેની ઉપર મારી સહી કરી. આ દસ્તાવેજની જાણ જ્યારે કૉન્સ્ટાન્ઝેને થઈ ત્યારે કોધાવેશમાં તેણે તે ફાડી નાંખ્યો. કૉન્સ્ટાન્ઝે એક સારી છોકરી છે. એ કદરૂપી નથી, પણ તો રૂપાળી પણ નથી. એની બે ઘેરી આંખો અને એના શરીરની આકૃતિમાં એનું સૌંદર્ય સમાયેલું છે. એ એક પત્ની અને એક માતાની જવાબદારી ખૂબ જ સારી રીતે અદા કરશે. હવે તમે બોલો, મને આથી વધુ સારી પત્ની કેવી રીતે મળી શકે ?

તમારા આ આજ્ઞાંકિત પુત્રના તમારા બંને હાથને હજારો ચુંબન.

આ કાગળ વાંચીને લિયોપોલ્ડ તો ડઘાઈ ગયો અને નેનર્લ પણ રાજી નહોતી. ઘરમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. વેબર પરિવાર કેટલો નપાવટ અને હીન છે એ સમજાવતા સંખ્યાબંધ પત્રો લિયોપોલ્ડે

દીકરાને લખ્યા. (પણ એ પત્રોમાંથી 1781ના જાન્યુઆરીની બાવીસમી પછીનો એક પણ પત્ર બચ્યો નથી. લગ્ન પછી કોન્સ્ટાન્ઝેએ પોતાના પિયરને વગોવતા એ બધા જ પત્રો ફાડી નાખેલા.)

લગ્ન

વિયેનાના સેંટ સ્ટીફન કથીડ્રલમાં બંને પરણ્યાં. મોત્સાર્ટ સત્તાવીસનો હતો અને કોન્સ્ટાન્ઝે ઓગણીસની હતી. આગલે જ દિવસે મોત્સાર્ટે સિમ્ફની નં. 35 (હાફનર, k 385) લખવી પૂરી કરેલી. લગ્ન પછી ત્રણ પિયાનો કન્ચર્ટો નં. 11, નં. 12 અને નં. 13 (k 413, k 414 અને k 415) તથા સ્ટ્રિન્ગ ક્વાર્ટેટ (k 384) લખ્યાં. લગ્નને બીજે દિવસે સાલ્ઝબર્ગથી લિયોપોલ્ડે આશીર્વાદ અને નેનર્લે અભિનંદન મોકલી આપ્યાં. પોતાના લગ્ન પછી મોત્સાર્ટનો નેનર્લ સાથેનો પત્રવ્યવહાર સાવ અટકી ગયો. તો નવા સંબંધો પણ સ્થાપી શકાયા. કોન્સ્ટાન્ઝાની બહેન જોસેફા અને બનેવી હોફર બંને મોત્સાર્ટના અંતરંગ મિત્રો બન્યાં; તથા આલોઈસા અને બનેવી જોસેફ લેન્જ પણ મોત્સાર્ટના મિત્રો બન્યાં. જોસેફા અને હોફર તો મોત્સાર્ટના મૃત્યુ સુધી તેના દિલોજાન શુભેચ્છકો બની રહ્યાં.

કોન્સ્ટાન્ઝે 1763ના જાન્યુઆરીની છઠ્ઠીએ જન્મેલી. પતિના મૃત્યુ પશ્ચાત્ એ અડધી સદીથી પણ વધુ સમય સુધી જીવેલી. છેક 1842ના માર્ચની છઠ્ઠીએ તે અવસાન પામી. મોટા ભાગના ઈતિહાસકારોએ એની પણ ખાસ્સી એવી ઉપેક્ષા કરી છે. પણ સાચી વાત એ છે કે એ એક પ્રેમાળ પત્ની અને એક સીધીસાદી ગૃહિણી હતી. એનામાં સંગીતની સૂઝ ઝાઝી નહોતી. પણ પતિપત્ની બંને પરસ્પર ગાઢ પ્રેમમાં હતાં એ બાબતમાં કોઈ જ શંકાને સ્થાન નથી. ઢગલાબંધ કૃતિઓ મોત્સાર્ટે એને અર્પણ કરી છે પણ એ બધી જ અધૂરી રહી છે ! રોમેન્ટિક લેખકોએ કોન્સ્ટાન્ઝેને બેફિકર અને ઉડાઉ ચીતરી છે. પણ ખરું જોતાં મોત્સાર્ટના સંગીતના ગૌરવની સ્થાપના માટે એ થાક્યા વગર પ્રયત્નો

કરતી. એ નાણાકીય બાંબતો પણ સારી રીતે પાર પાડતી. ઉપરાંત, અતિરેકમાં સરી પડવામાંથી મોત્સાર્ટને ઉગારી લેતી તથા તેને ગેરવાજબી નિર્ણયો લેતો અટકાવતી. મોત્સાર્ટનાં બે બાળકોની એ ઉમદા માતા પણ બની. લગ્ન પછી મોત્સાર્ટ પિતાને માત્ર બે જ વાર મળ્યો. લગ્ન પછી મોત્સાર્ટે પાંજરામાં સ્ટર્લિન્ગ પંખી પાળ્યું.

વિયેનામાં કારકિર્દી

જીવનનાં અંતિમ નવ વરસોમાં વિયેના જ મોત્સાર્ટનું ઘર બની રહ્યું. પણ એ નવ વરસોમાં એણે બાર વાર ઘર બદલ્યું ! ફી લાન્સ કારકિર્દી સહેલી નહોતી. અહીંનો દરબારી ઇટાલિયન સંગીતકાર એન્તોનિયો સાલિયેરી (1750-1825) મોત્સાર્ટના વિકાસમાં એક પછી એક અડચણો ઊભી કરતો ગયો, એ મહાકાવતરાબાજ ચાલાક ગઠિયો હતો. મોત્સાર્ટે કહેલું : “હું વિયેનાનો શ્રેષ્ઠ કંપોઝર છું.” સાલિયેરીએ ફટકો મારેલો : “થોડી નમ્રતા તને વધુ શોભશે !” પ્રસિદ્ધ પિયાનિસ્ટ ક્લેમેન્તી સાથે પિયાનોવાદનની હરીફાઈમાં મોત્સાર્ટ ઊતર્યો. મોત્સાર્ટ વિજયી બન્યો.

સેરાલિયો

ગોટ્લીબ સ્ટેફાનેએ તૈયાર કરેલા સંવાદો ઉપર મોત્સાર્ટે જર્મન ઓપેરા લખ્યો ‘સેરાલિયો’. 1782ના જુલાઈની સોળમીએ એનો પ્રીમિયર શો થયો. એને મોત્સાર્ટનો પ્રથમ સફળ ઓપેરા ગણવામાં આવે છે, કારણ કે મહિનાઓ સુધી એ સતત ભજવાતો રહ્યો. છતાં સમ્રાટ જોસેફ બીજો પ્રસન્ન નહોતો. એણે મોત્સાર્ટને કહ્યું, “પ્રિય મોત્સાર્ટ, સ્વરો વધુ પડતા છે !”

કોપીરાઈટ ક્ષેત્રે એ જમાનામાં સુવર્ણયુગ ચાલી રહેલો કારણ કે કોપીરાઈટ્સ કે રોયલ્ટીના હક્ક હજી સુધી અસ્તિત્વમાં આવેલા જ નહિ ! આ ઓપેરાની કથા સ્ટેફાનેએ ક્રિસ્ટોફ ફ્રિડરિખ બેટ્ઝનર નામના લેખકના ‘બેલ્મોન્ટ એન્ડ કોન્સ્ટાન્ઝે – ઓર ધ સેરાલિયો સિડકશન’

નામના નાટકમાંથી ચોરેલી ! વળી બેટ્ઝનરે એ કથા કોઈ અગાઉના લેખકમાંથી તફડાવેલી ! પણ બેટ્ઝનર તો ગિન્નાયો. લિજ્જિકનગરના એક છાપામાં એણે 1782માં એક નોટિસ છપાવી :

વિયેનામાં રહેતા મોત્સાર્ટ નામના એક માણસે એના ઓપેરા માટે મારા નાટક 'બલ્મોન્ટ એન્ડ કોન્સ્ટાન્ઝે'ના કથાસંવાદોનો ગેરઉપયોગ કર્યો છે. અહીં હું એનો કાયદેસર વિરોધ કરું છું.

પણ મોત્સાર્ટનો એ ઓપેરા તો 1783 સુધી વિયેનામાં ધૂમ મચાવતો રહ્યો. યુરોપનાં બીજાં નગરોમાં પણ એ લોકપ્રિય બન્યો. પ્રાહામાં તો એ સાંભળવા લોકો ઘેલા બનતા. (પ્રાહા નગર મોત્સાર્ટની કદર કરવામાં પહેલેથી જ મોખરે રહ્યું છે.) એનાથી મોત્સાર્ટ થોડાં નાણાં પણ ઊભાં કરી શક્યો. સંગીતકાર ગલકે પ્રસન્ન થઈને આ ઓપેરાનાં વખાણ કર્યાં.

'સેરાલિયો'નો સ્કોર પબ્લિશ કરવા માટે લિયોપોલ્ડ મોત્સાર્ટને સતત સમજાવતો રહ્યો. પણ ધંધાદારી બાબતોમાં મોત્સાર્ટના હંમેશના લાસરિયા ખાતાને કારણે સફળતાની એક તક હાથતાળી આપીને ચાલી ગઈ. 1785માં ઓગ્સ્બર્ગનો એક પ્રકાશક એની અનધિકૃત આવૃત્તિ છાપીને ધૂમ કમાયો. કોપીરાઈટના સર્વ હક્ક સર્વને સ્વાધીન હોવાથી મોત્સાર્ટ લાયાર બનીને જોઈ રહેવા સિવાય બીજું કશું કરી શકે એમ નહોતો ! પણ એ વખતે આ પ્રકારની તફડંચીઓ સર્વવ્યાપક હતી. સામાન્ય ચાલ એવો હતો કે પ્રીમિયર શો માટે લેખકને અને કંપોઝરને સામટી થોડી રકમ મળી જતી. એ પછી ફરી જે થિયેટર એ નાટક કે ઓપેરાને સૌ પહેલાં ભજવે એ થિયેટરની માલિકીનું એ નાટક કે ઓપેરા ગણાતાં. જર્મન સામયિક 'ડ્રામાટિકે ફેગ્મેન્ટે'માં ફીડરિક શિન્કે 1782માં 'સેરાલિયો'નો રિવ્યૂ કર્યો. સંગીત વડે શ્રોતાઓની લાગણીઓનું ઉદ્દીપન કરવા બદલ તેણે મોત્સાર્ટનાં અદ્ભુત વખાણ

કરેલાં. માત્ર સારું ગાઈ-વગાડી જાણનાર સંગીતકાર તરીકે નહિ, પણ એક સર્જનાત્મક કંપોઝર તરીકે મોત્સાર્ટને આપવામાં આવેલી આ પ્રથમ અંજલિ છે. પણ બદનસીબે મોત્સાર્ટના જીવનકાળ દરમિયાન મોત્સાર્ટને આપવામાં આવેલી આ છેલ્લી અને એકમાત્ર અંજલિ બની રહે છે. શિન્ક માટે આ ઉપરાંત વધુ માન એટલા માટે ઊપજે કે એણે ‘ફિગારો’, ‘ડોન જિયોવાની’, ‘કોસી ફાન તુત્તી’ અને ‘લુબેરફ્લોટ’ જેવા મોત્સાર્ટના હવે પછી લખાનારા ઓપેરા જોયા વગર ‘સેરાલિયો’ની ખરેખર કદર કરી.

હાયડનની હૂંફ

હાયડન અને મોત્સાર્ટની પહેલી મુલાકાત 1781માં થઈ. મોત્સાર્ટને જીવનના છેલ્લા દસકામાં પોતાનાથી ચોવીસ વરસ મોટા અને નિઃસંતાન હાયડન પાસેથી પિતા સમાન સ્નેહ, વહાલ અને હૂંફ સાંપડ્યાં. જેવા મળ્યા એવા જ એ બંને પરસ્પર નજીક આવી ગયા. આર્યબિશપની નોકરી છોડી ફી લાન્સ ધોરણે પગભર થઈ રહેલા અને કોન્સ્ટાન્ઝેના મામલે બાપ જોડે બાખડી પડેલા મોત્સાર્ટને હાયડનનો ટેકો મળેલો. એ નિયમિતપણે મોત્સાર્ટને ઘેર મળવા આવતો અને એની કૃતિઓમાં રસ લેતો. મોત્સાર્ટે છ સ્ટ્રિન્ગ ક્વાર્ટેટ્સ લખી હાયડનને અર્પણ કર્યાં; જે ‘વિયેના ક્વાર્ટેટ્સ’ નામે જણીતાં બન્યાં. મોત્સાર્ટથી ચોવીસ વરસ મોટો હાયડન મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી અઢાર વરસ જીવ્યો. મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી મોત્સાર્ટના સંગીતના જલસા કરી એણે કોન્સ્ટાન્ઝેને માટે રોયલ્ટીની આવક ઊભી કરી તથા કોન્સ્ટાન્ઝે અને મોત્સાર્ટનાં બે બાળકોને એણે સંગીતશિક્ષણ આપ્યું.

પ્રથમ પુત્રનો જન્મ અને પિતા સાથે સમાધાન

1783ની સપ્તરમી જૂને કોન્સ્ટાન્ઝે અને મોત્સાર્ટના પ્રથમ પુત્ર રેઈમુન્ડ લિયોપોલ્ડનો જન્મ થયો. પોતાના પિતાની યાદમાં મોત્સાર્ટે પિતાનું જ નામ આ પુત્રને આપેલું. અને આ પુત્રનો ગોડફાધર પણ

મોત્સાર્ટ પોતાના પિતાને બનાવવા માંગતો હતો. એ રીતે તે પિતા સાથે સમાધાન કરી લેવા માંગતો હતો. પણ પુત્રજન્મની ખુશાલીમાં ભાગીદાર બનવા માગતા મોત્સાર્ટના મિત્ર બેરોન ફોન વેટ્ઝલરે ગોડફ્રાઇર બનવાની તાલાવેલી દર્શાવેલી. મોત્સાર્ટ તેને ના પાડી શક્યો નહિ. આ બાજુ સમાધાન કરવા માટે વ્યાકુળ બનેલા લિયોપોલ્ડે મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝેને સાલ્ઝબર્ગ આમંત્ર્યાં. નવજાત પુત્રને વિયેનામાં ધાવ પાસે મૂકીને મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે સાલ્ઝબર્ગ પહોંચ્યાં. અહીં લિયોપોલ્ડને ત્યાં રોજેરોજ સંગીતના જલસા યોજાતા. લિયોપોલ્ડ તરુણોને વાયોલિન વગાડતાં શીખવતો. મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝેનો સમય અહીં આનંદમાં વ્યતીત થયો. સાલ્ઝબર્ગમાં જ મોત્સાર્ટનો C માઈનોર માસ (k 427) પહેલી વાર ગાવામાં આવ્યો. કોન્સ્ટાન્ઝેને અર્પણ થયેલા આ માસમાં ખુદ કોન્સ્ટાન્ઝેએ એક સોપ્રાનો સોલોઈસ્ટ તરીકે ગાયું. મોત્સાર્ટની કોઈ કૃતિમાં કોન્સ્ટાન્ઝેએ ગાયું હોય તેવો આ પહેલો અને છેલ્લો કિસ્સો છે. સારી વર્તણૂક ઉપરાંત પોતાની ગાયકી વડે કોન્સ્ટાન્ઝેએ લિયોપોલ્ડનું દિલ જીતી લીધું.

સાલ્ઝબર્ગથી મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે લિન્ઝ ગયા. લિન્ઝમાં ધનાઢ્ય થુન-હોહેન્સ્ટીન પરિવારના કાઉન્ટ જોહાન જોસેફ એન્ટોને નગરના દ્વારે જ આ યુગલનું સ્વાગત કર્યું અને આગ્રહપૂર્વક પોતાની હવેલીમાં લઈ જઈ ઉતારો આપ્યો. મોત્સાર્ટ ખૂબ ખુશમિજાજ હતો. એણે ખૂબ ઉતાવળે 'લિન્ઝ' સિમ્ફની લખી. એકવીસ વરસ પહેલાં લિયોપોલ્ડ પોતાનાં બે નાનાં બાળકોને લઈને યુરોપયાત્રાએ નીકળી પડેલો ત્યારે 1762માં આ જ પરિવારની આ જ હવેલીમાં મહેમાન બનેલો. એ વખતે બંને નાનાં બાળકો મોત્સાર્ટ અને નેનર્લે અહીં સંગીતનો જલસો આપેલો. અત્યારે મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે અહીં લિન્ઝમાં હતાં ત્યારે જ એમનો પહેલો પુત્ર માંડ ત્રણેક મહિનાની ઉંમરે વિયેનામાં અવસાન પામ્યો.

વિયેના આવી અઠવાડિયે બે વાર પોતાના સંગીતના જાહેર જલસા આપી મોત્સાર્ટે થોડી આવક ઊભી કરી. મોટા ભાગના જીવન-કથાકારોનું માનવું છે કે એક વાદક અને ઓર્કેસ્ટ્રા કન્ડક્ટરની આ કામગીરીથી મોત્સાર્ટ નિચોવાઈ ગયો. 1784ના સપ્ટેમ્બરની એકવીસમીએ કોન્સ્ટાન્ઝેએ મોત્સાર્ટના બીજા સંતાન પુત્ર કાર્લ થોમસને જન્મ આપ્યો. પણ એ એક જ મહિનામાં અવસાન પામ્યો. મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝેએ ભાડાનું ઘર બદલ્યું. પછી મોત્સાર્ટ સખત તાવમાં પટકાયો. મિત્ર ડોક્ટર સિગ્મુન્ડ બારિસાનીએ એની સારવાર કરી એને બચાવ્યો.

પછી નેનર્લનાં લગ્ન લેવાયાં. એનો પતિ હતો અડતાળીસ વરસનો વિધુર જમીનદાર જોહાન બેપ્ટિસ્ટ ફોન બેર્ટોલ્ડ ફોન સોનેન્બર્ગ. મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે નેનર્લના લગ્નમાં હાજરી આપી શક્યાં નહિ. એમણે અભિનંદનપત્ર લખી સંતોષ માનવો પડ્યો.

1785માં મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે ઘર બદલીને એક મોટા એપાર્ટમેન્ટ 'શુલેસ્ટ્રાસ'માં રહેવા ગયાં. અહીં હાયડન અને લોરેન્ઝો દિ પોન્તી વારંવાર આવતા. મોત્સાર્ટે પોતાની કૃતિઓની યાદી અને પૈસાનો હિસાબ લખવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ પૈસાનો હિસાબ ટૂંક સમયમાં જ બંધ પડી ગયો. આ નવા એપાર્ટમેન્ટમાં મોત્સાર્ટે લિયોપોલ્ડને આમંત્રણ આપ્યું. લિયોપોલ્ડ મહેમાન બન્યો. મોત્સાર્ટના સુખી લગ્નજીવનથી તે ખુશ થયો. અત્યંત કરકસરથી ઘર ચલાવવાની કોન્સ્ટાન્ઝેની આવડતથી પણ એ રાજી થયો. 1785ના ઓક્ટોબરની સોળમીએ કોન્સ્ટાન્ઝેએ ત્રીજા પુત્ર કાર્લ થોમસને જન્મ આપ્યો, પણ તે તો તેરમા દિવસે જ મૃત્યુ પામ્યો.

વેવાણ ફાઉ વેબરે લિયોપોલ્ડને ભોજન માટે આમંત્રણ આપી ઉમળકાથી સ્વાગત કર્યું. વેબર પરિવારની બધી જ પુત્રીઓ અને આલોઈસિયાનો પતિ લેન્જ પણ હાજર હતાં. ફાઉ વેબરે મોટું સ્વાદિષ્ટ રોસ્ટેડ ફિઝન્ટ રાંધીને બધાંને ખવડાવેલું.

લિયોપોલ્ડની મુલાકાત હાયડન સાથે પણ થઈ. હાયડને તેને કહેલું : “ઈશ્વરની સાક્ષીએ હું કહું છું કે હું જાણું છું એ બધા જ સંગીતકારોમાં મોત્સાર્ટ શ્રેષ્ઠ અને સૌથી મહાન છે.” પોતાની મહેનત અને પુત્રની પ્રતિભાની કદર થતી જોઈને લિયોપોલ્ડને શાંતિ થઈ હશે. જોસેફ હાયડન અને ડિટર્સોઈ મોત્સાર્ટના વાદ્યસંગીતના જલસામાં ઘણી વાર વાયોલિન વગાડતા. મોત્સાર્ટે વિયેનામાં શિષ્યો મેળવ્યા : કાઉન્ટેસ રુબેકી, એક ધનાઢ્ય પ્રકાશકની પત્ની ફોઉ ફોન ટ્રેટ્નર, ઝીલ્વી, કાઉન્ટેસ પેલ્કી અને બેબીટે પ્લોયર. મોત્સાર્ટને પોતાની સાસુ સાથે ઘણું ફાવતું. એ બે વચ્ચે સારી દોસ્તી થઈ ગયેલી. જ્યારે પણ મોત્સાર્ટ સાસરે જતો ત્યારે તે ચોકલેટ કે કેક જેવી નાની ભેટ સાસુ માટે લઈ જતો. મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે બંને પરોઢે સાડા પાંચે ઊઠી જતાં અને રાતે બાર વાગ્યા પછી જ પથારી ભેગા થતાં. જીવનના અંતિમ દાયકાની અત્યંત કામગીરી જિંદગી વિશે મોત્સાર્ટે એક મિત્રને લખેલું : “મને શ્વાસ લેવાની પણ કુરસદ નથી.”

ઈર્ષ્યાળુ સાલિયેરી (1750-1825)

‘સેરાલિયો’ને સફળતા મળી હોવા છતાં એ પછી સતત ત્રણ વરસ સુધી મોત્સાર્ટને બીજો ઓપેરા લખવાની વરદી મળી નહિ. એ માટે લુચ્યા દરબારી સંગીતકાર સાલિયેરીનો દોરીસંચાર કારણભૂત હતો. એ તો ઈશ્વરને ફરિયાદ કરતો : “મારા જેવા વિદ્વાન અને કુળવાનને મૂકીને, હે ઈશ્વર ! તું એક રખડેલ મામૂલી છોકરાને શા માટે તારી દૈવી પ્રતિભાનું દાન કરે છે ?” જર્મન ઓપેરા પર પ્રતિબંધો લાદવા માટે એણે જ સમ્રાટોને યડાવેલા. એમાં એ સફળ પણ થયો. પછી તો વિયેના પર ઈટાલિયન સંગીતકારો ચડી બેઠા.

વાદ્યસંગીત

ઉજાણીઓમાં સતત રચ્યાપચ્યા રહેતા નગર વિયેનામાં વાદ્યસંગીતના ઘણા જલસા લગાતાર ચાલુ જ રહેતા. મોત્સાર્ટ એમાં

વ્યસ્ત બન્યો. એમાંથી એની કમાણી ચાલુ થઈ. એનું મોટા ભાગનું ચેમ્બર મ્યુઝિક (ડ્યુએટ્સ, ટ્રાયોઝ, ક્વાર્ટેટ્સ, ક્વીન્ટેટ્સ, વગેરે) તથા મોટા ઓર્કેસ્ટ્રા માટેની સિમ્ફનીઓ અને કન્ચર્ટો જાહેર જનતા માટેના એ જલસા માટે જ સર્જાયેલા. 1785માં એણે છ સ્ટ્રિન્ગ ક્વાર્ટેટ્સ લખ્યા અને હાયડનને અર્પણ કર્યા. 1786માં સ્ટેફાનીએ લખેલું એક નાટક 'ધ ઈમ્પ્રોસારિયો' વિષેનામાં ભજવાયું. એમાં સામેલ ગથેના એક ગીત 'ધ વાયોલેટ'ને મોત્સાર્ટે સંગીતમાં ઢાળ્યું. એ મોત્સાર્ટનું સૌથી વધુ પોપ્યુલર ગીત છે. એ જ વખતે મોત્સાર્ટે એક ખૂબ જ સુંદર કૃતિ ચેમ્બર ઓર્કેસ્ટ્રા માટે લખેલી : 'એઈને કલેઈને નેપ્મુઝિક' (A little night music) સેરેનેડ (k 525).

ફીમેસનરી સંપ્રદાયનો અંગીકાર

1784માં મોત્સાર્ટે ફીમેસનરી સંપ્રદાય અંગીકાર કર્યો. હવે એ ખ્રિસ્તી રહ્યો નહિ. એ વર્ષોમાં એના મનમાં મૃત્યુ જ ઘોળાતું રહેલું. પણ એનો સ્વભાવ તો હંમેશની માફક બહુ મશકરો, આનંદી અને ખુશમિજાજ જ રહ્યો. કદાચ અત્યંત નજીક આવી ગયેલું પોતાનું મૃત્યુ એ આગોતરું કળી ગયો હોવો જોઈએ. એટલું જ નહિ, એથી પણ નજીક આવી ગયેલું પોતાના પિતાનું મૃત્યુ પણ એ કદાચ કળી ગયેલો. પિતાના મૃત્યુના ચોવીસ દિવસ પહેલાં જ 1787ના એપ્રિલની ચોથીએ એણે લિયોપોલ્ડને લખેલું :

ખરું જોતાં માનવીના જીવનનો સાચો અંત તેમ જ સાચું ધ્યેય મૃત્યુ જ છે. એ સાચા અને શ્રેષ્ઠ મિત્ર સાથે છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં મેં એટલી બધી આત્મીયતા કેળવી છે કે એના વિચારથી મને ત્રાસ થવાને બદલે શાંતિ અને આનંદ મળે છે. મૃત્યુમાં સાચો મિત્ર શોધવાનો અને ઓળખવાનો ઈશ્વરે મને આનંદ આપ્યો એ બદલ હું એનો આભાર માનું છું. રાતે પથારીમાં લંબાવતી વખતે રોજ મને વિચાર આવે છે કે બીજે દિવસે હું કદાચ પથારીમાંથી જીવંતો ના પણ ઊઠું ! છતાં મને ઓળખનાર

કોઈ પણ મારા મૃત્યુ પછી એમ નહિ કહી શકે કે એણે મને ઉદાસ કે રોતલ જોયેલો.

છતાં જીવનના અંતિમ દિવસોમાં મોત્સાર્ટને ભાગે હતાશા, નિરાશા અને વેદના આવ્યાં ખરાં જ ! ખરેખર, મોત્સાર્ટનું મન એક રહસ્યમય કોયડો જ છે.

મોત્સાર્ટ અને હાયડનના પ્રભાવ હેઠળ લિયોપોલ્ડ પણ ફીમેસનરી સંપ્રદાયનો સભ્ય બન્યો. વિયેનામાં જાહેર સંગીતના જલસાઓમાં લિયોપોલ્ડે મનભરીને મોત્સાર્ટના ક્વાર્ટેટ, ક્વીન્ટેટ, સોનાટા, કન્ચર્ટો અને સિમ્ફની સાંભળ્યાં. મોત્સાર્ટ સાથે આ એનું છેલ્લું મિલન હતું. પછી લિયોપોલ્ડ સાલ્ઝબર્ગ ગયો અને મૃત્યુ પામ્યો.

વિયેન્નો મેતાસ્તાસિયો

મેતાસ્તાસિયો વિયેનાના રાજદરબારનો પ્રિય લિબ્રેતીસ્ત હતો. 1698ની ત્રીજી જાન્યુઆરીએ તે જન્મેલો. તેનું મૂળ નામ આર્માન્દો ત્રાપાસી હતું. સમગ્ર યુરોપમાં તે શ્રેષ્ઠ લિબ્રેતીસ્ત ગણાતો હતો. તેણે ઈમ્યુવાઈઝ કરેલ એક કાવ્યને વાંચીને 1708માં લિબ્રેતીસ્ત જિયાન વિન્ચેન્ઝો ગ્રાવિનાએ તેને ઓપેરાના સંવાદો લખવાની તાલીમ આપેલી. ગ્રાવિનાએ જ તેને મેતાસ્તાસિયો એવું તખલ્લુસ આપેલું. પર્ગોલેસીથી માંડીને મોત્સાર્ટ સુધીના સંગીતકારોએ તેના સંવાદોને સંગીતમાં ઢાળી ઓપેરા અને મોટેટ લખ્યા. 1771 સુધી તે સર્જનાત્મક રહેલો. નાટ્યસિદ્ધાંતો ઉપર તેણે એક ભાષ્ય પણ લખેલું. 1782ની બારમી એપ્રિલે તે ચોર્યાસી વરસની ઉંમરે વિયેનામાં અવસાન પામ્યો. એ પછી લોરેન્ઝો દિ પોન્તી લિબ્રેતીસ્ત તરીકે આગળ આવ્યો.

લોરેન્ઝો દિ પોન્તી (1749-1838)

1783ના માર્ચમાં 'ઈડોમેનિયો'ના લિબ્રેતિસ્ત વારેસ્કોએ મોત્સાર્ટની ઓળખાણ લોરેન્ઝો દિ પોન્તી જોડે કરાવી. વારેસ્કોએ

જ પોન્તીને લેખનવ્યવસાયમાં ધકેલેલો. લોરેન્ઝો મૂળમાં તો એક પાદરી હતો, પણ અનૈતિક દુરાચારને કારણે ચર્ચે તેને તગેડી મૂકેલો. સાલિયેરીના આમંત્રણથી સાલિયેરીના ઓપેરાઓના લિબ્રેતો લખવા માટે તે ડ્રેસ્ડનથી વિયેના આવી વસેલો. આમ તે સાલિયેરી સાથે સંકળાયેલો હોવાથી મોત્સાર્ટ શરૂ શરૂમાં તેના અંગે શંકાશીલ રહેતો. પણ દિ પોન્તી તો આખરે મોત્સાર્ટનો વફાદાર મિત્ર બની રહ્યો, એટલું જ નહિ, મોત્સાર્ટની પ્રતિભાને નિખારવામાં તે સહાયક બન્યો. 1838માં તે ન્યૂ યોર્કમાં કંગાળ હાલતમાં મૃત્યુ પામેલો.

પિયારે ઓગુસ્તીન કારોં દ બ્યુમાર્કાઈ

એક ફ્રેંચ ઘડિયાળીને ત્યાં તે પેરિસમાં 1732માં જન્મેલો. તે પોતે એક મૌલિક મિકેનિક હતો અને પોતે કરેલી શોધખોળોના માલિકીહક્ક માટે એણે કાયદાકીય પગલાં ભરવા પડેલાં. 1773માં તે ફ્રાંસના રાજા લૂઈ પંદરમા અને સોળમા માટે શસ્ત્રો ખરીદવા બ્રિટન અને અમેરિકાની ગુપ્ત મુલાકાતે ગયેલો. એક નાટ્યકાર તરીકેની તેની ખ્યાતિ વધતી જતી હોવા છતાં તે સદ્કામાં વારંવાર ઝંપલાવતો. અમેરિકન ક્રાંતિકારીઓ માટે તેણે શસ્ત્રો ખરીદેલાં. વોલ્ટેરના સમગ્ર સાહિત્યની પહેલી આવૃત્તિ પણ તેણે જ પ્રકાશિત કરેલી. તેણે ભેગી કરેલી સંપત્તિને કારણે 1792માં ફ્રેંચ ક્રાંતિ દરમ્યાન તેની ધરપકડ થયેલી, પણ તેની એક ભૂતપૂર્વ રખાતે વગ વાપરીને તેને છોડાવેલો. 1799માં પેરિસમાં તે મૃત્યુ પામેલો.

ફિગારો

તત્કાલીન ઓસ્ટ્રિયન સમ્રાટ જોસેફ બીજો અત્યંત જાગ્રત, સંસ્કારપ્રેમી, વિદ્યાપ્રેમી અને કલાપ્રેમી હતો. પણ અન્ય વિયેના-વાસીઓની જેમ જ સંગીતમાં એની રુચિ પૂર્ણતયા ઇટાલિયન હતી. દુર્ભાગ્યે જર્મન રાષ્ટ્રીય ઓપેરાની સ્થાપના કરવાની ચળવળને એણે

કદી હૃદયપૂર્વક ટેકો આપ્યો નહિ. જો એવો ટેકો એ આપી શક્યો હોત તો મોત્સાર્ટનો 'સેરાલિયો' જર્મન ઓપેરાનો પાયાનો પથ્થર બની રહેત. ઇટાલિયન ઓપેરાના ચલણના એ દિવસોમાં સેંકડો લિબ્રેતો મોત્સાર્ટે હાથમાં લીધા પણ એ બધા નાપસંદ પડતાં એમને પડતા મૂકી ઇટાલિયન લેખક લોરેન્ઝો દિ પોન્તી સાથે મળીને મોત્સાર્ટે 'મેરેજ ઓફ ફિગારો' (લ નોલ્લે દિ ફિગારો) ઓપેરા તૈયાર કર્યો. મૂળ ફ્રેંચ લેખક બ્યુમાર્કાઈ(1732-1799)ની કોમેડી પરથી તફરૂંચી કરીને પોન્તીએ 'મેરેજ ઓફ ફિગારો'ના સંવાદો લખેલા. પિયેરે ઓગુસ્તીન કારો દ બ્યુમાર્કાઈએ ત્રણ કોમેડી નાટકોની ત્રિપુટી લખેલી :

લા બાર્બેઈ દ સેવિલે (1775), મેરેજ ઓફ ફિગારો (1778),
લૌત્રે તાર્તુફે (1792).

1784માં મેરેજ ઓફ ફિગારો કોમેડી પહેલી વાર નાટક રૂપે પેરિસમાં ભજવાઈ. પણ ફ્રેંચ રાજા લૂઈએ ફ્રેંચ ક્રાંતિના વૈતાલિક જેવાં આ ત્રણે નાટકો તરત જ પ્રતિબંધિત કર્યાં કારણ કે એને એ અશ્લીલ લાગ્યાં. છતાં લોકોને તો એ એટલું ગમેલું કે તરત જ બાકીની યુરોપિયન ભાષાઓમાં ફટાફટ એના અનુવાદો પ્રગટ થયા. એકલી જર્મનમાં જ એના સોળ અનુવાદો થયેલા. ફ્રેંચ રાજાને એ ત્રણે કોમેડીમાંનું મુખ્ય પાત્ર — એટલે કે નાયક — ફિગારો ભારે બેશરમ અને ગુસ્તાખીખોર લાગ્યું. ઉપરાંત એ ત્રણેમાં ફ્રેંચ શ્રીમંતોમાં પેઠેલી વિલાસિતા અને સડા પર તીખા કટાક્ષ હતા અને ફ્રેંચ રાજસત્તા પર કડવી ટીકા હતી. પણ બ્યુમાર્કાઈની કોમેડી 'મેરેજ ઓફ ફિગારો' પરથી ઓપેરા માટેનો લિબ્રેતો (પટકથા અને સંવાદ) તૈયાર કરવામાં પોન્તીએ મૂળ સોળ પાત્રોમાંથી અગિયાર જ રાખ્યાં, પાંચ અંકનું ચાર જ અંકમાં ગઠન કર્યું અને કેટલાંક દશ્યોનો ક્રમ ઊલટસૂલટ કર્યો તથા શ્રીમંતો પરના કટાક્ષો અને રાજકીય પ્રહારોને પડતા મૂક્યા. વળી વાક્યરચનાઓ સાવ સાદી અને ટૂંકી કરી નાંખી જેથી

સ્વરનિયોજન કરવામાં કંપોઝરને સરળતા રહે. એના પર મોત્સાર્ટે સર્જેલા ઓપેરાનો પ્રીમિયર શો વિયેનામાં 1786ના મેની પહેલીએ થયો. શ્રોતાઓએ તો ઉમળકાભર્યો આવકાર આપ્યો પણ ઓસ્ટ્રિયન સમ્રાટને આ ઓપેરા અશ્લીલ જણાયો એટલે તરત જ એના પર પ્રતિબંધ આવી પડ્યો ! મોત્સાર્ટ હતાશામાં સરી પડ્યો અને એણે લંડન જઈ સ્થિર થવાનું વિચાર્યું. હમણાંના તો વિયેનાવાસીઓ પણ મોત્સાર્ટની ઓર્કેસ્ટ્રલ કૃતિઓ — સિમ્ફની અને કન્ચર્ટો — ને દાદ આપતા નહોતા.

પણ ‘મેરેજ ઓફ ફિગારો’ની સુવાસ પ્રાહાં પહોંચી. પ્રાહાના કાઉન્ટ થુને એ ઓપેરા પ્રાહામાં ભજવવા માટે મોત્સાર્ટને આમંત્રણ આપ્યું. એ જ વર્ષ આ ઓપેરા એ નગરમાં ભજવાયો. ‘મેરેજ ઓફ ફિગારો’ના પ્રીમિયર શો આ મુજબ છે :

વિયેના — 1786 (કન્ડક્ટર મોત્સાર્ટ), પ્રાહા — 1786 (કન્ડક્ટર મોત્સાર્ટ), જર્મની — 1787, મોન્ઝા (ઈટાલી) — 1787, પેરિસ — 1793, લંડન — 1812, ન્યૂ યોર્ક — 1824, સેંટ પીટર્સબર્ગ (રશિયા) — 1836, રિયો દે જાનેરો (બ્રાઝિલ) — 1848.

લોરેન્ઝો દિ પોન્તીની સ્મૃતિ

લોરેન્ઝો દિ પોન્તીએ (1749-1838) 1828માં આત્મકથા ‘મેમ્વાયર્સ’ લખેલી. તેમાં ‘મેરેજ ઓફ ફિગારો’ના સર્જન વિશે એ લખે છે :

...હું મોત્સાર્ટ પાસે ગયો અને મેં પૂછ્યું : “હું નાટક લખું એ પરથી તું ઓપેરા લખીશ ખરો ?” એ તરત બોલ્યો, “હા. મારી પણ એ જ ઈચ્છા છે; પણ મને ખાતરી નથી કે એને ભજવવા માટે સમ્રાટ પરવાનગી આપે.” મેં જવાબ આપ્યો, “એની વ્યવસ્થા હું કરી લઈશ.”

મોત્સાર્ટની મહાન પ્રતિભાને અનુરૂપ વિષય પણ મહાન જ જોઈશે અને એમાં પ્રસંગો અને પાત્રોની પણ વિવિધતા જોઈશે એમ હું વિચારતો હતો. થોડા દિવસો પછી અમે ફરી મળ્યા ત્યારે એણે મને પૂછ્યું, “બ્યુમાર્કઈની કોમેડી ‘ધ મેરેજ ઓફ ફિગારો’ પરથી સહેલા સંવાદો લખવા ફાવશે ?” મને આ દરખાસ્ત ખૂબ ગમી ગઈ એટલે મેં એ મુજબ લખી આપવાનું વચન આપ્યું. પણ એટલામાં જ એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ. જર્મન થિયેટરમાં બ્યુમાર્કઈની આ કોમેડીની ભજવણી ઉપર સમ્રાટે પ્રતિબંધ લાદ્યો, કારણ કે એમને આ કોમેડી અશ્લીલ જણાઈ. તો એના પરથી સર્જાયેલા ઓપેરાને પણ એ મંજૂરી આપે ખરા ? બેરોન વેલ્ઝરે મને એવી સલાહ આપી કે આ ઓપેરા લંડનમાં ભજવવો. ગુપ્ત રીતે ચુપચાપ ઓપેરા લખ્યા પછી મોકો મળતાં સમ્રાટ સમક્ષ એ પેશ કરવાનું મેં સૂચન કર્યું અને મોત્સાર્ટે એ વધાવી લીધું. અમે બંનેએ ભેગા મળીને છ જ અઠવાડિયામાં એ ઓપેરા લખી નાંખ્યો. એના વિશે અમે કોઈને પણ ગંધ માત્ર આવવા દીધી નહિ. માત્ર એક જ માણસને અમે આ પ્રોજેક્ટ વિશે જણાવેલું. એ હતો ઈટાલીનો પ્રખર મોત્સાર્ટભક્ત પાદરી માર્તિની.

એવામાં જ જર્મન થિયેટરને નવી કૃતિની જરૂર ઊભી થઈ. હું તરત જ સમ્રાટ પાસે પહોંચી ગયો અને ‘ફિગારો’ ભજવવાની દરખાસ્ત મૂકી. સમ્રાટે ચમકી જઈને કહ્યું, “થું !? ખબર નથી કે મોત્સાર્ટ ભલે વાદ્યસંગીતમાં નિષ્ણાત હોય, પણ ઓપેરા તો એણે એક જ લખ્યો છે ? અને એ ઓપેરામાં પણ કંઈ દમ નહોતો !”

મેં જવાબ આપ્યો, “માલિક ! આપની કૃપા વગર તો હું પણ માત્ર એક જ નાટક લખી શક્યો હોત !”

સમ્રાટ બોલ્યા, “એ વાત સાચી, પણ ‘મેરેજ ઓફ ફિગારો’ પર મેં પ્રતિબંધ મૂક્યો છે.”

મેં જવાબ આપ્યો, “એમાંથી અશ્લીલ સંવાદો અને ક્ષોભજનક કટાક્ષ દૂર કરીને મેં ઓપેરાને અનુકૂળ સીધાસાદા સંવાદો લખ્યા છે. મોત્સાર્ટે સંગીત તો એટલું સુંદર અને મીઠું લખ્યું છે કે તમે સાંભળતા જ રહી જશો. તમે જાતે જ સાંભળીને નક્કી કરો તો કેવું ?”

સંમતિ આપતાં સમ્રાટ બોલ્યા, “સારું. તારી નીતિવિષયક રુચિ અને મોત્સાર્ટના સંગીત ઉપર હું ભરોસો મૂકું છું.”

હું તરત જ મોત્સાર્ટ પાસે દોડી ગયો અને આ શુભ સમાચાર પૂરા સંભળાવું એ પહેલાં તો સમ્રાટનો સંદેશાવાહક મારાં પગલાં ભૂંસતો આવ્યો અને મોત્સાર્ટને સમ્રાટનો આદેશ સંભળાવ્યો, “સમ્રાટ આપને ‘ફિગારો’ના સંગીતના સ્કોર સાથે તરત મળવા બોલાવે છે.” રાજવી આદેશનું પાલન કરીને મોત્સાર્ટ તરત જ સમ્રાટના મહેલમાં ગયો. ‘ફિગારો’માંથી થોડા ટુકડાનાં સમ્રાટ સમક્ષ રિહર્સલ્સ થયાં. સહેજ પણ અતિશયોક્તિ વિના કહું છું કે સમ્રાટને ‘ફિગારો’ ખૂબ જ ગમ્યો. એમની સંગીતની રુચિ ખરેખર બહુ જ ઊંચી હતી.

સ્ટેજ મેનેજર અને કોસ્ચ્યુમ્સના ખજાનચી બુસાનીમાં સજ્જનના ગુણો સિવાય બધા જ ગુણો હતા. એને જ્યારે સાંભળવા મળ્યું કે ‘ફિગારો’માં મેં એક બેલે સામેલ કર્યો છે કે તરત જ એણે ચીફ ઓફ પોલીસને એને વિશે ફરિયાદ કરી. પોલીસે તરત જ મને બોલાવ્યો અને ક્રોધપૂર્વક નીચેનો સંવાદ શરૂ કર્યો :

પોલીસ : આપ શ્રીમાને ‘ફિગારો’માં બેલે સામેલ કર્યો છે ?

હું : જી, સાહેબ.

પોલીસ : શ્રીમાન કવિ ! શું આપ નથી જાણતા કે સમ્રાટે ઓપેરા અને નાટકોમાં બેલે ઉમેરવા પર મનાઈ ફરમાવી છે?

હું : જી, ના સાહેબ.

પોલીસ : સાહું, શ્રીમાન કવિ. તો હવે હું તમને એ મનાઈ ફરમાવું છું.

હું : જી, હા સાહેબ.

પોલીસ : અને સાંભળો ! તમારે એમાંથી બેલે દૂર કરવો પડશે. આ હુકમ છે, શ્રીમાન કવિ !

(આ 'શ્રીમાન કવિ' શબ્દોનું એણે એવું તો ભારપૂર્વક પુનરાવર્તન કર્યું કે એ 'શ્રીમાન ગાયો' કહેવા માંગતો હોય એવું મને જણાયું. તે છતાં, મારા સંબોધન 'જી સાહેબ'માંથી તો નમ્રતાનો જ રણકો સંભળાતો હતો.)

હું : બેલે દૂર કરવો શક્ય નથી સાહેબ.

પોલીસ : સંવાદોનો લિબ્રેતો તમારી પાસે અત્યારે છે?

હું : જી, હા સાહેબ.

પોલીસ : આપો.

(મેં ધરેલી મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ એણે ઊથલાવી.)

પોલીસ : આમાં બેલેનો સીન ક્યાં છે ?

હું : (મેં બે પાનાં આંગળી ચીંધીને બતાવ્યાં.) આ રહ્યો.

પોલીસ : અમે એના આ હાલ કરીએ છીએ.

(આટલું બોલી રહેતા પહેલાં જ પોલીસે લિબ્રેતોમાંથી મેં બતાવેલાં બે પાનાં ફાડીને શાંતિપૂર્વક ફાયરપ્લેસના અગ્નિમાં હોમ્યાં અને બાકીનાં બધાં પાનાં મને પાછાં આપ્યાં.)

પોલીસ : સમજ્યા, શ્રીમાન કવિ ! હું કંઈ પણ કરી શકું છું. હવે જાઓ, નીકળો અહીંથી !

તરત જ હું મોત્સાર્ટ પાસે દોડી ગયો. એણે તો પોલીસને જઈને સમજાવવાની જીદ કરી, પેલા બુસાનીને પકડીને પીટવાની જીદ કરી અને સમ્રાટને મળીને ફરિયાદ કરવાની જીદ કરી. એને શાંત પાડતાં પાડતાં મારે નાકે તો દમ આવી ગયો.

1787ના જાન્યુઆરીમાં કાઉન્ટ થુને મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝેનું પ્રાહામાં દબદબાભેર સ્વાગત કર્યું. કાઉન્ટ થુને એ બંનેને પોતાના ઘરમાં જ મહેમાન બનાવ્યા. એની મોત્સાર્ટ સાથે ગાઢ દોસ્તી થઈ. મોત્સાર્ટે ‘મેરેજ ઓફ ફિગારો’ કન્ડક્ટ કર્યો. પ્રાહાનગરના લોકો એ ઓપેરા અને મોત્સાર્ટની પાછળ વેલા થઈ ગયા. વિયેનામાં રહેતા એક શિષ્યને મોત્સાર્ટે પ્રાહાથી કાગળમાં લખ્યું : “અહીં બધા જ લોકો ઉપર ફિગારો છવાઈ ગયો છે. દરેક માણસના હોઠ ઉપર ફિગારો જ રમે છે. લોકો સિસોટી પણ ફિગારોની કોઈ સૂરાવલિમાં જ વગાડે છે.” મહાન ઇટાલિયન સંગીતકાર મોન્તેવર્દીના ઓપેરાઓ પછી એ કક્ષાનો ઓપેરા જો કોઈ સર્જાયો તો તે છે ફિગારો. મોત્સાર્ટે સાલિયેરીનો ઓપેરા ‘પ્રિમા લા મુસિકા એ પોઈ લે પેરોલ’ (પહેલાં સંગીત, પછી શબ્દો) સાંભળ્યો. મોત્સાર્ટે નવી સિમ્ફની લખી, નં. 38 (k 504) અને પ્રાહાનગરને અર્પણ કરી.

ડોન જિયોવાની

‘મેરેજ ઓફ ફિગારો’ની સફળતાથી ઉશ્કેરાઈને કાઉન્ટ થુને મોત્સાર્ટ પાસે એક બીજો ઇટાલિયન ઓપેરા માંગ્યો. આ નવા ઓપેરા ‘ડોન જિયોવાની’નો લિબ્રેતો પણ લોરેન્ઝો દિ પોન્તીએ જ લખી આપ્યો. અનંત કામવાસના ધરાવતા અને નજરે પડતી દરેક છોકરીને ભોળવીને ભ્રષ્ટ કરતા ફાંકડા રૂપાળા યુવાન ‘ડોન જુઆન’ની સ્પેનિશ લોકકથા યુરોપભરમાં વ્યાપક હતી. એના પરથી યુરોપ આખામાં સાહિત્યકારોએ કૃતિઓ રચેલી. ‘તીસો દે મોલીના’ તખલ્લુસ ધરાવતા સ્પેનિશ સાધુએ નાટક ‘એલ બૂર્લેદોર દે સેવિલા,

ઈ કોમ્પીદાદો દ પીયેત્રા' લખેલું. મોલિયેરે નાટક 'દોન જુઆન ઉ લે ફેસ્તીન દ પિયેરે' લખ્યું. એનો પ્રીમિયર શો પેરિસમાં 1665માં થયો. 1665માં બ્રિટિશ સાહિત્યકાર થોમસ શેડવેલે નાટક 'લિબર્ટાઈન' લખ્યું. ગીલીબર્તી અને આન્દ્રેઆ સિગોનીએ પણ નાટકો લખ્યાં. આ જ વિષય ઉપરથી ગ્વેસેપે ગાત્ઝાનિગાએ 1787માં જિયોવાની બેર્તાતીના લિબ્રેતો ઉપર ઓપેરા 'ઇલ કોન્વીતાતો દિ પિયેત્રા' લખ્યો અને એ જ વર્ષે એ વેનિસમાં ભજવાયેલો. દિ પોન્તીએ આ ઓપેરા જોયેલો. રશિયન સંગીતકાર ડાર્ગોમિસ્કીએ પણ આ જ વિષય પર એક અધૂરો ઓપેરા લખેલો : 'ધ સ્ટોન ગેસ્ટ'. અને એ બધા પરથી પોન્તીએ 'ડોન જિયોવાની'નો લિબ્રેતો લખેલો.

પ્રાહાની યુવાન ગાયિકા ડુશેક સાથે મોત્સાર્ટની મિત્રતા થઈ. 'ડોન જિયોવાની' ઓપેરા લખવા માટે મોત્સાર્ટને સુંદર વાતાવરણ મળે તે માટે ડુશેકે તેને પ્રાહાથી થોડે આઘે જંગલથી વીંટળાયેલી પોતાની હવેલી વિલા બેટ્રામ્કા આપી. ડુશેક શ્રીમંત હતી અને કલાકારોને પ્રોત્સાહન આપવું એને ગમતું. 'ડોન જિયોવાની'નો પ્રીમિયર શો પ્રાહામાં થયો, 1787ના ઓક્ટોબરની ઓગણત્રીસમીએ મોત્સાર્ટે જ એને કન્ડક્ટ કરેલો. પ્રાહાવાસીઓએ આ ઓપેરા પણ વધાવી લીધો. આજે પણ એને મોત્સાર્ટનો માસ્ટરપીસ ઓપેરા ગણવામાં આવે છે.

એ પછી આવ્યો વિયેનાનો વારો. 1788ના મેની સાતમીએ 'ડોન જિયોવાની' વિયેનામાં ભજવાયો. પણ વિયેનાના વાયડા ગાયકોએ બળજબરીપૂર્વક મોત્સાર્ટ પાસે એમાં કેટલાક ઉમેરા કરાવ્યા. (આધુનિક ભજવણીઓ મોત્સાર્ટના મૂળ સ્કોરને વફાદાર રહે છે અને પ્રક્ષિપ્ત અંશોને કાઢી નાખવામાં આવે છે.) પંદર ભજવણી પછી વિયેનામાં એ ઓપેરા તદ્દન ફ્લોપ થયો. એને બાજુ પર મૂકી દેવાનો

હુકમ કરતાં સમ્રાટ જોસેફ બીજાએ જાહેર કર્યું :

આ ઑપેરા દૈવી છે, હું તો કહું છું કે ફિગારો કરતાં
પણ વધુ સુંદર છે. પણ આ ચાવણું મારા વિયેનાવાસીઓના
દાંતને લાયક નથી.

મોત્સાર્ટે જવાબ આપ્યો :

એમને ચાવવા માટે સમય તો આપો !

આ જ સમ્રાટે અગાઉ ફિગારોને અશ્લીલ જાહેર કરેલો !

1787ના મે મહિનામાં સાલ્ઝબર્ગથી પિતા લિયોપોલ્ડના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા. વ્યથા અને દુઃખ મોત્સાર્ટે બે ક્વિન્ટેટ (k 515 અને k 516) સર્જીને ઠાલવ્યા. લિયોપોલ્ડની સંપત્તિ નેનર્લ અને મોત્સાર્ટ વચ્ચે અડધી અડધી વહેંચાઈ. બંનેને એક એક હજાર ગલ્ડન મળ્યા. 'મેરેજ ઓફ ફિગારો'ના વિયેના પ્રીમિયરમાં સુસાનોનું પાત્ર ભજવનાર બ્રિટિશ સોપ્રાનો ગાયિકા નેન્સી સ્ટોરેસ વિયેના છોડી ઇંગ્લેન્ડ ચાલી ગઈ, વાયોલિનિસ્ટ ગાઢ મિત્ર કાઉન્ટ હેટ્ઝફેલ્ડ અવસાન પામ્યો. એ પ્રસંગે મોત્સાર્ટ પોતાની બહેનને છેલ્લી વાર મળ્યો. એ પછી બહેન સાથે એને કોઈ પત્રવ્યવહાર પણ થયો નહિ. ઘનિષ્ઠ મિત્ર ડૉ. સિગ્મુન્ડ બારિસાની માત્ર ઓગણત્રીસ વરસની ઉંમરે અવસાન પામ્યો. વળી મોત્સાર્ટે પાંજરે પાળેલું પંખી સ્ટર્લિન્ગ પણ અવસાન પામ્યું. મોત્સાર્ટે આ પંખીના અવસાન અંગે લખ્યું : "યુવાનીમાં જ તે મૃત્યુના કડવા દર્દનું સત્ય પામી ગયું !"

1787ના ડિસેમ્બરની સત્તાવીસમીએ કોન્સ્ટાન્ઝેએ પુત્રી થેરેસિયાને જન્મ આપ્યો, જે થોડા જ સમયમાં મરણ પામી.

1788ના નવેમ્બરની પંદરમીએ સંગીતકાર ગલકનું વિયેનામાં મૃત્યુ થયું. એના ખાલી પડેલા સ્થાન 'કમ્પોઝર ઓફ ધ ઈમ્પીરિયલ ચેમ્બર' પર સમ્રાટે મોત્સાર્ટની નિમણૂક કરી. ગલકને વર્ષે 2000

ગલ્ડનનો પગાર મળતો હતો. મોત્સાર્ટની શરૂઆત વર્ષે 800 ગલ્ડનના પગારથી થઈ.

બીથોવન સાથે મુલાકાત

એ જ વર્ષે માદરે વતન બોન છોડી વધુ અભ્યાસાર્થે વિયેના આવેલા સત્તર વરસના બીથોવને મોત્સાર્ટ પાસે થોડા દિવસો સંગીતના પાઠ ગ્રહણ કર્યા. બીથોવનની સંગીતકૃતિઓ અને પિયાનોવાદનથી પ્રભાવિત થઈ મોત્સાર્ટે એની ગેરહાજરીમાં પોતાના મિત્રો આગળ સાચી તારીફ કરેલી : “એક દિવસ આખી દુનિયાને મોઢે બીથોવનનું નામ રમતું હશે.” મોત્સાર્ટના પિયાનોવાદન વિશે બીથોવને અભિપ્રાય આપેલો : “એનો સ્પર્શ સુંદર છે, પણ જરા ખચકાતો છે; સુંવાળપ ગેરહાજર છે.” પણ બંને પરસ્પર કોઈ અસર કરી શક્યા નહિ.

1788ના ઉનાળામાં મોત્સાર્ટની સર્જકતાનો નવો ઉન્મેષ પ્રકટ્યો. ફ્રાંકફૂર્ટમાં નવા રાજા લિયોપોલ્ડ બીજાના રાજ્યાભિષેક સમારંભમાં એક મોત્સાર્ટ સિવાય વિયેનાના બધા જ સંગીતકારો આમંત્રિત હતા. છતાં, ગાંઠના પૈસા ખર્ચાને તે ફ્રાંકફૂર્ટ પહોંચ્યો. ત્યાં એણે પિયાનો કન્ચર્ટો નં. 26 (k 537, કોરોનેશન) તથા સાંભળતાં તરત જ ગ્લાન્નિ થાય એવો દર્દનાક એડાજિયો ઈન B માઈનોર (k 540) પિયાનો માટે લખ્યો. સાથે સાદુભાઈ હોફર પણ હતો. અહીં ફ્રાંકફૂર્ટમાં મોત્સાર્ટે પોતાના સંગીતનો એક જાહેર જલસો કર્યો જેમાં સાલ્ઝબર્ગના કાસ્ત્રાતી ચેચારેલીએ ગાયું. મોત્સાર્ટનો કોરોનેશન કન્ચર્ટો તેમાં વગાડવામાં આવેલો; ખુદ મોત્સાર્ટે જ પિયાનો વગાડેલો. બહારથી તો મોત્સાર્ટ હજી ખુશમિજાજ અને આનંદી હતો. એણે કોન્સ્ટાન્ઝેને કાગળમાં લખ્યું : “મારે માટે તો બધું જ ઠંડુંગાર છે, બરફ જેવું જ ઠંડુંગાર ! તું મારી પાસે નથી માટે જ આમ છે. તને આ લખું છું ત્યારે અબી હાલ મારાં આંસુનાં ટીપાં આ કાગળને ભીંજવી રહ્યાં છે.

તને બાથમાં જકડી લેવાની અદમ્ય વાસના જાગી છે.” મોત્સાર્ટના ઓપેરા ડોન જિયોવાનીની ભજવણી માટે રિહર્સલ્સની તજવીજ ફાંકફૂટમાં થઈ, પણ પછી એને પડતો મૂકી ડિટર્સોર્ફનો કોઈ ઓપેરા ભજવાયો. ફીમેસન સંપ્રદાયમાં ભળેલા શ્રીમંત વેપારી મિત્ર માઈકલ પુખ્બર્ગ માટે E મેજરમાં ટ્રાયો નં. 5 (k 542) લખ્યો. પણ ધીમે ધીમે મોત્સાર્ટ આર્થિક રીતે કંગાળ થઈ રહ્યો હતો અને દેવાના ભમ્મરિયા કૂવામાં વધુ ને વધુ ઊંડો ઊતરતો જતો હતો. ઉધાર પૈસા માંગવાની નદ્દૂટકે આજીજી કરતા પત્રો એણે મિત્ર પુખ્બર્ગને લખ્યા; કોઈ પણ જાતનો રોકૂં બતાવ્યા વગર પુખ્બર્ગ પૈસા મોકલી આપતો. પોતે મોત્સાર્ટને આપેલા પૈસા પુખ્બર્ગ કદી પાછા માંગતો નહિ. એ જાણતો હતો કે પોતે આપેલી બધી જ લોન આખરે ભેટમાં પરિણમી શકે છે. એ પોતે વાઈનનો વેપારી હતો. મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી પણ તેણે કદી પણ કોન્સ્ટાન્ઝે પર લોન પરત કરવાનું દબાણ કરેલું નહિ. 1788ના ઉનાળામાં મોત્સાર્ટે પહેલી જ વાર પોતે ત્રાસરૂપ નિરાશા અનુભવી રહ્યો છે એ હકીકતનો સ્વીકાર પુખ્બર્ગને કાગળ લખીને કર્યો. એ નિરાશા માટે એક માત્ર જવાબદાર કારણ હતું — કારમી ગરીબી. પૈસાના બદલામાં મોત્સાર્ટે એને માટે ત્રણ ભવ્ય સિમ્ફનીઓ સર્જી : નં. 39 ઈન E ફ્લેટ (k 543), પછી દુઃખથી છલકાતી નં. 40 ઈન G માઈનોર (k 550) તથા ઉત્સાહથી છલકાતી નં. 41 ઈન C (k 551); અને સ્ટ્રિન્ગ ડાયવર્ટમેન્ટો (k 561). એવામાં જ કોન્સ્ટાન્ઝેને એક પુત્રી જન્મી અને તરત મૃત્યુ પણ પામી.

મોત્સાર્ટનો મિત્ર બેરોન ફાન સ્વીટન સંગીતનો ખૂબ રસિયો હતો. ઓર્ગન માટે હેન્ડલે લખેલું કેટલુંક સંગીત ફાન સ્વીટનની વિનંતીથી મોત્સાર્ટે ઓર્કેસ્ટ્રા માટે બેસાડી આપ્યું. મોત્સાર્ટના સંગીતના જલસામાં ફાન સ્વીટન સૌથી વધુ ટિકિટ ખરીદતો. 1789માં મોત્સાર્ટે હેન્ડલનો ઓરેટોરિયો ‘મસિહા’ સોલો કંઠ અને ઓર્કેસ્ટ્રા માટે

બેસાડ્યો. એનો પ્રીમિયર શો મોત્સાર્ટે જ કન્ડક્ટ કરેલો અને સોલો ગાયિકા બીજી કોઈ નહિ પણ ખુદ આલોઈસિયા જ હતી ! કોન્સ્ટાન્ઝેની માગણીને માન આપીને મોત્સાર્ટે થોડા ફ્યુગ લખ્યા. આ જ વર્ષે મોત્સાર્ટને એક નવો શિષ્ય પ્રિન્સ કાર્લ લિખ્નોવ્સ્કી મળ્યો. પ્રુશિયન લશ્કરમાં અફસરનો હોદ્દો ધરાવતો એ ખાનદાની શ્રીમંત નબીરો હતો અને સાથે ફીમેસન સંપ્રદાયનો સત્ય પણ હતો.

1789ના એપ્રિલમાં મોત્સાર્ટે પોતાના યુવાન મિત્ર પ્રિન્સ લિખ્નોવ્સ્કી સાથે પ્રાહા ઉપરાંત ડ્રેસડન, લિપ્ઝિક, પોટ્સ્ડેમ અને બર્લિનની યાત્રા કરી. મોત્સાર્ટને આશ્ચર્ય થયું કે બધે જ એની ખ્યાતિ પ્રસરી ચૂકી છે ! પ્રુશિયાની રાણી આગળ મોત્સાર્ટે પિયાનો વગાડ્યો, પણ એક કાણી કોડી એ રાણીએ પરખાવી નહિ ! પછી પ્રાહા જઈ તેણે કોરોનેશન કન્ચર્ટો વગાડ્યો અને બોહેમિયા ખાતેના રશિયન એલચી સાથે જમણ લીધું. થોડા દિવસો પછી જે. એસ. બાખના માદરે વતન લિપ્ઝિકમાં મોત્સાર્ટ પહોંચ્યો. અહીં સેંટ થોમસ ચર્ચમાં જે ઓર્ગન પર મહાન બાખ સંગીત વગાડતો તે જ ઓર્ગન પર મોત્સાર્ટે બાખનું જ એક કોરલ વગાડ્યું. મોત્સાર્ટના એ વાદનમાં બાખના શિષ્યોને પોતાના મહાન ગુરુનો સ્પર્શ સાંભળવા મળ્યો ! આ સમયના મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝેના એકબીજાને લખેલા પત્રો કાં તો ખોવાઈ ગયા છે અથવા તો તેમને કોન્સ્ટાન્ઝેએ ફાડી નાંખ્યા છે. વિયેના છોડ્યાને પાંચ અઠવાડિયાં વીત્યા પછી મોત્સાર્ટ બર્લિન પહોંચ્યો. ત્યાં મોત્સાર્ટના એક જલસામાં એક રસપ્રદ ઘટના બની. ઓડિટોરિયમમાં જલસો શરૂ થાય તે અગાઉ મ્યૂઝિક ડેસ્ક્સ ઉપર ગ્રે રંગનો કોટ પહેરેલો એક માણસ નજર ફેરવી જતો સોળ વરસના ટીક નામના છોકરાને દેખાયો. ટીકે એ અજાણ્યા માણસને કહ્યું, “મોત્સાર્ટના ઓપેરાઓનો હું આશિક છું !” અજાણ્યા માણસના મોં ઉપર ખુશીની લહેર ફેલાઈ ગઈ. પછી તો જલસો શરૂ થતાં આ

અજાણ્યો માણસ પણ ટીકની જેમ જ ઓડિયન્સમાં બેસી ગયો. પણ એ અજાણ્યો કોણ હતો તેની તપાસ ટીકે શરૂ કરી. ટીકને જ્યારે માલૂમ પડ્યું કે તે અજાણ્યો બીજો કોઈ નહિ પણ મહાન મોત્સાર્ટ ખુદ હતો ત્યારે તે આનંદથી ઝૂમી ઊઠ્યો. બર્લિનથી મેઈન્ઝ થઈ મોત્સાર્ટ મેન્ડીમ ગયો. ત્યાં મોત્સાર્ટના સંગીતના જલસા માટેના એક રિહર્સલમાં એક સંગીતકારે મોત્સાર્ટને કોઈ ડાફોળિયાં મારતો ફાલતુ શ્રોતા સમજી બેસી રિહર્સલ સાંભળતો અટકાવી હડપૂત કરી તગેડી મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો. મોત્સાર્ટે કહ્યું : “તમે મોત્સાર્ટને તો જરૂર સાંભળવા દેશો !” આ સાંભળી પેલા સંગીતકારે છોભીલા પડીને તરત જ માફી માંગી લીધી. પણ આ બધા જર્મન નગરોના પ્રવાસ અને ત્યાં કરેલા જલસાઓથી મોત્સાર્ટને કોઈ આર્થિક ફાયદો થયો નહિ ! એની હાજરી દરમ્યાન બર્લિનમાં એનો ઓપેરા ‘સેરાલિયો’ બે વાર ભજવાયો. યાત્રા પૂરી કરીને મોત્સાર્ટ યોથી જૂને વિયેના પાછો આવ્યો. આવક વધારવા માટે મોત્સાર્ટે વધુ શિષ્યો સ્વીકાર્યા. 1789ના નવેમ્બરની સોળમીએ કોન્સ્ટાન્ઝેએ બીજી પુત્રી આના મારિયાને જન્મ આપ્યો જે જન્મતાંવેંત જ સ્વર્ગે સિધાવી.

નવા સમ્રાટ લિયોપોલ્ડ બીજાની યુવાન રાજકુમારીના સંગીતશિક્ષક થવા માટે મોત્સાર્ટે 1790માં અરજી કરી, પણ તેને તરત જ નામંજૂર કરવામાં આવી. એ પદ પ્રતિસ્પર્ધી બુઝુર્ગ સાલિયેરીને મળ્યું. આ પ્રકારની નિષ્ફળતા મોત્સાર્ટને મળે ત્યારે તેમ જ વિયેના સમ્રાટો મોત્સાર્ટના ઓપેરાની કદર ન કરે ત્યારે હિતેચ્છુ હાયડન ખિન્ન થઈ જતો. આ જ વર્ષે એસ્ટર્હેઝી પરિવારનો ઓર્કેસ્ટ્રા વિખેરાઈ જતાં હાયડન દસ વરસ સુધી એટલે કે 1790થી 1800 સુધી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયો. પણ તે પરિવારે એ દસ વરસ સુધી હાયડનને પૂરો પગાર ચૂકવવો ચાલુ રાખ્યો ! 1800માં હાયડન ફરી પાછો તે ઓર્કેસ્ટ્રાનો ડાયરેક્ટર બનેલો. મોત્સાર્ટે પ્રુશિયન

ક્વાર્ટેટ્સ લખવા શરૂ કર્યા પણ તેણે ખૂબ જ માનસિક તણાવ અનુભવ્યો. તે માત્ર બે જ ક્વાર્ટેટ્સ લખીને અટકી ગયો. 1790માં જ મોત્સાર્ટને એક નવો શિષ્ય મળ્યો : સૂસ્માયર. મોત્સાર્ટે તેનું લાડકું નામ પાડ્યું : સ્નાઈ. એવામાં કોન્સ્ટાન્ઝેના પગે જખમ થયેલો એ પાકી ગયો. ખનીજો ધરાવતા ગરમ પાણીના પ્રાકૃતિક ઝરામાં એ પગ ડુબાડી રાખવાની સારવાર લેવા બેડન નગરે ગઈ. મોત્સાર્ટ એકલો પડ્યો. વધુ પડતા મળતાવડા સ્વભાવની પોતાની ભલી પત્ની કોન્સ્ટાન્ઝાને મોત્સાર્ટે પત્રમાં લખ્યું : “તું પુરુષો જોડે છૂટ લેતી નહિ. તારી જાતને સસ્તી બનાવી મૂકીશ નહિ.” એ જ વરસે લંડનની ઓપેરા કંપનીના ડાયરેક્ટર રોબર્ટ ઓરેલીએ 300 પાઉન્ડમાં એક લેખે કુલ બે નવા ઓપેરા મોત્સાર્ટ પાસે માંગ્યા. પણ આ માટે રિહર્સલ્સ દરમિયાન છ મહિના લંડનમાં પોતાને ખર્ચે રહેવું પડે એમ હતું, અને પૈસા તો છ મહિનાને અંતે ભજવણી વખતે મળે એમ હતા. એટલે પૈસાને અભાવે આ તક મોત્સાર્ટે છોડવી પડી. પછી ઓરેલીએ હાયડન પાસે બે સિમ્ફની માંગી. એ તક હરીફ બુરુર્ગ મિત્ર હાયડને ઝડપી લીધી. હાયડન લંડન પહોંચી ગયો ! મોત્સાર્ટ જોતો જ રહી ગયો. આ આઘાત મોત્સાર્ટ માટે જેવોતેવો નહોતો. પરસ્પરથી છૂટા પડતી વેળા હાયડન અને મોત્સાર્ટ બંનેએ ગમગીની અને ગ્લાનિ અનુભવી.

કોસી ફાન તુત્તી

પણ સાવ હતાશ થવાનું કારણ પણ નહોતું. મૃત્યુ પામતા પહેલાં સમ્રાટ જોસેફ બીજાએ એને નવો ઈટાલિયન ઓપેરા લખવાનું કામ સોંપેલું; અને એને સ્થાને નવા આવેલા સમ્રાટે એ માટે સંમતિ આપેલી. એ લખાઈ રહ્યો એટલે એનો પ્રીમિયર શો વિયનોમાં થયો. આ કોમિક ઓપેરા હતો : ‘કોસી ફાન તુત્તી’ (બધી એવી જ હોય છે). સમ્રાટ જોસેફ બીજાએ જાતે જ લોકકથાઓમાંથી

એનો વિષય પસંદ કરીને લોરેન્ઝો દિ પોન્તી પાસે એનો લિબ્રેતો લખાવેલો. આ ઓપેરા એના પ્રીમિયર શો સુધી પણ પહોંચે નહિ એ માટે સાલિયેરીએ શક્ય તેટલાં વિઘ્નો ઊભાં કરેલાં; પણ છતાં એ તો ભજવાઈને જ રહ્યો. પણ પ્રીમિયર શોમાં જ ઓપેરા તદ્દન ફ્લોપ ગયો. અને બીજા દસ શો પછી તો સાવ ઠપ્પ થઈ ગયો. વિવેચકોએ પોન્તીના સંવાદોને સાવ વખોડી કાઢ્યા પણ મોત્સાર્ટના સંગીતને ખૂબ વખાણ્યું. તટસ્થ આધુનિક વિવેચન આ અભિપ્રાયને સમર્થન આપે છે.

ક્લેરિનેટ વાદક એન્ટોન સ્ટેડ્લર માટે મોત્સાર્ટે ક્લેરિનેટ ક્વીન્ટેટ (k 581) અને ક્લેરિનેટ કન્ચર્ટો (k 622) લખી આપ્યા. ક્લેરિનેટ મોત્સાર્ટનું પ્રિય વાજિંત્ર હતું.

લા ક્લેમેન્ઝા દિ તીતો

નવા સમ્રાટ લિયોપોલ્ડ બીજાના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગ માટે સમ્રાટે મોત્સાર્ટ પાસે બીજો એક ઇટાલિયન ઓપેરા માંગ્યો. મેતાસ્તસિયો અને કાતેરિનો માલ્ગોલાએ લખેલા લિબ્રેતો ઉપરથી મોત્સાર્ટે માત્ર અઢાર જ દિવસમાં ઓપેરા રચી આપ્યો. બોહેમિયાના સિંહાસન પર સમ્રાટ આરૂઢ થવાના હોવાથી બધી જ ઉજવણીઓ પ્રાહા નગરમાં યોજાયેલી. અને એટલે એનો પ્રીમિયર શો પ્રાહામાં ગોઠવાયો. આ ઓપેરા હતો : 'લા ક્લેમેન્ઝા દિ તીતો'. (The Clemency of Titus) પ્રાહામાં ગાયિકા ડુશેકની વિલા બેર્ટ્રાન્કા નામની કોઠીમાં મોત્સાર્ટ અને કોન્સ્ટાન્ઝે મહેમાન બનીને ઊતર્યાં. છઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરે એ ઓપેરા ભજવાયો પણ સામ્રાજીને એ ગમ્યો નહિ, એણે તો એને 'જર્મન ગંદવાડો' કહી નવાજ્યો. જર્મન પૂર્વગ્રહથી મુક્ત એવા મોત્સાર્ટના શુભેચ્છકો અને ચાહકોએ પણ જાહેર કર્યું કે આ ઓપેરા નિષ્ફળ છે. એક માન્યતા એવી છે કે એ ઓપેરા લખવામાં મોત્સાર્ટનું ચિત્ત હતું જ નહિ અને એના શિષ્ય સુસ્માયરે

એનો અડધાથી પણ વધુ ભાગ લખેલો ! ગમે તે હોય, પણ મોત્સાર્ટનું હૃદય સાવ જ બેસી ગયું !

રિક્વિયમ માસ

પણ એ જ વર્ષે બે મહિના પહેલાં જુલાઈમાં એક ઊંચો, પાતળો, મુડદાલ, અજાણ્યો માણસ મોત્સાર્ટને ઘેર અચાનક આવેલો. પોતાનું નામ અને બીજી માહિતી જણાવવાનો ધરાર ઈનકાર કરીને એણે મોત્સાર્ટ પાસે મૃતાત્માની શાંતિ માટે એક સમૂહગાન પ્રાર્થના રચી આપવાની દરખાસ્ત મૂકી. સાથે ખાસ્સું ઊંચું વળતર આપવાની ખાતરી આપી અને એમાંથી થોડું વળતર એડ્વાન્સ પેટે પણ એણે ચૂકવી દીધું. કામ કેવુંક આગળ ધપે છે તે જોવા માટે પછીથી એ થોડા થોડા વખતે આવતો રહેલો. આ રહસ્યમય મુલાકાતી કાઉન્ટ વોલ્ફેકનો નોકર હતો. સંગીતકારોને ધૂમ પૈસા આપીને કૃતિઓ લખાવી લઈ પોતાને નામે ચડાવીને ગવડાવવા-વગાડાવવાનું જોડ એને વળગેલું. તાજેતરમાં જ પોતાની પત્નીનું અવસાન થતાં એના આત્માની શાંતિ માટે સમૂહપ્રાર્થના રચાવી પોતાને નામે ચડાવી દેવાની મેલી મુરાદ એની હતી. જોકે આ રહસ્યસ્ફીટ તો ઘણો પાછળથી છેક મોત્સાર્ટના મૃત્યુ વખતે થયો. વોલ્ફેક નામનો કોઈ કાઉન્ટ વિયેનામાં રહે છે એની પણ મોત્સાર્ટને જાણ નહોતી. ઊલટાનું એને તો એ અનામી મુલાકાતીએ આપેલા કામમાં પોતાના મૃત્યુની આગાહી દેખાઈ !

ગુબેરફ્લોટ (મેજિક ફ્લૂટ)

1791ના જુલાઈની છઠ્ઠીસમીએ મોત્સાર્ટના છઠ્ઠા સંતાન પુત્ર ફ્રાન્ઝ જેવરને કોન્સ્ટાન્ઝેએ જન્મ આપ્યો. એ મોટો થઈને પિયાનિસ્ટ બનેલો. વિયેના ઓપેરા થિયેટરનો ડાયરેક્ટર શીકેનેડર ફીમેસન સંપ્રદાયનો અનુયાયી હતો. એણે ફીમેસન સંપ્રદાય સાથે સંલગ્ન એક પરીકથા ઉપર મોત્સાર્ટને જર્મન ઓપેરા લખી આપવાનું કામ આપ્યું.

1791ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીસમીએ વિયેનામાં એનો પ્રીમિયર શો થયો. તાવ સાથે નાદુરસ્ત તબિયતે મોત્સાર્ટે જ એ કન્ડક્ટ કરેલો. વિયેના-વાસીઓ આ ઓપેરા પાછળ ઘેલા થયા. રોજેરોજ એના શો થવા માંડ્યા. સાલિયેરીએ પણ આ ઓપેરાનાં વખાણ કર્યાં. પણ હવે તબિયત વધુ ને વધુ કથળતી ગઈ. તાવ સતત ચાલુ રહ્યો. મોત્સાર્ટ વધુ ને વધુ અંતર્મુખ થતો ગયો. અત્યાર સુધી સંગાથમાં ખુશમિજાજ રહેતો મોત્સાર્ટ એકલતા ઝંખવા માંડ્યો. મરવાની વાતોનો એનો લવારો કોન્સ્ટાન્ઝે બંધ કરાવી શકી નહિ. વળી ફરી પગનો જખમ વકરતાં ખનીજ પાણીના ઝરામાં એને ડુબાડવા એણે ફરી બેડન જવું પડ્યું; મોત્સાર્ટ ફરી એકલો પડ્યો અને આ વખતે એકલતા એને સાલી. એ પથારીવશ બન્યો. એટલે નવેમ્બરની આખરમાં કોન્સ્ટાન્ઝેને કાગળ લખીને વિયેનામાં તેડાવી લેવામાં આવી. મોત્સાર્ટે એ છેલ્લા કાગળમાં કોન્સ્ટાન્ઝેને લખેલું : “એક ચોક્કસ ખાલીપો અનુભવું છું અને એથી હું વ્યથિત છું. જીવનમાં ખાસ આનંદ રહ્યો નથી. એક ચોક્કસ ઝંખના જાગી છે, જે કદી સંતોષાતી નથી અને તેથી તે કદી કેડો મૂકતી નથી — તે દિવસે દિવસે સતત વધતી જ જાય છે. આપણી જિંદગી ભલે ખાસ આનંદપ્રદ રહી નથી; છતાં ધીરજ રાખ. મને ખાતરી છે કે પરિસ્થિતિ સુધરશે જ. અને પછી તો હું તારો જ છું ! અત્યારે તો તું સંતોષથી હસતી રહે તેટલાથી જ મને આનંદ થશે. તને જે કાંઈ જોઈતું હોય તે બધું તને મળી જતું હોય તો મારા બધા જ પ્રયત્નો સાર્થક થશે. તું જો ખુશાલ અને તંદુરસ્ત હશે તો હાલ પૂરતું તો મારે બીજું કાંઈ પણ જોઈતું નથી. હું તને પ્રેમ કરું છું તેટલો જ પ્રેમ તું પણ મને હંમેશાં કરતી રહેજે. અલવિદા !”

1790 સુધીમાં તો મોત્સાર્ટ બરાબર જાણી ગયો હતો કે પોતાની તબિયત સાવ કથળી ગઈ છે. એણે એક મિત્રને લખ્યું :

મારી શક્તિ અને ટેલેન્ટનાં ફળ ચાખ્યા વિના જ હું મારા અંત આગળ આવી પહોંચ્યો છું. મારું જીવન કેટલું સુંદર હતું ! મારી કારકિર્દી કેવા શુભ સંકેતો સાથે શરૂ થઈ હતી ! પણ નિયતિને કેવી રીતે બદલી શકાય ? કોઈ પણ માણસ પોતાનું જીવન કેવી રીતે માપી શકે ? આખરે તો ઝૂકવું જ પડે છે; ઈશ્વરની ઈચ્છાને આધીન થવું જ પડે છે. મારો રિક્વિયમ માસ અધૂરો પડતો મૂકવો મને નહિ પાલવે. (સપ્ટેમ્બર 1791)

મૃત્યુસંઘ્યા

મૃત્યુને આગલે જ દિવસે ચોથી ડિસેમ્બરે મોત્સાર્ટ પથારીમાં બેઠો થઈને રિક્વિયમ માસનો અધૂરો સ્કોર લઈ તેમાંથી 'લેકીમોસા' ભાગમાંથી એલ્ટો ગાવા માંડ્યો. બાજુમાં બેઠેલો સાહુ હોફર (જોસેફનો પતિ) ટેનર ગાવા માંડ્યો અને શેક સોપ્રાનો ગાવા માંડ્યો. પણ મોત્સાર્ટ થોડુંક જ ગાઈને થાકી ગયો એટલે અટકી ગયો. પછી અધૂરો રહેલો 'રિક્વિયમ માસ'નો સ્કોર લઈને પૂરો કરવા બેઠો. પોતે બોલતો ગયો અને શિષ્ય સૂસ્માયર એ પ્રમાણે સ્કોરમાં નોટેશન લખતો ગયો. પણ કામ ખાસ આગળ ચાલ્યું નહિ. મરણપથારીએ મોત્સાર્ટે સૂસ્માયર પાસેથી એક વચન લીધું — પોતાનો અધૂરો રિક્વિયમ માસ પૂરો કરી આપવાનું. મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી સૂસ્માયરે આ વચનનું પાલન કર્યું. એટલામાં સાળી સોફી ખબર કાઢવા આવી. એને મોત્સાર્ટે આજ રાત અહીં બહેન જોડે રોકાઈ જવા આગ્રહ કર્યો. સાસુ ફાઉ વેબર જમાઈની તબિયતના સમાચાર મળતાં જ ગભરાઈ ગયેલી. પછી તરત જ બજારમાં ગયેલી કોન્સ્ટાન્ઝે આવી, પણ ઘરમાં પેસતાં જ એણે મોત્સાર્ટને સ્કોર પર કામ કરતો જોયો એટલે ચોંકી ગઈ. તરત જ એણે સ્કોર અધૂરી હાલતમાં જ બાજુ પર મુકાવીને મોત્સાર્ટને આરામ કરવાનો આદેશ આપ્યો. થોડી જ વારમાં મોત્સાર્ટને શ્વાસ લેવાની મુશ્કેલી થઈ. નજીક આવેલો અંત પારખીને કોન્સ્ટાન્ઝેએ

ચર્ચમાંથી પાદરીઓને બોલાવ્યા. પણ મોત્સાર્ટે ફીમેસનરી સંપ્રદાય અંગીકાર કર્યો હોવાથી પાદરીઓ આવ્યા જ નહિ. મધરાતે ધગધગતા કપાળ પર કોન્સ્ટાન્ઝેએ બરફ મૂક્યો ને તરત જ મોત્સાર્ટ કોમામાં સરી ગયો. તરત મોત્સાર્ટના ડોક્ટર કોસેફને બોલાવ્યો. એ થિયેટરમાં ‘ઝુબેરફ્લોટ’ જોવા ગયેલો, ત્યાંથી એને પકડ્યો. પણ એ આવ્યો ત્યાં સુધીમાં તો ખેલ ખલાસ થઈ ગયો. લોહીમાં ચૂરિયા જમા થવાનું કારણ મૃત્યુ માટે જવાબદાર હતું. એની કિડનીઓ ખલાસ થઈ ગયેલી. એનો રોગ હતો યુરેમિયા. મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી સાળી સોફીએ નોંધેલું : “મોત્સાર્ટે કરેલું છેલ્લું કામ તે રિક્વિયમ માસમાં ઢોલ- (ટિમ્પની)ની ગોઠવણી માટેના મૌખિક અવાજો.”

મૃત્યુ

1791ના ડિસેમ્બરની પાંચમી તારીખે પરોઢે એક વાગ્યે મોત્સાર્ટનું મૃત્યુ થયેલું. એ વખતે એની પથારીની બાજુમાં જ કોન્સ્ટાન્ઝે, સાદું હોફર, સાળી સોફી અને શિષ્યો શેક અને સૂસ્માયર બેઠેલાં. મીણની આકૃતિઓની ગેલરીના માલિકને બોલાવ્યો. એણે મોત્સાર્ટના ચહેરાનું મોલ્ડ-બીબું લીધું; પણ એ જળવાયું નથી. કારણ કે થોડા સમય પછી આવેશમાં આવી જઈ કોન્સ્ટાન્ઝેએ તે તોડી નાખેલું. તરત જ સમગ્ર વિયેનામાં મોત્સાર્ટના મૃત્યુના ખબર પ્રસરી ગયા. મોત્સાર્ટનો ડચ મિત્ર બેરોન તરત જ આવ્યો. એણે અંતિમ સંસ્કારવિધિ પાછળ ઓછામાં ઓછો ખર્ચ કરવાની કોન્સ્ટાન્ઝેને સૂચના આપીને વિદાય લીધી. બે દિવસથી કાતિલ ઠંડી પડી જ રહી હતી. પણ હવે સુસવાટાભર્યા પવન સાથે જોરદાર બરફ વરસવો શરૂ થયો, જે કેમે કર્યો અટક્યો જ નહિ. એના અટકવાની બે દિવસ સુધી રાહ જોઈ જોઈને થાક્યા પછી આખરે એક સાદું કોફિન ખરીદી મંગાવી છઠ્ઠીએ બપોરે ખભે કોફિન ઊંચકીને વરસતા બરફ અને પવનની જોરદાર આંધીમાં સાડા ત્રણ ફૂટ ઊંચો બરફ

ખૂંદતા ખૂંદતા પ્રતિસ્પર્ધા બુઝુર્ગ સાલિયેરી, શિષ્ય સુસ્માયર, શીકેનેડર, જોસેફનો પતિ હોફર અને સ્વીટન મોત્સાર્ટના મૃતદેહને બે કલાકે સેંટ સ્ટીફન કથીડ્રલ લઈ ગયા. મૃતાત્માની શાંતિ માટે ટૂંકી પ્રાર્થના ફટાફટ પતાવીને પછી બીજો અડધો કલાક ફરી એનો બોજો ઊંચકીને ગરીબો માટેના સેંટ માર્ક્સ કબ્રસ્તાનમાં એક સામૂહિક ખાડામાં પધરાવી આવ્યા ! કોન્સ્ટાન્ઝે ઘેર જ રહેલી, એ થાકેલી બિયારી આ બરફની ભયંકર આંધીમાં આવી શકેલી નહિ. (એ પછી સત્તર વરસે એણે 1808માં મૃત પતિનું કોફિન શોધવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરેલો; એ આજે પણ શોધી શકાય એમ નથી.) એના શોકમાં ચર્ચમાં સમૂહપ્રાર્થના યોજવાનું વિચેનાવાસીઓને સૂઝ્યું નહિ. પણ એની ચાહક અને એની પાછળ પાગલ નગરી પ્રાહ્યાના નગરજનોએ એ પ્રાર્થના યોજી. એમાં મોત્સાર્ટની ફેન ડુશેકે ગાયું અને એ રડી પણ ખરી.

મૃત્યુ પશ્ચાત્

મૃત્યુ વખતે મોત્સાર્ટ વિચેના દરબારનો પગારદાર નોકરિયાત હતો. એના વાર્ષિક 800 ગલડનના પગારમાંથી એક તૃતિયાંશ 266 $\frac{2}{3}$ ગલડનની રકમ કોર્ટે કોન્સ્ટાન્ઝેને વાર્ષિક પેન્શન તરીકે ચૂકવવા દરબારને હુકમ કર્યો. આ રકમમાંથી અને મોત્સાર્ટના સંગીતની રોયલ્ટીમાંથી એ પોતાનો અને પોતાનાં બે બાળકોનો સુખરૂપ ગુજારો કરી શકી. 1790થી એની પોતાની માલિકીનું મકાન પણ એની પાસે હતું. (એ પિયરમાંથી ભેટ મળેલું.) ધીમે ધીમે પ્રકાશકો મોત્સાર્ટની કૃતિઓ પ્રગટ કરવા માટે માગણી કરવા માંડ્યા. યુરોપભરમાં મોત્સાર્ટ માટે આદર અને પ્રશસ્તિ પ્રગટ થવા શરૂ થયાં તથા 1799માં પ્રકાશક આન્દ્રેએ મોત્સાર્ટની અપ્રકટ કૃતિઓના પ્રકાશન માટે કોન્સ્ટાન્ઝેને 16,000 ગલડન ચૂકવ્યા; છેક ત્યારે એને થોડી આછીપાતળી ઝાંખી થઈ કે એ કોઈ મહાન અને ભવ્ય માણસને પરણેલી ! હવે જ

યુરોપભરમાં ધીમે ધીમે મોત્સાર્ટના સંગીતની ભજવણીઓ તથા સંશોધનો શરૂ થયાં. ક્લેરિનેટ વાદક સ્ટેડલરે મિત્ર મોત્સાર્ટે પોતાને માટે લખેલી ક્લેરિનેટ કૃતિઓના વાદનના જાહેર જલસા કરી એની કમાણી કોન્સ્ટાન્ઝેને આપી.

બીથોવને પણ એક વાર મોત્સાર્ટના થોડા પિયાનો કન્યર્ટોનો એક જલસો કરેલો. એ જલસાની રોયલ્ટીની રકમ તેણે કોન્સ્ટાન્ઝેને મોકલેલી. હવે એક ઉત્તમ ચેલીસ્ટ અને સંગીતના રસિયા એવા લિખ્ઝિકના રાજા ફીડરિખ વિલિયમ બીજાએ જાહેર કર્યું કે 1789માં મોત્સાર્ટ લિખ્ઝિક આવેલો ત્યારે તેણે લિખ્ઝિક ઓર્કેસ્ટ્રાના ડાયરેક્ટરની પદવી મોત્સાર્ટને આપવાની દરખાસ્ત કરેલી; પણ મોત્સાર્ટે તે ઠુકરાવેલી. આવી દરખાસ્તનો ઉલ્લેખ મોત્સાર્ટે ક્યાંય પણ કર્યો નહિ હોવાથી તેની સત્યાસત્યતાની ખાતરી થઈ શકતી નથી. સાલ્ઝબર્ગમાં જ્યાં મોત્સાર્ટનો જન્મ થયેલો તે ગેટ્ટીડેગાસે શેરીનું નવ નંબરનું મકાન મોત્સાર્ટ મ્યુઝિયમમાં ફેરવાયું. મોત્સાર્ટની જિંદગી ભલે ટૂંકી હતી, માત્ર પાંત્રીસ વરસની; પણ તેની કારકિર્દી ટૂંકી નહોતી, તે અઠાવીસ વરસ લાંબી હતી !

1797માં કોન્સ્ટાન્ઝે વિયેના ખાતેના ડેનિશ એલચી જ્યોર્જ નિકોલસ નીસેનને મળેલી. એ બંને પ્રેમમાં પડ્યાં. એ વખતે નીસેન છત્રીસ વરસનો હતો. એની સાથે કોન્સ્ટાન્ઝેએ લગ્ન વિના રહેવું શરૂ કરેલું, પણ 1809માં એ બંને કોપનહેગનમાં પરણી ગયાં; અને ત્યાં જ એ બંને 1819 સુધી રહ્યાં. પણ એ વર્ષે નીસેન ત્યાંની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતાં આ યુગલ 1820થી સાલ્ઝબર્ગ આવી સ્થિર થયું. 1826માં નીસેન અવસાન પામ્યો. સાલ્ઝબર્ગમાં એના જીવનનાં છેલ્લાં છ વરસ મોત્સાર્ટના જીવન અંગે સંશોધન કરવામાં વીતેલાં. એણે ભેગી કરેલી માહિતી એના અવસાન પછી બે વરસે 1828માં મોત્સાર્ટની પ્રથમ જીવનકથા તરીકે પ્રગટ થઈ. કોન્સ્ટાન્ઝેએ નીસેનને

સાલ્ઝબર્ગમાં લિયોપોલ્ડની કબરમાં દફનાવ્યો. પાંત્રીસ વરસ પહેલાં મોત્સાર્ટને એણે લિયોપોલ્ડની કબરમાં શા માટે ન દફનાવ્યો ?

મોત્સાર્ટનાં બચેલાં ત્રણ બાળકોમાંથી બાળપણ વળોટીને બે મોટાં થયાં. મોટો પુત્ર કાર્લ (સપ્ટેમ્બર 17, 1784 — ડિસેમ્બર 31, 1858) થોડા વખત માટે સંગીતમાં ફાંફાં મારીને સરકારી નોકરીમાં સ્થિર થયો. એણે આખી જિંદગી ઇટાલીમાં ગુજારી અને મિલાનમાં મૃત્યુ પામ્યો. નાનો પુત્ર ફાન્ઝ ઝેવર વુલ્ફગેન્ગ (જુલાઈ 26, 1791 — જુલાઈ 29, 1844) બુરુર્ગ હાયડન હેઠળ તાલીમ લઈને સારો પિયાનોવાદક બન્યો. બંને આજીવન અપરિણીત રહ્યા અને નિઃસંતાન મૃત્યુ પામ્યા. બાળકોના ઉછેરની ચિંતા પણ મોત્સાર્ટે કરેલી. પુત્ર કાર્લની રેઢિયાળ સ્કૂલથી મોત્સાર્ટ થાક્યો હતો. એ સ્કૂલમાંથી તેને ઉઠાડી લઈ બીજી કોઈ સારી સ્કૂલમાં એને બેસાડવાની એની ઈચ્છા હતી. કટાક્ષમાં મોત્સાર્ટે કહેલું : “દુનિયાને સારા ખેડૂતો પૂરા પાડવાની ચિંતા જ એ સ્કૂલને છે.”

મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી કોન્સ્ટાન્ઝે પચાસ વરસ સુધી — 1842 સુધી જીવી; છતાં 1829 સુધી — મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી આડત્રીસ વરસ સુધી — જીવેલી મોત્સાર્ટની બહેન નેનર્લ સાથે એને કોઈ સંપર્ક નહોતો. એ બંને મળ્યાં પણ નહિ. કોન્સ્ટાન્ઝેએ જીવનના અંતિમ વર્ષમાં કહેલું : “મારા બંને પતિઓમાંથી વધુ પ્રેમાળ કોણ એ નક્કી કરવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. મારું ચાલે તો હું બંને સાથે રહેવા ચાહું.”

બ્રિટિશ સંગીતકારોએ મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી મોત્સાર્ટના સંગીતનું ગાયનવાદનમંચન કરી રોયલ્ટીની રકમો કોન્સ્ટાન્ઝેને મોકલવા માંડી એ જોતાં એવું લાગે છે કે લંડનથી મળેલા આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી મોત્સાર્ટે કોઈ પણ રીતે પૈસા ઉધાર લઈ લંડન પહોંચી જવા જેવું હતું. કદાચ બ્રિટનની સંગીતપ્રેમી પ્રજાએ મોત્સાર્ટને આટલા બધા કૂર સંજોગોમાં મરવા દીધો હોત નહિ જ ! સાલિયેરીએ પોતાના

મૃત્યુ અગાઉ કોઈ પાદરી સમક્ષ પોતાના મહાપાપનો એકરાર કર્યો. આ મહાપાપ તે મોત્સાર્ટના જીવનમાં પોતે ઓકેલું ઝેર. બનેલું એવું કે નેનર્લ સોળ વરસની થઈ પછી પિતા લિયોપોલ્ડે તેની જાહેર જલસાની કારકિર્દી પર પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધેલો; માત્ર મોત્સાર્ટ ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરેલું. પછી લિયોપોલ્ડ નેનર્લને કોઈ પણ સંગીતપ્રવાસે લઈ ગયેલો નહિ. નેનર્લે માત્ર સંગીતનાં ટ્યૂશનો વડે જ સંતોષ માનેલો. મહાન ભાઈને ચોમેર મળતી વાહવાહ અને નામનાની એને કદી અદેખાઈ આવેલી નહિ. લિયોપોલ્ડે ભલે નેનર્લની મૌલિક સંગીત-રચનાઓમાં રસ લેવાનું બંધ કરેલું, પણ મોત્સાર્ટ એમાં રસ લેવાનો ચાલુ રાખેલો. નેનર્લને તેના પ્રતિથી એક પુત્ર જન્મેલો ખરો પણ તે બે મહિનામાં જ મરણ પામેલો. નેનર્લનાં અંતિમ વર્ષોમાં તેની બીમારીને ધ્યાનમાં લઈને બ્રિટિશ સંગીતકારોએ નાણાકીય મદદ પણ મોકલેલી. મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી બીજે જ વર્ષે નેનર્લે કહેલું :

સંગીત સિવાયના જીવનનાં તમામ પાસાંઓમાં મોત્સાર્ટ મોટા થયા પછી પણ વત્તેઓછે અંશે બાળક જ રહેલો. આ જ તેના જીવનનું એક નકારાત્મક પાસું ગણી શકાય. માતા, પિતા કે બીજા બુઝુર્ગની જરૂર તેને હરહંમેશ રહેતી જ. એને પૈસાની તો ગતાગમ જ નહોતી. આવે તે પહેલાં જ પૈસા તેના હાથમાંથી સરકી જતા. પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ તેણે એક એવી છોકરી સાથે લગ્ન કર્યું જે તેને લાયક નહોતી.

ઓગણીસમી સદીના આરંભથી જ એક વિષય તરીકે મોત્સાર્ટ સાહિત્યકારો અને સંગીતકારોનું ધ્યાન ખેંચેલું. મહાન રોમેન્ટિક કવિ પુશ્કિને ‘મોત્સાર્ટ એન્ડ સાલિયેરી’ નામનું રશિયન ભાષામાં પદનાટક લખ્યું. મોત્સાર્ટને શક હતો કે પ્રતિસ્પર્ધી બુઝુર્ગ સાલિયેરી ઈર્ષ્યાના આવેશમાં આવી જઈ પોતાને ઝેર પણ પિવડાવે. આ શક્યતા આ નાટકનો તથા રિમ્સ્કી-કોર્સાકોવના એક ઓપેરાનો વિષય છે.

વુલ્ફગેન્ગ હિલ્દેશીઝરે 1971માં મોત્સાર્ટની જીવનકથા લખી. તેના આધારે પીટર શેફરે 1979માં નાટક 'એમેરિયસ' ભજવ્યું. એમાં મોત્સાર્ટનું બાળસહજ નિર્દોષ માનસ પ્રગટ થાય છે. એના પરથી મિલોસ ફોર્મેને 1984માં ફિલ્મ 'એમેરિયસ' બનાવી, જેને પાંચ ઓસ્કાર એવોર્ડ મળ્યા. એમાં મુખ્ય ત્રણ પાત્રો હતાં :

મોત્સાર્ટ — ટોમ હુલ્સ; કોન્સ્ટાન્ઝે — એલિઝાબેથ બેરિજ;
સાલિયેરી — મુરે એબ્રાહમ.

પ્રકરણ - ૨

મોત્સાર્ટ વિશે

જબરજસ્ત મૌલિકતાને કારણે નહિ, પણ શાશ્વત સિદ્ધાંતો નેવે મૂકવાને કારણે બીથોવન સમજવો અઘરો બન્યો છે. પણ મોત્સાર્ટે એ ભૂલ કદી કરી નથી. મોત્સાર્ટની સૂરાવલિઓની આંતરગૂંથણી એટલી તો સંપૂર્ણ છે કે તે સાચા કાઉન્ટરપોઈન્ટમાં પરિણમે છે.

— ફ્રેડેરિક શોપાં

(યુજિન દેલાકવાના સામયિક 'જર્નલ'માં, 1823-24)

વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી જે સંગીત સદા મુક્ત છે તે જ સર્વાંગ સુંદર છે. વધુ પડતી સંકુલતા કલાનો ખાત્મો કરે છે. સર્વાંગ સુંદર કલા માત્ર બે જ માણસે આપી છે : લિયોનાર્દો અને મોત્સાર્ટ; બે મહાન કલાકાર.

— ક્લોદ દેબ્યુસી

(મોન્સિયે કોશે, 1921)

ભારેખમ આધુનિક સંગીતથી વિપરીત મોત્સાર્ટનું સંગીત સહેજેય ક્કળાટિયું નથી. મોત્સાર્ટ બાખનો સમોવડિયો છે, તથા બીથોવન કરતાં ઘણો ચડિયાતો છે.

— જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો

(‘ધ વર્લ્ડ’માં ‘એ મોત્સાર્ટ કોન્ટ્રોવર્સી’, જૂન 11, 1890)

સૌથી વધુ પ્રવાહી અને લયકીલું સંગીત મોત્સાર્ટે આપ્યું છે.

— એરિક બ્લોમ

(‘રેલ્ફ હીલ’માં ‘ધ સિમ્ફની’, 1949)

✱

યાતના, દર્દ અને ત્રાસની અભિવ્યક્તિમાં મોત્સાર્ટની ત્રણ કૃતિઓ સિમ્ફની નં. 40 (G માઈનોર), ઓપેરા ‘ડોન જિયોવાની’ અને ક્વીન્ટેટ (ઈન G માઈનોર) k 516ને કોઈ પહોંચી વળી શકે નહિ.

— ચાર્લ્સ રોસેન

(‘ધ ક્લાસિકલ સ્ટાઈલ’)

✱

“મોત્સાર્ટનું સંગીત વધુ પડતું મીઠું છે” એવી ફરિયાદ કરનારને હું પૂછું છું : બધાં જ બાળકો મોત્સાર્ટ વગાડવામાં શા માટે આનંદ અનુભવે છે ? વળી એમાં એ બધાં સફળ શા માટે થાય છે ? કારણ એ છે કે બાળકો અને મોત્સાર્ટમાં એક ગુણવત્તા સરખી છે. એ છે — શુદ્ધિ અને નિષ્પાલસતા. બાળકો પૂર્વગ્રહથી મુક્ત છે, અને હજી બગડ્યાં નથી. મોટેરાં બાળકોને મોત્સાર્ટ વગાડવા કહે છે કારણ કે એ વગાડવો અઘરો નથી. પણ મોટેરાં પોતે મોત્સાર્ટને ટાળે છે કારણ કે એ ભાન ભૂલ્યાં છે.

— એર્ટર શ્નેબલ

(‘માઈ લાઈફ એન્ડ મ્યુઝિક’, 1961)

✱

મોત્સાર્ટના મૃત્યુ પછી બસો વરસોમાં વાજિંત્રોમાં ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. આધુનિક વાજિંત્રોમાં અવાજનું કદ (volume) વધ્યું

છે, સપ્તકોમાં વધારો થયો છે અને વાદકને માટે એ વગાડવાં સહેલાં પણ બન્યાં છે. છતાં, અવાજના કદમાં વધારો કરવાથી અવાજની ગુણવત્તા ઘટી છે. માનવકર્ણ બહુ મોટા કે ઘોંઘાટિયા નહિ તેવા તેજસ્વી અવાજોને બહુ સારી રીતે પારખી શકે છે. સ્ટીલના તારોના બનેલા વીસમી સદીના પિયાનો મંદ્ર સપ્તકોમાં ઘોઘરા અને ખોખરા અવાજો કાઢે છે તથા તાર સપ્તકોમાં તીણી ચિચિયારીઓ પાડે છે. પિત્તળના તારોમાંથી સ્ટીન અને વોલ્તેરે બનાવેલા મોત્સાર્ટ અને બીથોવનના ફોર્તેપિયાનો મંદ્ર અને તાર સપ્તકોમાં પણ પારદર્શક રૂપેરી અવાજો કાઢતા. આજે નગરો રસ્તા પરના ટ્રાફિક, ટ્રેનો, વિમાનો, સાઈરનો અને ફેક્ટરીઓનાં કકળાટો, ચિચિયારીઓ તથા માથું ફાડી નાંખતી ગર્જનાઓમાં ગરકાવ થયાં છે. એ ઘોંઘાટથી આધુનિક જીવનમાં આપણે એટલા બધા ટેવાઈ ગયા છીએ કે આજના ઘોંઘાટિયા સંગીતમાં આપણને કશું અજુગતું કે ખોટું જણાતું નથી. તેથી જ, અઢારમી સદીનાં વાદ્યો પર આજે મોત્સાર્ટ વગાડવામાં આવતાં આપણને અવાજ ખૂબ પાતળો અને અસરહીન લાગે છે. પણ એ માટે તો આપણે ટેવાઈએ તો સાચું સૌંદર્ય માણી શકીએ.

— એવા અને પૉલ બેડુરા-સ્કોડા

(‘ઇન્ટરિટિંગ મોત્સાર્ટ ઓન ધ કીબોર્ડ’, 1962)

પ્રકરણ - ૩

મેરેજ ઓફ ફિગારો (ઘટાલિયન ઓપેરા)

પાત્રો :

કાઉન્ટ અલ્માવીવા	બેરિટોન
કાઉન્ટેસ (એની પત્ની)	સોપ્રાનો
સુસાના (એની નોકરાણી)	સોપ્રાનો
ફિગારો (કાઉન્ટનો યુવાન નોકર)	બાસ
ચેરુબિનો (કાઉન્ટનો તેર વરસનો નોકર)	સોપ્રાનો
માર્સેલિના (કાઉન્ટેસની ઘરડી આયા)	મેલ્લો સોપ્રાનો
ડોન બાર્તોલો (સેવિલે નગરનો ડોક્ટર)	બાસ
ડોન બેલ્લિલિયો (સંગીત શિક્ષક)	ટેનર
ડોન કુર્જિયો (વકીલ)	ટેનર
એન્તોનિયો (કાઉન્ટનો માળી)	બાસ
બાર્બેરિના (માળીની બાર વરસની પુત્રી)	સોપ્રાનો

સ્થળ :

સ્પેનના સેવિલે નગરથી થોડેક જ દૂર કાઉન્ટનો એગુસ-ફેકાસ કિલ્લો.

અંક - ૧

કાઉન્ટના કિલ્લામાં ફિગારોનાં સુસાના સાથે લગ્ન લેવાવાનાં છે. પડદો ઊપડે છે ત્યારે લગ્ન પછી આ યુગલને જે ઓરડો મળવાનો છે તેને ફિગારો માપી રહ્યો છે અને સુસાના નવી હેટ પહેરીને અરીસામાં જોઈને મલકાય છે. પણ પોતાને ફાળવેલો ઓરડો કાઉન્ટના

એપાર્ટમેન્ટની બાજુમાં જ, લગોલગ છે એનું ભાન થતાં સુસાના વ્યથિત થઈ જાય છે, કારણ કે કાઉન્ટનો વાસનાભર્યો ડોળો પોતાની ઉપર છે એની તેને ખબર છે. એ વખતના રિવાજ મુજબ માલિક-નોકરની પત્નીને એક વાર ભોગવી લે એ વાતનો ડર તેને સતાવે છે. પણ ફિગારો વચન આપીને તેને ધરપત આપે છે કે પોતે કાઉન્ટને કોઈ પણ ભોગે અટકાવશે.

લુચ્ચી માર્સેલિના કાવતરું કરે છે. અગાઉ એણે ફિગારોને ઉછીના પૈસા આપેલા. દેવું સમયસર ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જતાં ફિગારોએ માર્સેલિના સાથે લગ્ન કરવાં પડશે એવા કરાર પર એણે ફિગારોની સહી લઈ લીધી. ચેરુબિનો બાર્બેરિના સાથે લફરું કરે છે પણ પછી ગભરાય છે કે જો કાઉન્ટેસને એની જાણ થશે તો એ પોતાને કિલ્લામાંથી બહાર તગેડી મૂકશે. ડરનો માર્યો ચેરુબિનો સુસાના આગળ પોતાની વ્યથા રજૂ કરે છે. ત્યાં જ અચાનક કાઉન્ટ ધસી આવતાં એક મોટી આરામખુરશી પાછળ ચેરુબિનો સંતાઈ જાય છે. પણ ત્યાં જ અચાનક સંગીતશિક્ષક બેઝિલિયો આવી જતાં હવસ સંતોષવા આવેલા કાઉન્ટે પણ આરામખુરશી પાછળ સંતાવું પડે છે, પણ એની તરત પહેલાની ક્ષણે કાઉન્ટની નજર ચૂકવીને અચાનક આરામખુરશીમાં ફૂદી પડેલા ચેરુબિનોને સુસાના કાઉન્ટેસના ડ્રેસથી ઢાંકી દે છે. પણ કાઉન્ટ ઊભો થઈને ચેરુબિનોને પકડી પાડે છે. એ જ વખતે બેઝિલિયો ચાડી ખાય છે કે ચેરુબિનો કાઉન્ટેસ પાછળ પાગલ છે. એટલે કોપિત કાઉન્ટ એનો નિકાલ કરવાનો તરત ફેંસલો કરીને એને લશ્કરી અફસરનો હોદ્દો આપીને તત્કાળ રણમોરચે જવાનો હુકમ કરે છે. ત્યાં જ ફિગારો આવીને ચેરુબિનોને ચીડવે છે.

અંક - 2

કાઉન્ટેસ એના રૂમમાં એકલી છે અને કાઉન્ટ હવે પોતાને પ્રેમ કરતો નથી એવું દર્દનાક ગીત ગાઈને વાતાવરણને દુઃખી કરી

મૂકે છે. ફિગારો પ્રવેશીને કાઉન્ટને ઈર્ષ્યા થાય એ માટેની એક યોજના કાઉન્ટેસ સમક્ષ રજૂ કરે છે : કાઉન્ટેસને પૂછવા વગર જ એણે કાઉન્ટને એક ચિકી આપી હતી; કાઉન્ટેસ કોઈ પુરુષ સાથે ગુપ્ત મિલન કરવા ચાહે છે એવા અછડતા ઉલ્લેખવાળી એ ચિકી સહી વગરની હતી. બીજી બાજુ સુસાના કાઉન્ટ સાથે ગુપ્ત મિલન કરવા માટેની દરખાસ્ત સ્વીકાર કરવાનો ઢોંગ કરે છે; પણ પોતાને સ્થાને પોતાનાં કપડાંમાં ત્યાં ચેરુબિનોને ગોઠવવાનું નક્કી કરે છે. ચેરુબિનોને કેવી રીતે શણગારવો તેની ગડમથલમાં સુસાના અને કાઉન્ટેસ પડ્યાં હોય છે. એ માટે એક સારો ડ્રેસ લઈ આવવા સુસાના સ્ટેજ બહાર જાય છે ત્યાં જ બારણે ટકોરા પડે છે તેથી કાઉન્ટેસ ચેરુબિનોને તરત બાજુના રૂમમાં ધકેલી દઈને એને બારણે તાળું મારી દે છે, પછી પોતાના રૂમનો આગળો ખોલે છે તો કાઉન્ટ પ્રવેશે છે. અનામી પત્રથી ધૂંધવાયેલા કાઉન્ટનો શક અત્યારે બારણું ખોલવામાં કાઉન્ટેસે કરેલી વારને કારણે મજબૂત બને છે. એ પૂછે છે કે તાળું મારેલા બાજુના ઓરડામાં કોણ છે? કાઉન્ટેસ કહે છે કે સુસાના છે પણ કાઉન્ટ માનવા તૈયાર નથી. ત્યાં જ એ બાજુના ઓરડામાંથી ખુરશી ગબડી પડવાનો અવાજ આવતાં એનો શક ઓર મજબૂત બને છે. કાઉન્ટેસ ફરી કહે છે કે અંદર સુસાના છે પણ એ માનવા તૈયાર નથી. બારણું ખોલવું ના પડે એ માટે કાઉન્ટેસ બહાનું કાઢે છે કે ચાવી અબી હાલ ખોવાઈ ગઈ. કિલ્લા આખાના નોકરો સમક્ષ તમાશો નહિ કરવા ઈચ્છતો કાઉન્ટ તાળું તોડવાની હથોડી જાતે જ શોધવા બહાર જાય છે અને હથોડી લઈ આવીને તાળું તોડે છે તો અંદરથી સાચે જ સુસાનાને નીકળતી જોઈને આશ્ચર્યથી ડઘાઈ જાય છે. બંધ ઓરડાની બારીમાંથી ચેરુબિનો ભાગેલો અને એમાંથી આવીને સુસાના ત્યાં ગોઠવાઈ ગયેલી. ત્યાં જ હાથમાં ફૂલોના છોડનું તૂટેલું કૂંડું પકડીને માળી એન્તોનિયો પ્રવેશે છે અને કાઉન્ટને ફરિયાદ કરે છે કે, “હવે તો

હદ થાય છે. અત્યાર સુધી લોકો બારીઓમાંથી કચરો અને બીજી વસ્તુઓ ફેંકીને બગીચાને નુકસાન કરતા હતા પણ આજે તો એમણે એક આખો માણસ જ બારીમાંથી ફેંકી દીધો અને કૂંડું તોડી નાંખ્યું.” તરત જ કાઉન્ટના મનમાં વહેમનો કીડો ફરી સળવળવા માંડે છે. દરમિયાન કાઉન્ટેસ અને સુસાના ફિગારોને સમજાવે છે એટલે ફિગારો કાઉન્ટને કહે છે કે એણે પોતે જ બારીમાંથી ભૂસકો મારેલો. માળી તરત પૂછે છે કે ભૂસકો માર્યા પછી આટલો ઊંચો પહોળો કેવી રીતે થઈ ગયો ? કાઉન્ટ તરત જ દર્દનાક ચીસ પાડે છે : ‘ઓહ ચેરુબિનો !’ ફિગારો કહે છે કે ચેરુબિનો તો યુદ્ધમાં લડવા માટે હમણાં જ ઘોડા પર બેસીને ચાલ્યો ગયો. માળી કહે છે કે, ‘મેં તો ઝાંપા બહાર જતો કોઈ ઘોડેસવાર જોયો નહિ !’ ફિગારો કહે છે કે સુસાનાને મળવા અચાનક કાઉન્ટને પ્રવેશતો જોઈ એણે ગભરાટનો માર્યો બારી બહાર ભૂસકો મારેલો ! કાગળનો એક ડૂયો પોતાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને માળી ફિગારો સામે ધરે છે અને કહે છે કે ભૂસકો મારેલો ત્યાં આ ડૂયો પડેલો. ફિગારો એ ડૂયો પકડે એ પહેલા જ કાઉન્ટ એ ઝડપી લઈને ખોલીને વાંચે છે તો એ ચેરુબિનોએ લખેલો કાગળ નીકળે છે અને ફિગારોનું જૂઠાણું પકડાઈ જાય છે. ભોંઠો પડેલો ફિગારો પોતાનો ખોવાયેલો કાગળ શોધવા પોતાના ખિસ્સાં ફંફોસવાનો ડોળ કરે છે અને થોથવાતી જીભે કહે છે કે ચેરુબિનોએ લખેલો કાગળ જ પોતાની પાસે હતો, જે ભૂસકો મારતાં પડી ગયો હોવો જોઈએ. ગુસ્સામાં રાતોચોળ કાઉન્ટ એ ડૂયાના લીરેલીરા કરી નાખે છે. ત્યાં જ માર્સેલિના આવીને ફિગારો પાસે લેણાની રકમ માંગે છે. ફિગારો એ અત્યારે આપવાની લાચારી બતાવે છે એટલે માર્સેલિના કાઉન્ટ સમક્ષ પેલો કરાર ધરીને પોતાનાં લગ્ન ફિગારો સાથે કરાવી આપવાનું વચન માંગે છે. ખિન્ન થયેલો કાઉન્ટ દાઝ વાળવા આ વચન આપે છે.

અંક - ૩

કાઉન્ટ ફિગારોનાં લગ્ન માર્સેલિના સાથે ગોઠવવાની તજવીજમાં પડે છે. એ ફિગારોને પૂછે છે, “તારાં માબાપ કોણ છે ? ક્યાં છે ? તારા લગ્નમાં એમની હાજરી જોઈશે. જા, બોલાવી લાવ એમને.” ફિગારો કહે છે કે એ પોતે જ પોતાનાં માબાપને દસ વરસથી શોધી રહ્યો છે. પોતે બાળક હતો ત્યારે કોઈ પોતાને ઉઠાવી ગયેલું. બાંધ ઊંચી કરીને જમણા બાવડા પર ત્રોફાયેલું ઘૂંટણું બતાવીને કહે છે કે મારાં માબાપ આ જોશે તો તરત મને ઓળખશે. તરત જ માર્સેલિનાના કાન સરવા થાય છે અને દોડતી આવીને પૂછે છે કે લંગર તો નથી ત્રોફાયેલું ને ? અને જુએ છે તો લંગર જ દેખાતાં ફિગારોને વળગી પડીને બચીઓનો વરસાદ વરસાવે છે, અને કહે છે કે આ જ એનો અને બાર્તોલોનો નાનપણમાં ખોવાયેલો દીકરો રફાયેલો છે. લૂંટારુઓ અને ઉઠાવી ગયેલા. ત્યાં જ સુસાના પર્સ સુલાવતી આનંદથી પ્રવેશે છે. ફિગારોને મુક્ત કરવા માટે એ બિચારી ગમે ત્યાંથી પૈસા ભેગા કરી લાવી છે. એને આ મામલો સમજાતાં થોડી વાર લાગે છે.

આ બાજુ માળી એન્તોનિયોની ઝૂંપડીમાં બાર્બેરિના ચેરુબિનોને છોકરીનાં કપડાં પહેરાવે છે. કાઉન્ટેસ સુસાનાના કાઉન્ટ સાથેના ગુપ્ત મિલન માટે સુસાના પાસે કાગળ લખાવે છે અને એનું કવર એક પિનથી બંધ કરે છે તથા ઉપર લખાવે છે : ‘સીલ પાછું મોકલ.’ કાઉન્ટ અને કાઉન્ટેસ સમક્ષ બાર્બેરિના ખેડૂત કન્યાઓ સાથે નૃત્ય પેશ કરે છે. પણ કન્યાઓમાંથી ચેરુબિનોને કાઉન્ટ ઓળખી કાઢે છે, એની લાંબા વાળની વીગ ખેંચી કાઢીને એને ઉઘાડો પાડે છે. આ કાવતરાથી રોષે ભરાયેલા કાઉન્ટનો કાઉન્ટેસ પરનો શક મજબૂત બને છે. ત્યાં જ બાર્બેરિના મોટેથી કાઉન્ટને ઉદ્દેશીને બોલે છે, “તમે મને વારંવાર આશ્લેષમાં લઈને ચુંબનોથી નવડાવીને કહેતા હતા ને કે હે બાર્બેરિના,

જો તું મને પ્રેમ કરશે તો તું કાંઈ પણ માંગીશ તે હું તને આપીશ. તો હવે હું માંગું છું કે તમે મારાં લગ્ન ચેરુબિનો સાથે કરાવી આપો.” પોતાનું નખ્ખોદ જવા બેહું છે એમ બબડીને કાઉન્ટ બાર્બેરિનાનાં ચેરુબિનો સાથે લગ્ન કરાવી આપે છે, અને એ દરમિયાન સુસાના પિનવાળો પત્ર કાઉન્ટને આપે છે.

અંક - 4

બગીચામાં રાતે અંધારામાં ફાનસ લઈને બાર્બેરિના પ્રવેશે છે. કાઉન્ટે સુસાનાને પાછી મોકલેલી પિન પોતે ખોઈ નાંખી છે અને એ શોધવા એ હાંફળીફાંફળી ડાફોળિયાં મારે છે. ત્યારે જ માર્સેલિના સાથે ફિગારો પ્રવેશે છે અને એ બે જણ આગળ બાર્બેરિના બાફી મારે છે. એટલે ફિગારોને સુસાનાના ચારિત્ર્ય ઉપર શંકા જાગે છે, કે એ પોતાને છેતરી તો નથી રહી ને ? ફિગારો એક ઝાડના થડ પાછળ સંતાઈને તાલ જુએ છે. અરસપરસ કપડાં બદલીને એકબીજાના વેશમાં સુસાના અને કાઉન્ટેસ પ્રવેશે છે. સુસાના ફિગારોને અનુલક્ષીને પ્રેમયાચનાનું ગીત ગાય છે પણ સ્વાભાવિક જ ફિગારો એને કાઉન્ટને અનુલક્ષીને ગાયેલું માને છે. તે જ વખતે બાર્બેરિનાને શોધતો ચેરુબિનો પ્રવેશે છે. સુસાનાનાં કપડાંમાં કાઉન્ટેસને સુસાના માની તેની સાથે અડપલાં કરવાની લાલચ એને થાય છે. એ સુસાનાને ચુંબન કરવા પોતાનું મોં નજીક લઈ જાય છે ત્યાં જ ગુસ્સાથી સુસાના ભડકે છે અને એ જ ક્ષણે બગીચામાં પ્રવેશેલો કાઉન્ટ આ દૃશ્ય જોઈ કોધાવેશમાં આવીને ચેરુબિનો પર હાથમાં રહેલું ખોખું ફેંકે છે જે નિશાનચૂકના પરિણામે પાછળ ઝાડ ઓથે સંતાયેલા ફિગારોના હાથમાં પડે છે. સુસાના ભાગીને બગીચા બહાર જતી રહે છે. સુસાનાના વેશમાં એકલી પડેલી કાઉન્ટેસ સાથે કાઉન્ટ અડપલાં કરવા આગળ વધે છે, અને કરે છે. એટલામાં કાઉન્ટેસના વેશમાં સુસાના ફરી પ્રવેશે છે. એટલે ફિગારો થડ પાછળથી નીકળીને પ્રકાશિત થઈને સુસાનાને કહે

છે, “કાઉન્ટેસ ચાલો આપણે કાઉન્ટ અને સુસાનાને ઉઘાડાં પાડીએ !” પછી સુસાના અને કાઉન્ટેસ “કોને ઉઘાડા પાડીશ ?” એમ મોટો અવાજ કાઢે છે એટલે એ બંનેની મૂળ સાચી ઓળખ છતી થાય છે અને કાઉન્ટ તથા ફિગારો ભોંઠા પડી શરમાય છે. ફિગારોનાં લગ્ન કાઉન્ટ સુસાના સાથે કરાવે છે.

- અંત -

પ્રીમિયર શો

બર્ગ થિયેટર, વિયેના, 1 મે 1786

સુસાના	-	નેન્સી સ્ટોરેસ
ફિગારો	-	ફાન્થેસ્કો બેનુચી
કાઉન્ટેસ	-	લુઈસા લાસી મોમ્બેલિના
કાઉન્ટ	-	સ્ટેફાનો માન્દિની
ડોન બેલ્લિલિયો	-	મિકાયેલ કેલી
ડોન કુર્જિયો	-	મિકાયેલ કેલી
માર્સેલિના	-	મારિયા માન્દિની
ચેરુબિનો	-	ડોરોટી સાર્દા બુસાની

પ્રીમિયર શો કંપોઝર મોત્સાર્ટ દ્વારા જ કન્ડક્ટ થયેલો.

પ્રકરણ - ૪

ડોન જિયોવાની

પાત્રો :

ડોન જિયોવાની
લેપોરેલો
કમાન્ડન્ટ
ડોના એના
ડોન ઓતાવિયો
ડોના એલ્વિરા
ઝર્લિના
માસેતો

રૂપાળો જુવાન
એનો જુવાન નોકર
કમાન્ડન્ટની યુવાન પુત્રી
ડોના એનાનો મંગેતર
યુવતી
ગામડાના ખેડૂતની પુત્રી
ઝર્લિનાનો મંગેતર

સ્થળ :

બધી ઘટનાઓ સ્પેનના કોઈ ગામડામાં બને છે.

અંક - 1

કમાન્ડન્ટના ઘરનો બગીચો. એક દરવાજો ઘરમાં ખૂલે છે અને બીજો એક દરવાજો બગીચાના કોટમાં ખૂલે છે જે બહાર શેરીમાં પડે છે. રાત પડવા આવી છે અને ઝાંખા ઉજાસમાં લેપોરેલો અકળાઈને બગીચામાં આંટા મારે છે અને બોલે છે કે “મારો હવસખોર માલિક મારી પાસે દિવસરાત કામ લે છે અને શ્વાસ લેવાનો પણ આરામ આપતો નથી. ડોન જિયોવાનીની નોકરી છોડી સજજનની જેમ જીવવું વધુ સારું. જિયોવાની તો અંદર મજા કરે છે પણ મારે પહેરેગીર બનીને ચોકી કરવી પડે છે.” ત્યાં જ ઘરમાંથી ફર્નિચર ગબડવાના અવાજો આવતાં લેપોરેલો છુપાઈ જવાનું ડહાપણભર્યું માની લપાઈ જાય છે. ઘરમાંથી

પડાક દઈને બારણું ખોલી એક હાથે રૂમાલથી મોં ઢાંકતો જિયોવાની ઉતાવળે દોડતો બહાર નીકળે છે અને એની સાથે ઝપાઝપી કરતી ડોના એના નીકળે છે. ઘરમાં શું થયું એ અનુમાનનો વિષય છે. ડોના એના ગુસ્સાથી કાંપે છે. જિયોવાની પોતાનો ચહેરો છુપાવે છે પણ એના આ પુરુષનો ચહેરો ઓખળવા તત્પર છે. આ ધમાચકડી દરમિયાન જ એના મદદ માટે બૂમો પાડે છે તેથી સંતાયેલો લેપોરેલો પ્રકટ થાય છે અને એ જ વખતે શેરીમાંથી દરવાજો ખોલીને હાથમાં નાગી તલવાર પકડીને કમાન્ડન્ટ પ્રવેશે છે. એ જોઈને એના પાછી ઘરમાં ઘૂસી જાય છે અને કમાન્ડન્ટ પોતાની પુત્રી સાથે કુચેષ્ટા કરનાર જિયોવાનીને ડ્યુએલ-તલવારબાજી માટે આહ્વાન આપે છે. તલવારબાજીમાં જિયોવાની કમાન્ડન્ટને કાતિલ ઘાયલ કરે છે. ઔપચારિક દિલગીરી અને લાચારી પ્રગટ કરી જિયોવાની લેપોરેલો સાથે તરત જ બગીચામાંથી બહાર છૂ થઈ જાય છે.

એ જ વખતે પોતાના મંગેતર ડોન ઓતાવિયો સાથે એના ઘરના બારણામાંથી બગીચામાં પ્રવેશે છે, અને પિતાના મૃતદેહ ઉપર ઝૂકી પડીને આર્કંદ કરે છે. ઓતાવિયો એને શાંત રાખવા મથે છે. એના પિતાના ખૂનનો બદલો વાળવાનો નિશ્ચય કરે છે.

પછીના દશ્યમાં એક વહેલી સવારે જિયોવાની અને લેપોરેલો વાતો કરતા નજરે પડે છે. લેપોરેલો પોતાના માલિકને કહે છે કે, “તમે મને ધમકાવશો નહિ એ શરતે હું એક વાત કહું?” જિયોવાની શાંત રહેવાનું વચન આપે છે એટલે લેપોરેલો વાત કરે છે, “મારા વહાલા સાહેબ, સાચું કહું તો તમે તદ્દન હરામખોર અને લબાડ છો.” તરત જ જિયોવાનીનો પિત્તો જાય છે, અને વચનભંગ કરીને લેપોરેલોને ગંદી ગાળો ભાડે છે અને દબડાવે છે, પણ પછી એકદમ ચૂપ થઈ જાય છે ને ઊંચું ડોકું કરી ઊંડા શ્વાસ લઈ આંખમાં આનંદની ચમક સાથે કહે છે, “આટલામાં કોઈક છોકરી હોવી જ જોઈએ કારણ કે મારા નાકને છોકરીની સુગંધ આવે છે !” ભૂતકાળમાં એલ્વિરા

નામની એક છોકરીને પટાવીને જિયોવાનીએ એનું શિયળભંગ કરેલું એ જ આ છોકરી. થોડી જ વારમાં જિયોવાની અને એલ્વિરા ઝાડીમાં સામસામે થાય છે અને એકબીજાની આંખોમાં નજર પરોવે છે. એલ્વિરા તરત જ જિયોવાનીને ઓળખી કાઢે છે કારણ કે જિયોવાનીએ એને ભૂતકાળમાં છેતરી છે. પણ હજારો છોકરીઓ જોડે રંગરેલિયાં મનાવી ચૂકેલા જિયોવાનીને દરેક છોકરી થોડી કંઈ યાદ રહે ? એ નથી ઓળખી શકતો પણ એટલું કળી શકે છે કે કોઈ પ્રેમીએ તરછોડેલી આ એક રૂપાળી પણ બિચારી દુઃખી છોકરી છે. તો એને પટાવી લેવાની તક શેં જતી કરાય ? પણ ત્યાં જ એલ્વિરા ઉગ્ર અવાજમાં એને ધમકાવે છે અને કહે છે, “ત્રણ દિવસ મારી જોડે રોમાન્સ કરીને કેમ ભાગી ગયો ?” અને ભૂતકાળનું વિગતવાર બયાન આપવું શરૂ કરે છે. એ બોલતી રહે છે ને જિયોવાની અગત્યના કામનું બહાનું ધરીને છટકીને ભાગી જાય છે તથા પોતાનો હવાલો લેપોરેલોને સોંપતો જાય છે. એટલે એલ્વિરા ઓર કોધે ભરાય છે અને અત્યારે પણ પોતાને પડતી મૂકીને ચાલ્યા જવાથી પોતાને થયેલા આ નવા અપમાનનો બદલો પણ જૂના અપમાનના બદલા ભેગો વાળશે એમ જાહેર કરે છે; અને પછી હીબકાં ભરીને રડવા માંડે છે. લેપોરેલો એને શાંત કરવા મથામણ કરે છે અને જિયોવાનીની હરકતોને ગંભીરતાથી નહિ લેવા સલાહ આપે છે, “મારા માલિકનાં પ્રેમ-પ્રકરણોમાં તું કાંઈ પહેલી છોકરી નથી, એમ છેલ્લી છોકરી પણ નથી.” પછી પોતાના ખિસ્સામાંથી નાની ચોપડી કાઢીને જિયોવાનીએ કરેલાં લફરાંઓનું કેટલોગ બતાવીને આગળ બોલે છે : “ઈટાલીમાં છસો ચાળીસ, જર્મનીમાં બસો એકત્રીસ, ફ્રાંસમાં સો, તુર્કીમાં એકાણું પણ અહીં સ્પેનમાં તો એક હજાર ને ત્રેતીસ છોકરીઓ જોડે મારા માલિકે લફરાં કર્યાં. એમાં દરેક પ્રકારની છોકરી સામેલ છે — નોકરાણી, શેઠાણી, રાજકુંવરી, રાણી, શિક્ષિકા, આયા, ગાયિકા, નાટકની અભિનેત્રી અને ખેતમજૂરણ. દરેક ઘાટઘૂટની છોકરી

માલિકને પસંદ છે - જાડી, અદોદળી, પાતળી, ઊંચી. પણ શિયાળામાં પાતળી પસંદ કરે છે અને ઉનાળામાં જાડી. વળી બાર વરસની છોકરીથી માંડીને બ્યાસી વરસની ડોસીને પણ એણે છોડી નથી. નાનકડી કુમારિકાથી માંડીને અનુભવી પીઠ મહિલાઓ સુધીની વિશાળ શ્રેણી જિયોવાનીની લપેટમાં ફસાઈ ચૂકી છે. ચામડીના હરેક રંગો પસંદ છે; ગોરો, ગુલાબી કે ઘઉંવર્ણ.”

પોતાના માલિકની મર્દાનગીની જાહેરાત પૂરી કરીને તરત જ લેપોરેલો છૂ થઈ જાય છે. પોતાને ફરીથી તરછોડીને નોકરને હવાલે કરતા જિયોવાની પર ફિટકાર વરસાવીને એલ્વિરા બદલો વાળવાનો મનસૂબો પાકો કરે છે.

પછીના દશ્યમાં ગામડામાં એક લગ્નપ્રસંગની મિજબાની અને ઉજાણી અને નાયગાન દેખાય છે. ગ્રામસુંદરી ઝલ્લિનાનાં લગ્ન એક ખડતલ ગામડિયા માસેતો સાથે આવતી કાલે થવાનાં છે. ત્યાં જ જિયોવાની અને લેપોરેલો આવી પહોંચે છે. વિશાળ સંખ્યામાં રૂપસુંદરીઓ જોઈને જિયોવાની પ્રકુલ્લિત થઈ જાય છે. માસેતો અને ઝલ્લિના સાથે એની ઓળખાણ થાય છે. માસેતો મૂરખ છે પણ ઝલ્લિના ખૂબ ચાલાક અને જન્મજાત નખરાંબાજ છે. પરસ્પર કાંઈ પણ સ્પષ્ટતા કર્યા વિના જ જિયોવાની અને ઝલ્લિના વચ્ચે એક મૂંગી સમજણ સ્થપાય છે. જિયોવાની માસેતોને સમગ્ર ગ્રામજનો સહિત પોતાના મહેલમાં ચોકલેટ અને કોફીનું આમંત્રણ આપે છે; પણ ઝલ્લિના ભલે અહીં પોતાની સુરક્ષા હેઠળ રહે એમ કહે છે તેથી માસેતો ગિન્નાય છે. લેપોરેલો માસેતોને ખાતરી આપે છે કે જિયોવાની ઝલ્લિનાની ખૂબ સારી સંભાર લેશે; જિયોવાની તો લશ્કરનો સૈનિક છે. જિયોવાની પોતાને કેડે બાંધેલી તલવારની મૂઠ પર પંજો મૂકી સત્તાનો રોફ બતાવી માસેતોને સાનમાં ધમકી આપે છે કે સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે. નિરાશ માસેતો દર્દભર્યું ગીત ગાઈને પોતાના આમંત્રિત ગ્રામજનોને લઈને લેપોરેલો સાથે નીકળી પડે છે.

એકલો પડતાં જ જિયોવાની ઝલિંનાને વળગે છે : “તારા જેવી સુંદર છોકરી ગમાર રોંચાને કેવી રીતે પરણી શકે ? તું તો રૂપ રૂપનો અંબાર છે. જો, હું કેટલો દૈખાવડો છું ! આજે રાત પડે એ પહેલાં હું તારી સાથે લગ્ન કરવાનું તને વચન આપું છું.” ત્યાં જ અચાનક એલ્વિરા પ્રવેશે છે અને જિયોવાનીને જોઈને ચોંકી જાય છે. એ “ઓ બદમાશ, લફંગા” એવી ચીસો પાડે છે અને કહે છે : “આ નિર્દોષ છોકરીને હું તારી ચુંગાલમાંથી બચાવીને જ જંપીશ.” જિયોવાની હાથમાં આવેલી ઝલિંનાને જતી કરવા માંગતો નથી. ઝલિંનાને એ કહે છે કે “આ એલ્વિરા તો પાગલ છે.” પણ ઝલિંનાને જિયોવાનીથી છોડાવીને લઈ જવામાં એલ્વિરા સફળ થાય છે.

એકલો પડેલો જિયોવાની પોતાના નસીબને કૂટતો હોય છે ત્યાં જ એના પોતાના મંગેતર ઓતાવિયો સાથે પ્રવેશે છે. એ બંને હજી પિતાના ખૂનીને પકડીને બદલો લેવાની યોજનાઓ ચર્ચી રહ્યા છે. એના બોલે છે, “પિતાના ખૂનીને હું છોડવાની નથી, પણ રૂમાલ ઢાંકી રાખીને એણે પોતાનો ચહેરો બતાવ્યો નહિ તથા પિતા જોડે એણે તલવારબાજી કરી ત્યારે ડરીને હું ઘરમાં ભાગી આવેલી એટલે એ યુવાન કોણ હતો તે કેવી રીતે ખબર પડશે ?” ડોન જિયોવાની વિનયપૂર્વક પોતાની ઓળખાણ આ યુગલને આપે છે તથા મરનારના ખૂનીને શોધી કાઢવામાં બનતી મદદ કરવાની પૂરી ખાતરી આપે છે. પણ એ જ વખતે એલ્વિરા પાછી પ્રવેશે છે અને ચીસાચીસ કરી મૂકી એનાને જિયોવાનીથી દૂર રહેવા ચેતવણી આપે છે, અને પછી ફરીથી જતી રહે છે. જિયોવાની એનાને અને ઓતાવિયોને કહે છે કે એલ્વિરાનું તો ચસકી ગયું છે. પછી ચિંતાતુર થયા હોવાનો ડોળ કરી એને શોધીને એની સારવાર કરવાનું બહાનું બતાવીને ગાયબ થઈ જાય છે. એ જ વખતે એનાના પગ અચાનક ઢીલા પડી જાય છે અને પોતે ઓતાવિયો પર ઢળી પડે છે. પછી હોશમાં આવીને બોલે છે : “હવે મેં આ માણસને ઓળખ્યો, એ જ પિતાનો ખૂની છે. એ કાળરાત્રીએ હું મારા રૂમમાં એકલી હતી

ત્યારે પાછળથી આવીને મને એ જ વળગેલો. પહેલાં તો હું સમજી કે એ તું હતો, પણ પછી અજાણી ગંધ અને સ્પર્શથી હું ચોંકી ગઈ અને મેં બુમરાણ મચાવી ત્યાં જ એ બારણું ખોલીને બગીચામાં ભાગ્યો. ઘરમાં ને બહાર અંધારું હતું અને વધારામાં એણે મોં પર રૂમાલ ઢાંક્યો એટલે એ વખતે એનો ચહેરો ધ્યાનથી જોઈ શકી નહિ. અને અચાનક પિતાજી આવતાં હું પાછી ઘરમાં ભરાઈ ગઈ.” એના અને ઓતાવિયો ચાલ્યાં જાય છે.

પછી લેપોરેલો અને જિયોવાની પ્રવેશ છે. લેપોરેલો કહે છે : “મેં ગામડિયાઓની જમાતને પુષ્કળ દારૂ પા્યો. બધા ઢીંચીને મસ્ત બન્યા ત્યાં જ એલ્વિરા ઝલ્લિના સાથે ત્યાં આવી અને તમને મોટેથી ગાળો ભાંડવી શરૂ કરી. માંડ માંડ એલ્વિરાને મેં ઘરની બહાર કાઢી અને પછી અંદરથી બારણું બંધ કર્યું.”

એ પછીના દશ્યમાં બગીચો દેખાય છે. એમાં માસેતો અને ઝલ્લિનાના લગ્નની મિજબાનીમાં ગ્રામજનો મહાલતા નજરે પડે છે. લગ્નની આગલી જ સાંજે ફૂલર્ટ કરવા બદલ ઝલ્લિનાને માસેતો ઠપકારે છે. ઝલ્લિના જવાબ આપે છે : “એ રૂપાળા જુવાને મારાં વખાણ કર્યાં એટલે હું પીગળી. બાકી હું તો નિર્દોષ છું, કારણ કે આખરે એનાથી છૂટીને જ જંપી. તને ગુસ્સો ચઢ્યો હોય તો તું મને માર. હું તારા મુક્કા સહન કરીશ.” ભલોભોળો માસેતો એને હસીને માફ કરે છે. ત્યાં જ લેપોરેલોને લઈને જિયોવાની આવે છે અને માસેતો સાથે સૌજન્યપૂર્વક વાતો શરૂ કરે છે. એટલામાં ઓતાવિયો, એના અને એલ્વિરા ચહેરા પર મહોરાં પહેરીને આવે છે. એલ્વિરા તરત જ ઝલ્લિનાને ઓળખી જાય છે અને ઈશારાથી જિયોવાનીના નવા શિકાર તરીકે ઝલ્લિનાનું ઓતાવિયો અને એનાને સૂચન કરે છે. લેપોરેલો માસેતોને પોતાની સાથે પરાણે યુગલનૃત્ય કરાવે છે એ જ વખતે તક ઝડપીને જિયોવાની ઝલ્લિનાને લઈને અંદરના ઓરડામાં ઘૂસી જાય છે. થોડી જ વારમાં અંદરથી મદદ-બચાવ માટેની

ચિચિયારીઓ સંભળાય છે. એના, ઓતાવિયો, એલ્વિરા અને માસેતો ભેગાં મળીને એ ઓરડાનું બારણું તોડી નાખે છે. જિયોવાની લેપોરેલોનો હાથ પકડીને અંદરથી બહાર ખેંચી લાવે છે અને લેપોરેલોને ગુસ્સાથી ઠપકો આપવાનો ઢોંગ કરે છે; તલવારના ગોદા પણ મારે છે. “ઝલિના સાથે કુકર્મ કરવાની ગુસ્તાખી લેપોરેલોએ કરી” એમ જિયોવાની પેલા ચારેને સમજાવવાની કોશિશ કરે છે પણ ત્યાં તો એના, ઓતાવિયો અને એલ્વિરા મહોરાં ઉતારીને માસેતો સાથે મળીને એકીઅવાજે બોલે છે, “દુષ્ટ જિયોવાની, લંપટ, ઠગ તરીકે અમે તને ઓળખી કાઢ્યો છે.” પણ હાથમાં નાગી તલવારરૂપી ધમકી બતાવી જિયોવાની ભાગી છૂટે છે.

અંક - 2

કોઈ શેરીમાં લેપોરેલો અને જિયોવાની વાતો કરતા નજરે પડે છે. લેપોરેલો કહે છે, “તમારી નોકરીમાં મારે ભોંઠપ અને શરમ અનુભવવી પડે છે. તમારા જેવા બદમાશ માલિકને ફરી એક વાર તિલાંજલિ આપવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.” પણ લેપોરેલોના હાથમાં નાણાંની થેલી મૂકીને જિયોવાની એની બોલતી બંધ કરે છે. છતાં લેપોરેલો કહે છે, “પણ છોકરીઓનો કેડો તો તમારે મૂકવો જ પડશે.” જિયોવાની કહે છે, “અશક્ય ! ખાધાપીધા વગર ચાલે, શ્વાસ લીધા વગર ચાલે, પણ છોકરીઓ વિના તો એક ક્ષણ પણ કેવી રીતે ચાલે ? એક પ્રેમાળ હૃદય કોઈ પણ સુંદરીની ઉપેક્ષા કેવી રીતે કરી શકે ? જો, એલ્વિરાની નવી નોકરાણી ખૂબ રૂપાળી છે અને આજે સાંજે મારે એની સાથે નસીબ અજમાવવું છે. પણ ક્યાં એ બિચારી ગરીબ છોકરી, ને ક્યાં હું ? એટલે ચાલ, આપણે અરસપરસ કપડાં બદલી લઈએ, જેથી હું એક ગરીબ નોકર દેખાઉં !” જિયોવાની અને લેપોરેલો પોતપોતાનાં કપડાં ઉતારી લે છે અને એકબીજાનાં કપડાં પહેલી લે છે.

પછીના દૃશ્યમાં એ બંને એકબીજાના વેશમાં એલ્વિરાના ઘરનીચે શેરીમાં ઊભા છે. સાચો જિયોવાની એલ્વિરાને સંબોધીને પ્રેમગીત

ગાય છે એટલે પોતે જાણે ગઈગુજરી ભૂલી ગઈ છે એવો સ્વાંગ રચીને, પણ હકીકતમાં મેથીપાક ચખાડવા લેપોરેલોને જિયોવાની માની લઈને એની સાથે નીકળી પડીને સ્ટેજ બહાર જાય છે. સાચો જિયોવાની નોકરાણી માટે ગીત ગાય છે. નોકરાણી બારીમાં ડોકાય છે ત્યાં જ મસેતો અને બીજા ગ્રામજનો હાથમાં બંદૂકો અને પિસ્તોલો લઈને આવીને જિયોવાનીને ઘેરી વળે છે. પણ લુચ્ચો જિયોવાની પોતાની મજબૂરીનો આલાપ ગાય છે : “મારો માલિક લફંગો મને કેવી કઢંગી સ્થિતિમાં મૂકે છે ! એ સાલા લંપટથી હું ત્રાસી ગયો છું. ચાલો, એને શોધવામાં હું તમારી મદદ કરું. એને સજા થવી જ જોઈએ.” પછી જિયોવાની ‘જિયોવાની’એ પહેરેલાં કપડાંનું બયાન આપે છે. એટલે ગ્રામજનો એને પકડવા નીકળી પડે છે. એકલા પડેલા માસેતો સાથે વાતે વળગીને જિયોવાની ચાલાકીથી માસેતોના હાથમાંથી બંદૂક પડાવી લઈ એનાથી ગોદા મારી એને અધમૂઓ કરે છે અને એને કણસતો મૂકી ભાગી છૂટે છે. માસેતોની ચીસો સાંભળી ઝલિંના આવી પહોંચે છે અને સાંત્વન આપે છે.

અંક - ૩

દૃશ્ય ડોના એનાના ઘરના ચોકમાં ઊઘડે છે. બહારથી જિયોવાનીના વેશમાં લેપોરેલોને લઈને એલ્વિરા પ્રવેશે છે. લેપોરેલો ભાગવા માટે બારણું શોધતો હોય છે ત્યાં જ બહારથી ઓતાવિયો અને એના શોકગ્રસ્ત હાલતમાં પ્રવેશે છે; અને લેપોરેલો એ બારણેથી છકટવા જાય છે ત્યાં જ બહારથી પ્રવેશી રહેલાં માસેતો અને ઝલિંના એને પકડીને એની પર તૂટી પડે છે. જિયોવાનીનો સ્વાંગ ઉતારી લેપોરેલો કરગરે છે : “મારા માલિકની સજા મને શા માટે કરો છો ? એણે તો મને પણ છેતર્યો છે” અને એ ભાગી છૂટે છે.

હવે બધાને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે એનાના પિતા કમાન્ડન્ટનો ખૂની બીજો કોઈ નહિ, પણ જિયાવાની જ છે. એની સામે ફરિયાદ નોંધાવવા ઓતાવિયો નીકળી પડે છે. એ ઘણું વિચિત્ર લાગે છે કારણ

કે એ જમાનામાં ઉચ્ચ કુળવાન પુરુષો પોલીસ કે કાયદાને આશરે જવાને બદલે તલવારને ઝાટકે જાતે ફેંસલો કરવામાં જ મર્દાનગી સમજતા.

અંક - 4

કબ્રસ્તાનમાં પરોઢ થઈ છે. એક નજીકની કબર પર તાજેતરમાં જ કમાન્ડન્ટના ઘોડેસવાર પૂતળાની સ્થાપના કરી છે. અચાનક કમ્પાઉન્ડવોલ પરથી ઠેકડો મારીને જિયોવાની હાંફળોફાંફળો આવે છે. કમાન્ડન્ટના પૂતળાની બાજુમાં જ લેપોરેલોને બેઠેલો જોઈને એ ગઈ રાતની પોતાની શૌર્યકથા કહે છે : “રાતે મેં એક સુંદર છોકરી પટાવી. એ તારી માશૂકા નીકળી પણ એણે તો મને કામકીડા પૂરી થઈ પછી ડોન જિયોવાની તરીકે ઓળખ્યો. એટલે એણે ગભરાઈને ચીસો પાડવા માંડી. સાંભળીને લોકોનું ટોળું ભેગું થયું, એટલે જાન બચાવવા અંધારામાં હું ભાગ્યો અને અહીં આવીને સંતાયો.” લેપોરેલો ડઘાઈને જોઈ રહે છે. ત્યાં જ કમાન્ડન્ટનું પૂતળું પડછંદ ઘોઘરા અવાજમાં બોલી ઊઠે છે : “સાંભળ, સવાર પડતા પહેલાં તારું હાસ્ય ખતમ થઈ જશે !” અચાનક ઓબોઝ, કલેરિનેટ્સ, બાસૂન્સ, બાસ સ્ટ્રીન્ગ્સ અને ત્રણ ટ્રોમ્બોન્સ ગાજી ઊઠીને ઓપેરાનું વાતાવરણ પહેલી વાર ભારેખમ ગંભીર કરી મૂકે છે. જિયોવાની ચોકીને કહે છે કે, “કોણ બોલ્યું ?” એ દીવાલ પાછળ કોઈ સંતાઈને બોલ્યું હોય એની તપાસ કરવા આંટો મારી આવે છે. પણ ત્યાં તો કોઈ જ નથી. પછી પૂતળા નીચે કોતરેલા શબ્દો પર બંનેની નજર પડે છે. લેપોરેલો મોટેથી વાંચે છે : “જે દુષ્ટાત્માએ મારી કતલ કરી છે એનું વેર વાળવા માટે હું અહીં પ્રતીક્ષા કરું છું.” વાંચીને લેપોરેલો ગભરાઈ જાય છે પણ પોતાના ઉપર મુસ્તાક જિયોવાની પોતાને ત્યાં સાંજે ડિનર માટે આવવા પૂતળાને આમંત્રણ આપે છે. લેપોરેલો ચેતવે છે, “માલિક, રહેવા દો, આ તો સ્વર્ગમાંથી તમને ચેતવણી મોકલાવી લાગે છે.” અહંકારના નશામાં જિયોવાની કહે છે, “સ્વર્ગ જો મને ચેતવવા માંગતું હોય તો એણે મને બરાબર સમજાવવાની દરકાર કરીને વધુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલવું જોઈશે; બોલ

પૂતળા, તું આવીશ ને સાંજે જમવા ?” ડોકું ધુણાવી પૂતળું હકારાત્મક જવાબ આપે છે; એટલે મદમસ્ત જિયોવાની બોલે છે, “ના એમ નહિ ચાલે; મોંમાંથી બોલીને જવાબ આપ ! તું જમવા આવીશ કે નહિ ?” પૂતળું માત્ર એક શબ્દ બોલે છે : “હા”. લેપોરેલો સાથે જિયોવાની કબ્રસ્તાનમાંથી વિદાય લે છે.

બદલાયેલા દૃશ્યમાં ઘરમાં એનાને સાંત્વન આપતો ઓતાવિયો દેખાય છે. એ બોલે છે : “તારા પિતાના ખૂનીનો બદલો વાળીને જ હું જંપીશ. પણ, પહેલાં ચાલ, આપણે પરણી તો જઈએ !” ધડ દેતીકને એના ના પાડે છે અને કહે છે “નહિ ! વેરનો બદલો ચૂકવાય નહિ ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ સુખ કેવી રીતે ભોગવી શકું ?”

અંતિમ દૃશ્ય પ્રકાશથી ઝગમગતા જિયોવાનીના ઘરના મોટા ખંડમાં ખૂલે છે. ત્યાં એ ઘણાબધા મહેમાનોની આગતાસ્વાગતા કરતો દેખાય છે. એ ઉલ્લાસભર્યા આનંદી માહોલમાં ખાઉધરો લેપોરેલો તો મહેમાનોને મૂકીને પોતે જ ભોજન પર અકરાંતિયાની જેમ તૂટી પડે છે અને ઢીંચવામાં મશગૂલ બને છે. અચાનક એલ્વિરા પ્રવેશે છે અને જિયોવાનીને આજીજી કરે છે : “જો તું ઈશ્વર સમક્ષ સાચા દિલથી માફી માંગે તો હજી પણ તારી પાસે સુધરી જવા માટે તક છે. તું સાચા રસ્તે વળે તો હું તારી સાથે પરણી જવા તૈયાર છું, કારણ કે હજી પણ હું તને ચાહું છું !” પણ જિયોવાની આ સલાહ હુકરાવી દે છે. એ જ વખતે લેપોરેલો બોલી ઊઠે છે કે બારીમાંથી એને બહાર પૂતળું આવીને ઊભેલું દેખાય છે. તરત જ બારણે ટકોરો પડવાનો મોટો અવાજ સંભળાય છે. જિયોવાની લેપોરેલોને બારણું ઉઘાડવાનો હુકમ કરે છે પણ લેપોરેલો ડરનો માર્યો એક ટેબલ નીચે લપાઈ જાય છે. તેથી જિયોવાની જાતે જઈને બારણું ખોલે છે. મંદ્ર સપ્તકોમાં ઓર્કેસ્ટ્રા ગાજી ઊઠે છે. પૂતળું શાંતિથી ગૌરવપૂર્વક પ્રવેશીને ભવ્ય ઘોઘરા અવાજમાં બોલે છે : “મેં મારા વચનનું પાલન કર્યું.” ડોન જિયોવાની પૂતળાને આવકાર આપે છે અને નમ્રતાપૂર્વક ભોજન શરૂ કરવા વિનંતી કરે

છે. પૂતળું બોલે છે : “જેમણે દૈવી ભોજન આરોગ્યાં હોય એમને માટે પાર્થિવ ભોજનનું કોઈ મૂલ્ય નથી.” પણ જિયોવાનીના બહાદુરીના ઢોંગ નીચે હવે ગભરાટ અછતો રહેતો નથી. પૂતળું આત્મવિશ્વાસથી જિયોવાની પાસે પંજો માંગે છે, “જિયોવાની, ચાલ શેઈકં-હેન્ડ કરીએ.” જિયોવાની પોતાનો પંજો પૂતળાના પંજામાં મૂકે છે પણ ત્યાં જ જિયોવાનીને ઝાટકો વાગે છે અને તમ્મર આવે છે. એ પોતાનો પંજો છોડાવવાની વ્યર્થ કોશિશ કરે છે. પૂતળું બોલે છે, “જિયોવાની, તને પસ્તાવાની હજી એક તક હું આપું છું. તારાં કુકર્મો બદલ ઈશ્વરની સાક્ષીએ એક વાર સાચા હૃદયથી પસ્તાવો કર !” પણ અક્કડ જિયોવાની મક્કમતાથી ના પાડે છે. પળમાત્રમાં જિયોવાની અગ્નિની જવાળાઓમાં ખાખ થઈ જાય છે.

— અંત —

પ્રીમિયર શો

નેશનલ થિયેટર, પ્રાહા, 29 ઓક્ટોબર, 1787

ડોન જિયોવાની	—	લુઈગી બાસી
લેપોરેલો	—	ફેલિસ પોન્ઝિયાની
કમાન્ડન્ટ	—	જ્યુસેપે લોલી
માસેતો	—	જ્યુસેપે લોલી
ડોન ઓતાવિયો	—	એન્તોનિયો બાલિયોની
ડોના એના	—	તેરેસા સાપોરિતી
ડોના એલ્વિરા	—	કેતારિના મિચેલી
ઝર્લિના	—	તેરેસા બોન્ઢિની

પ્રીમિયર શો કંપોઝર મોત્સાર્ટ દ્વારા જ કન્ડક્ટ થયેલો.

પ્રકરણ - ૫

કોસી ફાન ગુલી

પાત્રો :

ફિયોર્દાલીગી	ફેરારા નગરની એક કુળવાન છોકરી
ડોરાબેલા	ફિયોર્દાલીગીની બહેન
ડેસ્પિના	એ બંનેની નોકરાણી
ફેરાન્ડો	ડોરાબેલાનો જુવાન પ્રેમી અને મંગેતર
ગુગ્લીમો	ફિયોર્દાલીગીનો જુવાન પ્રેમી અને મંગેતર
ડોન એલ્ફોન્સો	વૃદ્ધ ફિલસૂફ

સ્થળ :

નેપલ્સ નગરમાં ઘટનાઓ સર્જાય છે.

અંક - 1

કોઈ એક કાફેમાં ડોન એલ્ફોન્સો મિત્રો ફેરાન્ડો અને ગુગ્લીમો સાથે છોકરીઓની જીવનસાથી પ્રત્યેની વફાદારી-પતિવ્રતાનો પ્રશ્ન ચર્ચા રહ્યો છે. આ બંને જુવાનોને ડોરાબેલા અને ફિયોર્દાલીગીની વફાદારી અંગે પૂરો ભરોસો છે પણ એલ્ફોન્સો કહે છે કે એમ આંધળો વિશ્વાસ મૂકી ના શકાય. એ બંનેની પરીક્ષા લેવી જોઈએ. ડેસ્પિનાને વિશ્વાસમાં લઈને એ બંને જુવાનો પોતાની મંગેતરોને જણાવે છે કે પોતાને/બંનેને અચાનક તરત જ યુદ્ધમોચરે જવું પડે એમ છે. ઉગ્ર ઉચાટ સાથે અને ભારે હૈયે એ બંને પોતપોતાની પ્રેમિકાને આવજો કહી વિદાય લે છે. તરત જ એલ્ફોન્સો એ બંને બહેનોની ઓળખાણ બે જુવાન એલ્બેનિયન્સ સાથે કરાવે છે. એ બે જુવાનો પહેલી જ

નજરે આ બે બહેનો પ્રત્યે પ્રેમ જાહેર કરે છે તેથી બંને બહેનો ગુસ્સાપૂર્વક એમને ધૂત્કારીને કાઢી મૂકે છે. એ બંને બહેનો ઓળખી શકતી નથી કે પોતાની પ્રત્યે પ્રેમ જાહેર કરનાર જુવાન પોતાની બહેનનો જ મંગેતર છે. પોતાના પ્રેમને દુકરાવવામાં આવતાં બંને જુવાનો નિરાશ થઈને ઝેર લેવાનું નાટક કરે છે અને ડોક્ટરના છન્નવેશમાં ડેસ્પિના એ બંનેને બચાવી લેવાનું નાટક કરે છે. છતાં બંને દઢનિશ્ચયી બહેનો અડગ રહે છે.

અંક - ૨

‘એલ્બેનિયન’ જુવાનોને ફરીથી નસીબ અજમાવવા ડેસ્પિના ચાનક ચડાવે છે. ફેરાન્ડોએ આપેલો મેડલ ડોરાબેલા એલ્બેનિયનના છન્નવેશમાં આવેલા ગુગ્લીમોને પેન્ડન્ટના બદલામાં આપી દે છે. પણ આ બાજુ ફિયોર્દાલીગી પ્રેમભેટોની અદલાબદલી કરવા માટે જલદી તૈયાર થતી નથી. તેથી ગુગ્લીમોને ડોરાબેલા સાથે ફ્લર્ટ કરવામાં સહેલાઈથી મળેલી સફળતાથી ફેરાન્ડો ધૂંધવાય છે, તથા છોકરીઓ ચારિત્ર્યહીન હોય છે એ વાત એના મનમાં પાકી બેસી જાય છે. આ બાજુ ડેસ્પિના અને એલ્ફોન્સો દુઃખી ફિયોર્દાલીગીને સમજાવ્યા કરે છે કે એણે હવે એલ્બેનિયનને સ્વીકારી લેવો જોઈએ, ગુગ્લીમો કદી પાછો આવશે નહિ. પણ એથી તો ફિયોર્દાલીગી વીફરે છે અને રણમોરચે ગુગ્લીમોને મળવા જવા અધીરી બને છે. પણ એલ્બેનિયનના વેશમાં ફેરાન્ડોની પોતાને મોટેની વિવશતા જોઈ શકવી પણ એને માટે અસહ્ય બનતાં એ ફેરાન્ડોને આખરે સ્વીકારી લે છે. આ બધું છુપાઈને જોઈ રહેલો ગુગ્લીમો ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ જાય છે.

ગુગ્લીમો અને ફેરાન્ડો બંને પોતાની મૂળ સગાઈ તોડી નાખવા તત્પર બન્યા છે, પણ એલ્ફોન્સો એમને ઠંડા પાડે છે અને કહે છે : “કોસી ફાન તુત્તી (બધી એવી જ હોય છે.)”.

એ પછીના દૃશ્યમાં ડિનરટેબલ પર બે નવસર્જિત યુગલો પોતાના નવા પ્રેમની ઉજવણી 'ટોસ્ટ' પીને કરે છે. લગ્નવિધિ કરાવવા માટે નોટરીના છન્નવેશમાં ડેસ્પિના પ્રવેશે છે પણ તે હજી લગ્નવિધિ શરૂ કરે એ પહેલાં જ લશ્કરની પધરામણી જાહેર કરતાં ટ્રમ્પેટ્સ ગુંજી ઊઠે છે. બે એલ્બેનિયન જુવાનો તરત જ ભાગી જાય છે અને ફેરાન્ડો તથા ગુલ્લીમો પોતાના સાચા રૂપમાં પ્રવેશે છે. પણ એ બંને પોતપોતાની મંગેતરનો ટાઢોબોળ આવકાર જોઈને પોતે ડઘાઈ ગયા હોય એવો ઢોંગ કરે છે. ફેરાન્ડો પોતે આપેલો મેડલ ડોરાબેલા પાસે માંગે છે અને ગુલ્લીમો પોતે આપેલો પેન્ડન્ટ ફિયોર્દાલીગી પાસે માંગે છે ત્યારે આખો ભાંડો ફૂટે છે. નોટરીનો સ્વાંગ દૂર કરીને ડેસ્પિના પણ પોત પ્રકાશે છે. બંને બહેનોને છેતરાયા હોવાની લાગણી થાય છે. ચારે જણા મૂળ યુગલ રૂપે ગોઠવાઈ જાય છે ખરાં, પણ પ્રેમ અને ચારિત્ર્ય અંગે ચારે જણાનું ભ્રમનિરસન થાય છે !

— અંત —

પ્રીમિયર શો

બર્ગ થિયેટર, વિયેના, 26 જાન્યુઆરી, 1790

ફેરાન્ડો	—	વિન્ચેન્ઝો કાલ્વેસી
ગુલ્લીમો	—	ફાન્ચેસ્કો બેનુચી
ડોન એલ્ફોન્સો	—	ફાન્ચેસ્કો બુસાની
ફિયોર્દાલીગી	—	આદીયાના ફેરારિસે
ડોરાબેલા	—	લુઈસી વીલેન્યુવ
ડેસ્પિના	—	ડોરોટી સાદી બુસાની

પ્રીમિયર શો કંપોઝર મોત્સાર્ટ દ્વારા જ કન્ડક્ટ થયેલો.

ગુબેરફ્લોટ (મેજિક ફ્લૂટ)

ખ્રિસ્તી ધર્મ ત્યાગીને મોત્સાર્ટે ધારણ કરેલા નવા સંપ્રદાય ફ્રીમેસનરી સાથે આ ઓપેરા સંબંધ ધરાવે છે. ફ્રીમેસનરી સંપ્રદાય વિશે કંઈ પણ જાણતા ના હોય તેવા શ્રોતાને પણ આ ઓપેરાના રસાસ્વાદમાં કોઈ જ અડચણ મહેસૂસ થતી નથી, તે છતાં થોડી માહિતી રસપ્રદ બની રહેશે :

મેસન - કડિયા શબ્દ પરથી ફ્રીમેસનરી નામ પડ્યું છે. આ સંપ્રદાયનું મૂળ નામ છે : Free and Accepted Masons. મધ્યયુગના અંતે નવા કથીડ્રલો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ મંદ અને પછી બંધ પડતાં બેકાર કડિયાઓ અને સ્થપતિઓએ આ સંપ્રદાયનો પ્રારંભ 1717ના જૂનની ચોવીસમીએ લંડનમાં સંપ્રદાયના પહેલા લોજ(Lodge - કેન્દ્ર)ની સ્થાપના વડે કર્યો. સેંટ જહોન ધ બેપ્ટિસ્ટના અનુયાયી પંથે એને પનાહ આપેલી. અઢારમી સદીમાં આ સંપ્રદાયનો વ્યાપક ફેલાવો યુરોપ અને અમેરિકામાં થયો. 1731માં જર્મન ફ્રાન્સિસ લોરાંએ ફ્રીમેસનરી સંપ્રદાય અંગીકાર કર્યો પછી તો જર્મનીમાં પણ તેનો ઝડપથી પ્રસાર થયો. (ફ્રાન્સિસ લોરાં 1736માં સામ્રાજી મારિયા થેરેસાને પરણીને સમ્રાટ બનેલો.) પણ 1738માં પોપે ફતવો કાઢીને આ સંપ્રદાયને અનીતિભર્યું પાપ ગણાવ્યો તથા એની ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો; કારણ કે એકેશ્વરવાદી અને આત્મામાત્રની અમરતામાં માનતો ફ્રીમેસનરી સંપ્રદાય પ્રાચીન ગ્રીક અને ઈજિપ્શિયન પુરાણકથાઓ અને દેવદેવીઓને પણ સમાવી લેતો હોવાથી રોમન કેથલિક ચર્ચની દૃષ્ટિએ તે (સંપ્રદાય) પેગેન (Pagan - નાસ્તિક-નિરીશ્વરવાદી) હતો. એ

વાત સારી છે કે આ સંપ્રદાયને ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. પણ તે અરાજકતા ફેલાવતો સંપ્રદાય નથી. એ તો દરેક માનવીને પોતપોતાના દેશના તત્કાળ કાયદાકાનૂનને અનુસરવાનો, ભાઈચારાનો તથા ત્યાગ ને દાન કરવાનો આદેશ આપે છે.

પોપના પ્રતિબંધ છતાં આ સંપ્રદાય યુરોપમાં નિર્વિઘ્ને ચાલુ રહ્યો. એની વિયેના ખાતેની પહેલી લોજ (કેન્દ્ર) 1742માં શરૂ થઈ. પણ 1780 પછી મારિયા થેરેસાનો પુત્ર જોસેફ બીજો સત્તાધીશ બનતાં જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયામાં એ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયો. વિયેનામાં એનાં બે જ લોજ (કેન્દ્રો) બચ્યાં. આ લોજમાં ફીમેસનરી બુદ્ધિજીવીઓ વિચારોની આપલે કરતા. (વિયેનામાં પહેલું ફીમેસનરી લોજ 1742માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પછી બીજું પણ આવેલું.)

પ્રાચીન ઇજિપ્તના દેવોની સાથે 'કહેવાતી' પ્રાચીન ઇજિપ્શિયન વિધિઓ પણ આ સંપ્રદાયમાં સામેલ છે. એની સાથે સત્તરમી-અઠારમી સદીના 'એઈજ ઓફ એન્લાઈટન્મેન્ટ'નાં માનવતાવાદી મૂલ્યોને પણ આ સંપ્રદાયમાં સ્થાન છે. માનવીનો આનંદ આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

મોત્સાર્ટના કેટલાક બુઝુર્ગ મિત્રો આ સંપ્રદાયના સત્ય હતા : લેખક ડૉ. મેસ્મર ગેબ્લર, ફોન ગેમીન્જન, ફાન સ્વીટન અને ખનીજશાસ્ત્રી ઇગ્નેઝ ફોન બોર્ન. એ બધાની અસર હેઠળ મોત્સાર્ટને આ સંપ્રદાય પ્રત્યે આકર્ષણ જાગેલું. મોત્સાર્ટ આ સંપ્રદાયમાં 1784ના ડિસેમ્બરની ચૌદમીએ વિયેનીઝ લોજ 'ઝુર વોલ્થાટિકીટ'*માં નોંધણી કરાવીને એપ્રેન્ટિસ તરીકે દાખલ થયો. આ સંપ્રદાયમાં એપ્રેન્ટિસ, ફેલો અને માસ્ટર એમ ત્રણ કક્ષાઓ હતી. મોત્સાર્ટ છેલ્લે માસ્ટર પણ બનેલો. એ લોજના ગ્રાન્ડમાસ્ટર બેરોન ઓટ્ટો ફોન જેમીન્જેન્ડોબર્ગને મોત્સાર્ટ પહેલી વાર 1778માં મેન્ડીમમાં પેરિસ

* Beneficence - લાભ.

જતાં પહેલાં મળેલો. બેરોન લેખક હતો. એણે શેક્સપિયર ઉપરાંત અઢારમી સદીના ફ્રેંચ લેખકો રૂસો અને દિદેરોના જર્મન અનુવાદો કરેલા. એ મોત્સાર્ટનો ફ્રેંચ હતો. એણે મોત્સાર્ટની ઓળખાણ પેરિસના એક કંપોઝર ફ્રાંસ્વા જોસેફ ગોસેક સાથે કરાવેલી. ગોસેક પણ ફીમેસન હતો. ગોસેકે 1778માં મેન્ડીમમાં વોલ્તેરના નાટક 'સેમિરેમિસ' ઉપરથી બેરોને લખેલા લિબ્રેતો માટે ઓપેરા લખવા મોત્સાર્ટને સૂચવેલું. વર્ણી ડો. મેસ્મર ગેબ્લરે ઓપેરા 'થામોસ, ધ કિન્ગ ઓફ ઈજિપ્ત'નો લિબ્રેતો લખેલો. મોત્સાર્ટના પ્રભાવ નીચે સંગીતકાર જોસેફ હાયડન 1785ના જાન્યુઆરીની સાતમીએ અને પિતા લિયોપોલ્ડ એ જ વર્ષના એપ્રિલની છઠ્ઠીએ ફીમેસન સંપ્રદાયમાં દાખલ થયેલા.

ઉત્તરાવસ્થામાં લખેલી મોત્સાર્ટની ત્રણ કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ ફીમેસનરી પ્રતીકો જોવાનું વલણ વ્યાપક છે :

1. 1785માં લખેલું એનું ગીત 'ઝુર ગેસેલેન્નેઈસે' (k 468);
2. કેન્ટાટા 'ડાય મોરેફૂડે' (k 471) (કડિયાઓનો આનંદ);
તથા
3. ઓપેરા 'ઝુબેરફ્લોટ'.

કેથલિક ચર્ચ ઉપરાંત ફ્રેંચ ક્રાંતિકારીઓની પણ ફીમેસનરી પર કરડાકીભરી નજર હતી. અઢારમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં અને ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં આ સંપ્રદાય લગભગ ભૂગર્ભમાં ચાલ્યો ગયો. એની ગતિવિધિઓ વધુ ગુપ્ત થતી ગઈ. ઓપેરા 'ઝુબેરફ્લોટ' વડે શીકેનેડરે અને મોત્સાર્ટ એની ગુપ્ત વિધિઓ જાહેર કરી તેથી બીજા ફીમેસન માણસોએ મોત્સાર્ટનું ખૂન કરાવેલું એવી વાયકાએ ઓગણીસમી સદીમાં ખાસ્સું જોર પકડેલું. આ ઓપેરાના પ્રીમિયર શોમાં પાપાજિનોનું પાત્ર ખુદ શીકેનેડરે ભજવેલું અને ગાયેલું. પરીકથા જેવી આ ઓપેરાની કથાનાં અર્થઘટનોની શક્યતા અનંત

હોવાથી મોત્સાર્ટને ખાસ આકર્ષક લાગેલી. બીથોવનનો પણ આ પ્રિય ઓપેરા છે. લોરેન્ઝો દિ પોન્તીના લિબ્રેતોવાળા મોત્સાર્ટના બીજા કોમિક ઓપેરા બીથોવનને કદી ગમેલા નહિ. ગથે 'લુબેરફ્લોટ'થી એટલો પ્રભાવિત થયેલો કે એણે એના અનુસંધાનમાં નવા ઓપેરાનો લિબ્રેતો લખવો શરૂ કરેલો, પણ એ અધૂરો રહ્યો.

પાત્રો :

સારાસ્ત્રો	સૂર્યનો પુરોહિત
તામિનો	એક પરદેશી રાજકુંવર
અવાજ	
રાતરાણી	
પામિના	રાતરાણીની પુત્રી
ત્રણ છોકરડા	
ત્રણ સ્ત્રીઓ	
પાપાજિનો	એક પારધી
પાપાજિના	એક છોકરી
મોનોસ્ટાટોસ	એક મૂર

અંક - 1

એક સર્પના ડંખથી મૂર્ચ્છિત રાજકુંવર તામિનોને ત્રણ સ્ત્રીઓ સારવાર કરીને બચાવે છે, અને સર્પને મારી નાખે છે. તામિનો ભાનમાં આવે છે એટલે પાપાજિનો આવીને એને એણે પોતે જ બચાવ્યો એવી ખોટી ડંફાસ મારે છે. તેથી એને સજા કરવા માટે ત્રણે સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને એના મોંમાં ડૂચા મારી ઉપર પટ્ટો બાંધી દે છે. પછી એ ત્રણે તામિનોને પામિનાનું ચિત્ર બતાવીને કહે છે કે, “જો, કેટલી સુંદર છોકરી છે ! પણ એને સારાસ્ત્રો અપહરણ કરીને ઉપાડી ગયો છે, તો તું એને બચાવી લાવ.” ત્યાં જ રાતરાણી

પ્રકટ થાય છે અને વચન આપે છે કે તામિનો જો પોતાની પુત્રી પામિનાને બચાવી શકે તો પોતે પોતાની એ પુત્રીનાં લગ્ન તામિનો સાથે કરાવી આપશે. તામિનો એને બચાવવા નીકળી પડે એ પહેલાં પેલી ત્રણ સ્ત્રીઓ રક્ષણ માટે એને એક જાદુઈ વાંસળી આપે છે. પછી એ ત્રણે પાપાજિનોના મોંમાંથી ડૂંચા દૂર કરી એને પણ તામિનોની સાથે મોકલે છે તથા પાપાજિનોને રક્ષણ માટે જાદુઈ ઘંટડી આપે છે.

પછીના દશ્યમાં સારાસ્ત્રોના મહેલમાં મોનોસ્ટાટોસ પામિનાને આજીજીઓ કરી કરીને ત્રાસ આપી રહ્યો છે. ત્યાં જ તામિનો આવીને મોનોસ્ટાટોસને ભગાડી મૂકે છે. પામિના અને તામિનો પહેલી નજરે જ એકમેકના ગાઢ પ્રેમમાં પડે છે. ત્રણ છોકરડા આવીને તામિનોને પ્રકૃતિ, તર્ક અને શાણપણ — એમ ત્રણ મંદિરોનાં દ્વાર સુધી લઈ જાય છે. પણ એ વખતે જંગલી જનાવરો તામિનોને ઘેરી વળે છે. જાદુઈ વાંસળી વગાડીને તામિનો એમને વશમાં કરે છે. મોનોસ્ટાટોસના ગુલામો પાપાજિનોને પકડી લે છે એટલે પાપાજિનો જાદુઈ ઘંટડી વગાડી એમને વશમાં કરીને છુટકારો પામે છે.

હવે સારાસ્ત્રો તામિનોને પકડી લે છે અને પામિનાને હુકમ કરે છે કે તું હવે કદી રાતરાણીને જોવા પામીશ નહિ.

અંક - ૨

તામિનો અને પામિનાનું રક્ષણ કરવા માટે સારાસ્ત્રો ઈજિપ્તની દેવી આઈસિસ અને દેવ ઓસિરિસને પ્રાર્થના કરે છે. સારાસ્ત્રો એક ભલો માણસ છે એ જાણી તામિનોને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. સારાસ્ત્રો એને એ પણ કહે છે કે રાતરાણી એક દુષ્ટ ડાકણ છે, એ પામિનાને મારી નાખવા ચાહે છે. પણ તામિનો અને પાપાજિનોએ પહેલી પરીક્ષા મૌન રહેવાની આપવી પડે છે. ત્રણે સ્ત્રીઓ એમને બોલવા માટે ખૂબ ઉશ્કેરે છે પણ બંને સંયમ રાખીને એક હરફ પણ કાઢતા

નથી. રાતરાણી આવીને પુત્રી પામિનાને ચાકુ આપે છે અને સારાસ્ત્રોનું ખૂન કરવાનો હુકમ કરે છે. વળી મોનોસ્ટાટોસ આવીને પામિનાને દબડાવે છે પણ ત્યાં સારાસ્ત્રો આવીને એને તગેડી મૂકે છે, અને પામિનાને ખાતરી આપે છે કે રાતરાણી સાથેની એની દુશ્મનાવટ અને વેર એ પામિના ઉપર વાળશે નહિ.

પાછીના દૃશ્યમાં પાપાજિનો સમક્ષ એક કદરૂપી વૃદ્ધા પ્રકટ થાય છે અને પોતાનું નામ પાપાજિના જણાવીને કહે છે : “હું તારી મંગેતર છું.” પાપાજિનો દુઃખ અને ચિંતાથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે. પણ એટલું જ બોલીને પેલી તો તરત જ અલોપ થઈ જાય છે. તામિનોની મૌનપરીક્ષા હજી પૂરી નથી થઈ, એ દુઃખી છે કારણ કે એ પામિના સાથે વાતો કરી શકતો નથી. પામિના બોલે કે પૂછે એનો એ પ્રતિભાવ નહિ આપી શકવાને કારણે પામિના હતાશ થઈ જાય છે કે તામિનો એને યાદતો નથી, એ રડવા માંડે છે. આ જોઈ તામિનો ખૂબ જ વ્યથિત થઈ જાય છે. પાપાજિનો સમક્ષ પાપાજિના નામની પેલી વૃદ્ધા ફરીથી પ્રકટ થાય છે પરંતુ તરત જ એ રૂપાળી છોકરીમાં ફેરવાઈ જાય છે તેથી પાપાજિનો આનંદથી નાચી ઊઠે છે, પણ પાપાજિના ફરીથી અલોપ થઈ જાય છે.

પ્રેમભગ્ન હતાશ પામિના આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરે છે પણ ત્રણ છોકરડા આવીને એને બચાવી લે છે અને એને તામિનો પાસે લઈ જાય છે. પાપાજિનાની પ્રતીક્ષામાં નિરાશ થઈને પાપાજિનો પોતાને દોરડે લટકાવીને મરવા જ જતો હોય છે ત્યાં જ પેલા ત્રણ છોકરા આવીને એને સમજાવે છે એટલે એ જાદુઈ ઘંટડી વગાડવી શરૂ કરે છે. પરિણામે તરત પાપાજિના પ્રકટ થાય છે; અને મિલન થાય છે.

પામિનાને પાછી મેળવવા રાતરાણી મોનોસ્ટાટોસની મદદ મેળવે છે પણ સૂર્યપ્રકાશમાં એ બંનેનું જોર ઓગળી જાય છે.

મૌનપરીક્ષા પૂરી થાય છે. પછી અગ્નિ અને પાણીની પરીક્ષાઓમાંથી પસાર થઈને તામિનોનું પામિના સાથે મિલન થાય છે.

- અંત -

પ્રીમિયર શો

થિયેટર ઓફ ડેર વીડન, વિયેના, 30 સપ્ટેમ્બર, 1791

સારાસ્ત્રો	-	ફાન્જ ઝેવર જર્લ
તામિનો	-	બેનેડિક્ટ શેક
રાતરાણી	-	જોસેફ વેબર હોફર (મોત્સાર્ટની સાળી)
પામિના	-	એના ગોટ્લિબ
પાપાજિનો	-	એમાન્યુઅલ શીકેનેડર
પાપાજિના	-	બાર્બરા જર્લ
મોનોસ્ટાટોસ	-	જોહાન જોસેફ નૂસેલ
પ્રીમિયર શો કંપોઝર મોત્સાર્ટ દ્વારા જ કન્ડક્ટ થયેલો.		

- અંત -

પ્રકરણ - ૭

ઇડોમેનિયો

લાંબી ગેરહાજરી પછી ઘેર પાછો ફરી રહેલો કીટનો રાજા ઇડોમેનિયો સમુદ્રતોફાનમાં ડૂબી જાય છે. નેપ્ચ્યૂન એને બચાવે છે તેથી ઋણ ચૂકવવા એ શપથ લે છે કે જે જીવતા માનવીનો એને સૌપ્રથમ ભેટો થશે એનો બલિ એ નેપ્ચ્યૂનને ચઢાવશે. અરેરે ! જે માનવી પર એની પ્રથમ નજર પડી એ એનો જ પુત્ર ઇડામાન્તે હતો. ઇડામાન્તે ઇલિયાના પ્રેમમાં છે. પણ એગેમેનોનની પુત્રી ઇલેક્ટ્રા ઇડામાન્તેના પ્રેમમાં છે. ઇડોમેનિયો ઇડામાન્તેને રક્ષણ કાજે દૂર દૂર મોકલી દેવાનું નક્કી કરે છે. તેથી સમુદ્રમાંથી નીકળી આવેલો એક રાક્ષસ આવીને કીટવાસીઓને ધમકી આપે છે અને રંજાડે છે; એ નેપ્ચ્યૂનનો જ દૂત છે. પણ એને ઇડામાન્તે મારી નાંખે છે. પ્રામાણિક ઇડામાન્તે જાતે જ બલિ થવા માટે તૈયાર થઈ નેપ્ચ્યૂન સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે. એનો વધ થાય એ પહેલાંની જ ક્ષણે દેવી આકાશવાણી સંભળાય છે : “રહેવા દો, મારશો નહિ. ઇડોમેનિયોએ પુત્ર માટે રાજગાદી ખાલી કરી આપી દૂર જંગલમાં ચાલ્યા જવું.” સર્વત્ર આનંદ ફેલાઈ જાય છે. ઇડામાન્તેનાં લગ્ન ઇલિયા સાથે થાય છે. જોતી જ રહી ગયેલી ઇલેક્ટ્રા બળીને ખાખ થઈ જાય છે. સર્વત્ર ફેલાયેલો આનંદ બેવડાઈ જાય છે.

- અંત -

પ્રકરણ - ૮

સેરાલિયો

બેલ્મોન્તેની મંગેતર કોન્સ્ટાન્ઝેને, કોન્સ્ટાન્ઝેની નોકરાણી બ્લોન્ડેને તથા બ્લોન્ડેના મંગેતર પેદ્રીલોને — એ ત્રણેને ચાંચિયા ઉપાડી ગયા. પેદ્રીલો બેલ્મોન્તેનો જ નોકર હોય છે. ચાંચિયા એમને પાશા સલીમના મહેલમાં લઈ જઈ બાનમાં કેદ કરે છે. સલીમની વાસનાનો ડોળો કોન્સ્ટાન્ઝે ઉપર હોય છે. બેલ્મોન્તેને સલીમ સ્થપતિ તરીકે નિયુક્ત કરે છે. સાવધ ચોકીદાર ઓસ્મિન સાથે ચાલાકી કરીને બેલ્મોન્તે એ ત્રણેને છોડાવે છે. પણ ભાગતી વેળા જ પાશા એ ત્રણેને તેમ જ બેલ્મોન્તેને પકડી લે છે, કારણ કે પાશા બેલ્મોન્તેના પિતાનો દુશ્મન છે. પણ પછી તરત સલીમને સાચી માહિતીની જાણ થાય છે કે તે પોતે જ બેલ્મોન્તેનો સાચો પિતા છે. તરત જ પાશાના હૃદયમાં શુભ ભાવનાનો ઉદય થાય છે, તેથી તેનામાં સહાનુભૂતિ પ્રકટે છે અને બધાંને મુક્ત કરી દે છે.

- અંત -

પ્રકરણ - ૯

લા ક્લેમેન્સા દિ તીતો

(૯ ક્લેમેન્સી ઓફ ટાઇટસ, ટાઇટસની નમ્રતા)

રોમન સમ્રાટ વિતેલિયસને તગેડી મૂકીને ટાઇટસ સમ્રાટ બને છે. વિતેલિયસની પુત્રી વિતેલિયા પોતાના પ્રેમી સેક્સ્ટસ સાથે મળીને ટાઇટસને ઉથલાવવાનું કાવતરું ઘડે છે. પણ સેક્સ્ટસ ટાઇટસનો જ પુત્ર હોવાથી એને પ્રેમાળ અને આદરણીય પિતા સામેના કાવતરામાં સામેલ થતાં ગ્લાનિ થાય છે. ટાઇટસ પોતાની પત્ની અને પુત્રી બંનેને તરછોડીને વિતેલિયાને પરણી જવાનું એલાન કરે છે. સેક્સ્ટસ પિતા પર હુમલો કરતાં પકડાય છે પણ પિતા એને માફ કરીને એનાં લગ્ન વિતેલિયા સાથે કરાવી આપે છે.

- અંત -

મોત્સાર્ટની કૃતિઓ

ફળદ્રુપ-પ્રોલિફિક સર્જક મોત્સાર્ટે પાંત્રીસ વરસની નાનકડી જિંદગીમાં ઘણીબધી કૃતિઓ રચી. એની કૃતિઓના પ્રથમ કેટલોગીસ્ટ લુડવિગ રિટર ફોન કોચેલના મતે કુલ 626. દરેક કૃતિની પાછળ કૌંસમાં k ___ એવો નંબર જોવા મળે છે તે કોચેલના કેટલોગનો નંબર સૂચવે છે. 1862માં કોચેલે કેટલોગ બનાવ્યું તે પછી પણ એવી કૃતિઓ મળતી રહી છે જેને વિદ્વાનો મોત્સાર્ટનું સર્જન માનતા હોય. તેથી કોચેલ પછી આ કેટલોગનું છ વાર નવસંસ્કરણ થયું છે.

કૃતિની સંખ્યા	પ્રકાર
1	બેલે
16	ઓપેરા
41	સિમ્ફની
7	અપૂર્ણ સિમ્ફનીઓના ટુકડા
27	કન્ચર્ટો ફોર પિયાનો એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
5	કન્ચર્ટો ફોર વાયોલિન એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
4	કન્ચર્ટો ફોર હોર્ન એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
1	કન્ચર્ટો ફોર બાસૂન એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
1	કન્ચર્ટો ફોર ફ્લૂટ એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
1	કન્ચર્ટો ફોર ફ્લૂટ, હાર્પ એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
1	કન્ચર્ટો ફોર ક્લેરિનેટ એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા

કૃતિની સંખ્યા	પ્રકાર
1	સિમ્ફોનિયો કન્ચર્તિન્ટો ફોર વાયોલિન, વાયોલા એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
1	સિમ્ફોનિયો કન્ચર્તિન્ટો ફોર ઓબો, ક્લેરિનેટ એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
1	સિમ્ફોનિયો કન્ચર્તિન્ટો ફોર હોર્ન, બાસૂન એન્ડ ઓર્કેસ્ટ્રા
2	કન્ચર્ટો રોન્ડો ફોર ઓર્કેસ્ટ્રા
57	સોલો માનવકંઠ અને ઓર્કેસ્ટ્રા માટેની કૃતિઓ
9	ત્રણ માનવકંઠ અને એક ઓર્કેસ્ટ્રા માટેની કૃતિઓ
5	ઓર્કેસ્ટ્રા અને કોયર માટેની રચનાઓ
36	જર્મન ગીતો
409	1થી માંડીને 18 વાદ્યો માટેનાં વિવિધ વાદ્યોનાં સંયોજનો માટેની ચેમ્બર ઓર્કેસ્ટ્રા માટેની કૃતિઓ (સોનાટા, ડ્યુએટ્સ, ટ્રાયોલ, ક્વાર્ટેટ્સ, ક્વીન્ટેટ્સ, હેક્સટેટ્સ, સેપ્ટેટ્સ, આદિ.)

આ ઉપરાંત ઘણી રચનાઓ મળી આવી છે જેનું કર્તૃત્વ મોત્સાર્ટનું છે એમ કેટલાક માને છે અને કેટલાક નથી માનતા.

બીથોવન

When Beethoven's soul soars over this sacred choir, what fervent prayer rises toward God.

– **George Sand** (Letters d'un Voyager)

The sounds living in his (Beethoven's) mind were no more than memories, spectres of dead sounds, and his later work had on their forehead a stamp of death that makes one shiver.

– **Heinrich Heinrich Heine** (Lutefia, 1841)

બીથોવન

બીથોવન કુટુંબ

નેધર્લેન્ડ્સમાં પિતૃપક્ષે બીથોવનના વડવાઓ પહેલાં લૂવેઈન અને પછી એન્ટ્વર્પમાં વસતા હતા. બીથોવનના જાડા કાળાભમ્મર વાળ અને ઘેરી ઘઉંવર્ણા ત્વચાને કારણે મિત્રોમાં એ 'સ્પેનિયાર્ડ' તરીકે ઓળખાતો. સત્તરમી સદીમાં નેધર્લેન્ડ્સ પરના સ્પેનિશ રાજને ગણતરીમાં લેતાં એ વાતને નકારી શકાય નહિ કે એની નસોમાં સ્પેનિશ લોહી પણ વહેતું હતું. બીથોવનના દાદા લૂઈ ફાન બીથોવનનો જન્મ 1712ના ડિસેમ્બરની ત્રેવીસમીએ એન્ટ્વર્પમાં થયેલો. ઓગણીસ વરસની ઉંમરે એણે ઘર છોડેલું અને પછી બે વરસ રઝળપાટ કરીને એકવીસ વરસની ઉંમરે એ જર્મની જઈ બોનમાં સ્થિર થયો. એ શહેરમાં કોલોનના ઇલેક્ટરના દરબારની સેવામાં બાસ (મંદ્ર સપ્તકોમાં) ગાયક તરીકે એ જોડાયેલો. બેતાળીસ વરસ સુધી એ નોકરી કર્યા પછી ત્યાં જ તે અંવસાન પામ્યો. પોતાની બાવીસ વરસની ઉંમરે એણે લગ્ન કરેલું. સંતાનોમાંથી માત્ર એક જ છોકરો બાળપણ વળોટીને મોટો થયેલો. એ હતો 1739 કે 1740માં જન્મેલો જોહાન. જોહાન પણ કોલોનના ઇલેક્ટરના દરબારમાં ટેનર (પ્રમાણમાં ઊંચાં સપ્તકોમાં ગાનાર) ગાયક તરીકે જોડાયેલો. પણ ફાન લૂઈની પત્ની (એટલે કે જોહાનની માતા અને મહાન સંગીતકારની દાદી) દારૂની લતે ચઢી ગયેલી; અને જોહાનને પણ એ લત વારસામાં મળેલી. માદીકરો બંને મોટે ભાગે ઢીંચીને ટલ્લી થઈને પડેલાં હોય. 1763માં ત્રેવીસચોવીસ વરસની ઉંમરે જોહાને મારિયા મેગ્ડેલીના હેઈમ નામની અઢાર વરસની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યાં. એની પિયરની અટક

હતી કેવેરીય. મારિયાનો પિતા એલ્ઝેન્ડ્રીટ્સીન મહેલમાં મુખ્ય રસોઈયો હતો. જોહાન અને મારિયાનાં ત્રણ બાળકો બાળપણ વળોટી મોટાં થયાં. 1770ના ડિસેમ્બરની સોળમીએ મહાન સંગીતકાર લુડવિગ ફાન બીથોવન જન્મ્યો. 1774ના એપ્રિલની આઠમીએ કાસ્પર એન્ટોન કાર્લ જન્મ્યો અને 1776ના ઓક્ટોબરની બીજીએ નિકોલસ જોહાન જન્મ્યો. આ બે ભાઈઓની વિગતોમાં પછીથી ઊતરીશું.

બીથોવનની માતા હંમેશાં વિશાદગ્રસ્ત, ચિંતાગ્રસ્ત અને તણાવગ્રસ્ત રહેતી. એની એક સહેલીના કહેવા મુજબ તો એણે એને કદી પણ હસતી જોયેલી જ નહિ. ઓગણીસ વરસની ઉંમર પહેલાં જ એ પોતાનાં પિતા, માતા અને પતિના મૃત્યુની સાક્ષી બનેલી. કદાચ તેથી એ હંમેશાં હતાશ, દુઃખી અને ગંભીર જ રહેતી. વળી જોહાનની અપૂરતી કમાણીમાં ત્રણ છોકરાને ઉછેરવાની જવાબદારીને કારણે એની તબિયત કે મૂડમાં સુધારા માટે કોઈ અવકાશ નહોતો. એ ઉપરાંત બીજાં ત્રણ બાળકો પણ જન્મેલાં પણ એ ઝાઝું જીવેલાં નહિ. એક છ દિવસ, બીજું પાંચ દિવસ તથા ત્રીજું અઢી વરસ જીવીને મરી ગયેલાં. દારૂ ઢીંચી ઢીંચીને બીથોવનની માતા યાળીસ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગયેલી.

બીથોવનનું બાળપણ

અનન્ય સંગીતપ્રતિભાના જે ચમકારા મોત્સાર્ટે ચાર વરસની ઉંમરથી બતાવવા શરૂ કરેલા એવા કોઈ ચમકારા બીથોવને બાળપણમાં બતાવેલા નહિ. એટલું જ નહિ, પિતા જ એને બળજબરીથી સંગીતના વ્યવસાયમાં ઢસડી લાવ્યો. ઇલેક્ટરે જોહાનને પોતાના કોચર અને ઓર્કેસ્ટ્રાના કપલમેઈસ્ટરના પદ પર ગોઠવ્યો. ઇલેક્ટરના દરબારી સંગીતકારની પદવી પર નજર રાખીને પિતાએ એને સંગીતનું છૂટુંછવાયું થોડું શિક્ષણ આપ્યું. વ્યવસ્થિત શિક્ષણ તો એણે પછીથી મેળવ્યું : બાળપણમાં બીથોવને મુખ્યત્વે વૃદ્ધ દરબારી

ઓર્ગેનિસ્ટ ફાન ડેન ઈડન અને એના મૃત્યુ પછી એના અનુગામી નીકે પાસેથી સંગીતના પાઠ ગ્રહણ કર્યા. બીથોવન સાત વરસનો થયો ત્યારે 1777માં તેના પિતાએ તેને એક પ્રાથમિક શાળામાં ભણવા મૂકેલો. પણ ભણવામાં તેનું દિલ ચોંટ્યું નહિ. એક જ વરસમાં બીથોવને શાળા છોડી દીધી. એને ગાવાનો શોખ હતો. 1778ના માર્ચની છઠ્ઠીસમીએ પિતા જોહાને તેની પાસે પહેલી જ વાર કોલોન શહેરના એક જાહેર જલસામાં ગવડાવ્યું. બાળ બીથોવનની સંગીતની આવડતથી પ્રભાવિત થઈને ઈલેક્ટરે તેને સંગીતનું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી. દરબારી ઓર્ગેનિસ્ટ હીન્ન્રીખ ફાન ડેર ઈડન અને તેનો મદદનીશ ટોબિયાસ ફ્રીડરિખ ફ્રીફર બીથોવનના ઓર્ગન શિક્ષકો બન્યા. ફાન્ઝ જ્યોર્જ રેવાન્તિની બીથોવનનો વાયોલિન શિક્ષક બન્યો. સાત વરસની ઉંમરથી જ બીથોવન પિયાનોવાદનના જાહેર જલસા કરી શકે તેટલો નિષ્ણાત થઈ ચૂકેલો. થોડો વખત તો તેણે નીકેના મદદનીશ તરીકે પણ કામ કરેલું, અલબત્ત, પગાર વગર જ. 1784માં ચૌદ વરસની ઉંમરે બીથોવનની નિમણૂક ઈલેક્ટરના ઓર્કેસ્ટ્રા અને કોયરમાં આસિસ્ટન્ટ કોર્ટ ઓર્ગેનિસ્ટ તરીકે થઈ. પણ એવામાં જ ઈલેક્ટર મેક્સ ફ્રીડરિખનું મૃત્યુ થયું અને એની જગ્યા લેનાર નવો ઈલેક્ટર મેક્સિમિલિયન ફાન્ઝ ભારે કરકરસરિયો જીવ નીકળ્યો. સંગીત અને નાટકની સેવા આપતા બધા જ કર્મચારીઓને એણે ચાર અઠવાડિયાંનો એડ્વાન્સ પગાર ચૂકવીને છૂટા કરી દીધા; તેથી થિયેટર અને ઓર્કેસ્ટ્રા બંધ પડ્યાં. પણ બીથોવનની આસિસ્ટન્ટ ઓર્ગેનિસ્ટની નોકરીને આંચ આવી નહિ. વળી એણે હવે ક્વચિત જ ઓર્ગન વગાડવાનું હોવાથી એની પાસે ફાજલ સમય પુષ્કળ હતો. એમાં એણે સંગીતનો અભ્યાસ જાતે જ કર્યો.

વિયેનાયાત્રા અને મોત્સાર્ટ સાથે મુલાકાત

એ વખતે પણ એને વિકાસ માટે બોન નાનું પડેલું. 1787માં

સત્તર વરસની ઉંમરે બીથોવને થોડા મહિના વિયેનામાં ગાળ્યા. એ માટેનાં નાણાં એણે ક્યાંથી મેળવ્યાં એની માહિતી નથી મળતી, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે એ મોત્સાર્ટને મળ્યો અને એની પાસેથી થોડા સંગીતપાઠ પણ ગ્રહણ કર્યાં. મોત્સાર્ટના પિયાનો કન્ચર્ટોના જાહેર જલસામાં મોત્સાર્ટને પિયાનો વગાડતો પણ સાંભળ્યો. મોત્સાર્ટનું પિયાનોવાદન એને સહેજ બચકાતું જણાયું. મોત્સાર્ટે પોતાના મિત્રો આગળ જે ભવિષ્યવાણી કરી તે સાચી પડીને જ રહી : “એક દિવસ આપી દુનિયાને મોઢે બીથોવનનું નામ રમતું થશે.” પણ બંને પરસ્પર કોઈ પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ.

ડિપ્રેશન-મેલાન્કોલિયાનો પહેલો હુમલો

થોડા મહિનામાં જ માતાની માંદગીના સમાચાર આવ્યા તેથી બીથોવને તરત જ બોન પાછા જવું પડ્યું. ત્યાં એને એ વખતે વ્યગ્રતા, ખિન્નતા, હતાશા અને અકળામણથી પીડતો ડિપ્રેશન-મેલાન્કોલિયાનો પહેલો હુમલો આવ્યો. ભવિષ્યમાં એના હુમલા તો અવારનવાર આવનાર હતા. એની માતાને પણ એ રોગ હતો. એની પાસેથી જ એ વારસો એને મળેલો. પણ માતા તો દારૂડિયણ પણ હતી તેથી પોતે પણ દારૂડિયો થઈ જાય એવી ચિંતા અને દહેશત બીથોવનને પેઠી. પણ ડિપ્રેશન-મેલાન્કોલિયા સાથે ભલે દારૂની લત ના વળગી પણ (અસ્મા) અસ્થમાનો વ્યાધિ તો વળગ્યો જ.

1788માં ઈલેક્ટરે થિયેટર અને ઓર્કેસ્ટ્રાનું પુનર્ગઠન કર્યું. ઓર્કેસ્ટ્રામાં બીથોવનને વાયોલિનિસ્ટનું સ્થાન મળ્યું. એ નોકરીમાં એણે ચાર વરસ વિતાવ્યાં એ દરમિયાન બધા જ પ્રકારના અને બધી જ શૈલીના ઓપેરાથી એ પૂરો પરિચિત થઈ ગયો. પણ ત્યાં સુધીમાં એનો પિતા તો દિવસરાત ઢીંચી ઢીંચીને સાવ જ દારૂડિયા થઈ ગયેલો તેથી ઘરમાં પૈસા જ આપી શકતો નહિ. બીજે જ વર્ષે 1789માં પિતા ઈલેક્ટરની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતાં એના પગાર જેટલું જ

પેન્શન મળવું શરૂ થયું. પણ સમજદાર ઈલેક્ટરે પેન્શનની અડધી રકમ એ પિતાને તથા બાકીની અડધી રકમ પરિવારના નવા વડા તરીકે બીથોવનને આપવી શરૂ કરી. પણ એ અડધી રકમમાં બીથોવન પોતાનો પગાર ઉમેરતો ત્યારે ઘરના ખર્ચા ચૂકવી શકાતા. ઓગણીસ-વીસ વરસની આટલી નાની ઉંમરે કુટુંબના ભરણપોષણની જવાબદારી આવી પડતાં એની જિંદગી તણાવગ્રસ્ત અને કઠિન બની. છતાં એ જ વખતે એને એની પોતાની મૌલિકતા, પ્રતિભા અને શક્તિનો પરચો થઈ ગયેલો. એણે આત્મીય મિત્રો પણ બનાવી લીધા. આ મિત્રોએ માત્ર એ વખતે જ નહિ, પણ ભવિષ્યમાં પણ ખૂબ મદદ કરી.

ફોઉ ફોન બ્રૂનિન્ગ અને સ્ટેફાન

બોનમાં એ સમયે એક ખૂબ સંસ્કારી અને પ્રતિષ્ઠિત મહિલા રહેતી હતી. એનું નામ ફોઉ ફોન બ્રૂનિન્ગ. અઠાવીસ વરસની ઉંમરે એ વિધવા થઈ હતી. એનો પતિ ફોન બ્રૂનિન્ગ દરબારી સલાહકાર હતો અને મહેલમાં લાગેલી આગમાં બળીને ખાખ થઈ જઈને અવસાન પામેલો. ફોઉ ફોન બ્રૂનિન્ગ પૈસેટકે ખૂબ સંપન્ન હતી અને એક સરસ ઘરમાં પોતાનાં ચાર બાળકો સાથે રહેતી હતી. એ ચારમાંથી એક સ્ટેફાન વાયોલિનિસ્ટ રીઝનો શિષ્ય હતો અને એ જ વખતે બીથોવન પણ રીઝનો શિષ્ય હતો. આ બંને શિષ્યો તરત જ પાક્કા દોસ્ત બની ગયા. સ્ટેફાન 1774માં જન્મેલો એટલે બીથોવન કરતાં ચાર વરસ નાનો હતો. ફોઉ ફોન બ્રૂનિન્ગને ઘરે હવે બીથોવનની અવરજવર રોજિંદી થઈ પડી. ઊંડી અને કેળવાયેલી રુચિ ધરાવતી ફોઉ સંયમશીલ અને ચારિત્ર્યવાન હતી. એનો બીથોવન પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. એ બીથોવનને દીકરો જ ગણતી. પહેલી વાર કોઈ ઉમદા ચરિત્ર ધરાવનાર બુઝુર્ગનાં વાત્સલ્ય અને હૂંફ બીથોવનને મળ્યાં. મૂડી, જિંદી અને અક્કડ બીથોવનને કૂણી કુમાશનો અનુભવ પહેલી વાર થયો.

કાઉન્ટ વોલ્સ્ટીન

એ દિવસોમાં બીથોવનને બીજો પણ એક દિલોજાન દોસ્ત મળ્યો. એ હતો ઉદાર દાનેશ્વરી ફર્ડિનાન્ડ એન્સ્ટ ગેબ્રિયલ કાઉન્ટ વોલ્સ્ટીન. ઓસ્ટ્રિયાના એક ખૂબ શ્રીમંત-અમીર ખાનદાનનો એ યુવાન નબીરો હતો. એ 1762માં જન્મેલો એટલે બીથોવનથી આઠ વરસ મોટો હતો. ઓસ્ટ્રિયાથી 1787માં એ બોન આવેલો ત્યારે એનો બીથોવન જોડે ભેટો થઈ ગયેલો. એ સંગીતના ગાઢ પ્રેમમાં હતો એટલું જ નહિ, એ એક ઉત્તમ ગાયક અને વાદક હતો અને બીથોવનની કલાનો મહા આશિક હતો. બીથોવનમાં આકાર લઈ રહેલી અસાધારણ પ્રતિભાનો સૌ પહેલાં અણસાર એને જ આવેલો. સત્તરથી એકવીસ વરસની ઉંમરના બીથોવનની કારકિર્દીને ઘાટ આપનારાં ચાર વરસો દરમિયાન એણે જ પોતાના પાકીટમાંથી નાણાંની નદીઓ વહેવડાવીને અને પોતાની ઓળખાણો દ્વારા બીથોવનની સફળતાના માર્ગમાં પથરાયેલા કંટકો દૂર કર્યા. અને તેથી જ ગરીબ અને દારૂડિયા કુટુંબના સંતાન બીથોવનને શ્રીમંતો પોતાને ત્યાં માનપૂર્વક નોતરતા.

પ્રથમ વાર પ્રેમમાં રાત્રે પ્રારંભિક પ્રતિભા

પોતાની બે શિષ્યાઓ જિનીટ હોન્નાથ અને મારિયા ફાન વેસ્ટર્હોલ્ડ સાથે બીથોવન ઊંડા પ્રેમમાં પડ્યો. પણ જિનીટ ગ્રેથને પરણી ગઈ અને મારિયા બેરોન ફ્રિડરિખ ફોન એલ્વર્ફેલ્ટને પરણી ગઈ.

1791માં વીસ વરસની ઉંમરે જ એક અસાધારણ પિયાનિસ્ટ તરીકે બીથોવનની મોટી નામના થઈ. પણ હજી સુધી એની મૌલિક કૃતિઓ — કમ્પોઝિશન્સ — માત્ર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સમાં જ કેદ હતી; એનું ગાયન-વાદન-મંચન થયેલું નહિ. છતાં વિચારવંત સંગીતરસિયાઓથી એ સાવ અજાણી નહોતી કારણ કે ઘણા હાથોમાં એ ફરી આવેલી. એ રસિયાઓને તો એ સંગીત સાંભળ્યા વિના માત્ર એ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ

વાંચીને જ ખાતરી થઈ ગયેલી કે એ જ વર્ષે અવસાન પામેલા મહાન મોત્સાર્ટનો આત્મા બીથોવનમાં પ્રવેશ્યો છે.

ઇલેક્ટર પાસેથી મંજૂરી મેળવીને કાઉન્ટ વોલ્સ્ટીન 1792ની પાનખરમાં બીથોવનને બોનથી વિયેના લઈ આવ્યો અને બુરુર્ગ હાયડન હેઠળ સંગીત-શિષ્ય તરીકે એને ગોઠવ્યો. પણ વિયેનામાં બોનનો ઘરજુરાપો બિયારા બીથોવનનો પીછો નહોતો છોડતો. 'હું બોન પાછો આવીને જ જંપીશ' એવા કાગળો એ લખતો રહેલો. તેથી એનું મનોબળ મક્કમ કરવા માટે વોલ્સ્ટીને એને લખ્યું :

પ્રિય બીથોવન,

લાંબા સમય સુધી નહિ ફળેલી તમન્ના પૂરી કરવા તું વિયેના ગયો છું. મોત્સાર્ટના મૃત્યુને કારણે એની રખડી પડેલી પ્રતિભા પનાહ મેળવવા માટે રડી અને કકળી રહી છે. હાયડનમાં એને કામચલાઉ હંગામી આશરો મળ્યો છે પણ એ કાયમી મુકામ નથી. હાયડન પાસેથી તાલીમ મેળવીને મોત્સાર્ટની પ્રતિભાને તારા વ્યક્તિત્વમાં મુકામ આપવાનું ધ્યેય તારે પાર પાડવાનું છે.

— તારો સાચો મિત્ર વોલ્સ્ટીન

બોન, ઓક્ટોબર 29, 1792

બીથોવને વિયેનામાં વસવાટ શરૂ કર્યો ત્યારે કોલોનનો ઇલેક્ટર એને એના પિતાના પગારનો અડધો હિસ્સો પેન્શન તરીકે અને બાકીનો અડધો હિસ્સો ખુદ પિતાને પેન્શન તરીકે આપતો હતો. પણ પિતા તો બીથોવનના વિયેના આવ્યા બાદ બે મહિનામાં જ 1792ના નવેમ્બરની અગિયારમીએ અવસાન પામ્યા. પિતાના અવસાન પછી પણ ઇલેક્ટરે પિતાના પેન્શનમાંથી અડધી રકમ 100 થેલર્સ બીથોવનને આપવી ચાલુ રાખેલી. પણ જર્મની આપત્તિઓથી ઘેરાઈ રહ્યું હતું. નવા ફ્રેંચ રિપબ્લિકે જર્મની સાથે યુદ્ધની ઘોષણા કરી. 1794ની પાનખરમાં રૂહાઈન નદી ઓળંગીને

ફ્રેંચ સૈન્ય આગળ ધસી ગયું. બધા જ જર્મન રાજકુમારો મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા. અયોક્કસ મુદત સુધી બોનનગરની બહાર રહેવાની બીથોવનને આપેલી પરવાનગી કોલોનના ઈલેક્ટરે પાછી ખેંચી નહિ, પરંતુ 100 થેલર્સનું પેન્શન આપવું બંધ કર્યું, કારણ કે એ પોતે જ પૈસાની તંગીમાં ફસાઈ ગયેલો.

બીજી સૂચના મળે ત્યાં સુધી બોન બહાર રહેવા માટે બીથોવનને છુટ્ટી હતી. પોતાના પગ પર ઊભા રહેવા જેટલો અડીખમ એ હવે થઈ ચૂકેલો. કોલોનના ઈલેક્ટરનો ભત્રીજો ઓસ્ટ્રિયાનો સમ્રાટ હતો. એ સમ્રાટે અને પ્રિન્સ લિખ્નોવ્સ્કીએ બીથોવનના સંગીત-જલસાઓ ગોઠવી આપ્યા. વિયેનામાં ઘણા લાંબા સમય સુધી લિખ્નોવ્સ્કીના મહેલમાં લિખ્નોવ્સ્કીની સાથે જ બીથોવન રહ્યો. ઓસ્ટ્રિયાના ટોચના શ્રીમંતોમાંનો એક લિખ્નોવ્સ્કી સંગીત પાછળ તો રીતસર ગાંડો જ હતો. જોકે એ પોતે ગાયક, વાદક કે કંપોઝર નહોતો. પણ એ જમાનાની રસમ મુજબ એણે અંગત ઓર્કેસ્ટ્રા, કોયર અને થિયેટરની માવજત કરેલી. સમગ્ર ઓસ્ટ્રિયામાં એ ત્રણે પ્રકારના સંગીતની બહુ જ બોલબોલા હતી, પણ કલાઈતિહાસમાં વિયેનાનું નામ અમર કરનાર સંગીતપ્રકાર (બિનધાર્મિક) ઓર્કેસ્ટ્રલ છે. વિયેનાનગરીએ આ સંગીતપ્રકારને એટલું બધું તો ઉત્તેજન આપ્યું કે હાયડન, મોત્સાર્ટ અને બીથોવનના ઢગલાબંધ શ્રેષ્ઠ ઓર્કેસ્ટ્રલ માસ્ટરપીસ આકાર લઈ શક્યા.

1796-97થી બીથોવનની મૌલિક કૃતિઓ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ સુધી મર્યાદિત નહિ રહેતાં છપાવા માંડી. તેથી એક પિયાનિસ્ટ ઉપરાંત એક કંપોઝર તરીકે પણ તેની માંગ ઊભી થઈ. સંગીતપ્રેમીઓ એની કૃતિઓની મૌલિકતા અને માધુર્યથી આકર્ષાયા. એ પ્રારંભિક કૃતિઓમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી કૃતિઓ છે : શ્રી ટ્રાયોજ (ઓપસ 1), ક્વિન્ટેટ ફોર સ્ટ્રિન્સ (ઓપસ 4), બે ચેલો સોનાટાઝ (ઓપસ 5),

પિયાનો સોનાટા ઈન ઈ ફ્લેટ (ઓપસ 7), ગીત 'એડેલેઈડ' તથા ગુરુ હાયડનને અર્પણ કરેલા ત્રણ પિયાનો સોનાટા.

'ગાંડો'

1793માં લિસીસ્ટરમાં વિલિયમ ગાર્ડિનરના હાથમાં બીથોવનની કૃતિ 'ટ્રાયો ઈન E ફ્લેટ' (ઓપસ 3)ની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ આવી. (1797) સુધી એ કૃતિ છપાઈ નહોતી. ત્રણ વાદકો માટેની એ કૃતિનું ત્યાં પહેલી વાર વાદન થયું અને એમાં વિલિયમ ગાર્ડિનરે વાયોલા વગાડેલું. પ્રભાવિત ગાર્ડિનરે લખ્યું :

મેં અગાઉ સાંભળેલી કોઈ પણ કૃતિ કરતાં આ કૃતિ એટલી બધી અલગ હતી કે તરત જ મારામાં એક નવી અનુભૂતિ અને એક નવી બુદ્ધિનો ઉદ્ભવ થયો. અવાજની દુનિયાના જાણે કે એક નવા જ પ્રદેશમાં હું ઉડ્યન કરી રહ્યો હોઉં એવું લાગ્યું.... પછી લંડન જઈને એ કૃતિના લેખકની મેં તપાસ કરી. તો માત્ર એટલું જ જાણવા મળ્યું કે એ સાવ જ ગાંડો, પાગલ હતો ! અને એનું સંગીત પણ પાગલ હતું !

વિયેનામાં બીથોવને સારી કમાણી રળવા માંડી. જીવનનાં આરંભનાં વર્ષોમાં જે અભાવ, ગરીબી, તંગી અને લાચારી વેઠેલી એના પ્રત્યાઘાત રૂપે એણે ખર્ચાળ જીવનશૈલી અપનાવી. સવારી માટે એક ઘોડો અને એક ચોવીસ કલાકનો અંગત નોકર એણે રાખ્યા. પોતાના બે નાના ભાઈઓની જવાબદારી પોતાને ખભે હોવા છતાં આ વૈભવ એને પરવડતો કારણ કે એ બંને હવે ધીમે ધીમે પગભર થઈ રહ્યા હતા. 1795માં એ બંને વિયેના આવી સ્થિર થયેલા. બેમાંથી મોટો કાર્લ સંગીતનાં ટ્યૂશનોમાંથી ખાસ્સી એવી કમાણી કરીને પોતાનો ગુજારો આરામથી કરતો હતો. નાના જોહાને બોનમાં કેમિસ્ટ એન્ડ ડ્રગિસ્ટની તાલીમ લીધેલી. એણે વિયેનામાં કોઈ દવાની દુકાનમાં કેમિસ્ટની નોકરી લીધી. વર્ષો વીતતાં ગયાં એમ

એની સમૃદ્ધિ વધતી ગઈ અને પછી તો એણે સફળતાપૂર્વક સ્વતંત્ર વ્યવસાય કર્યો.

બીથોવનનું વ્યક્તિત્વ

બાવીસત્રેવીસ વરસની ઉંમરે બીથોવનનું મજબૂત જિસમ પ્રચંડ તાકાત ધરાવતું થયું. એની મહત્વાકાંક્ષા તો દાબ્યે દબાવી શકાય નહિ એટલી ઉછાળા મારતી અને એનો આત્મવિશ્વાસ પણ એટલો જ છલકાતો. એનું મનોબળ પણ મક્કમ અને અડગ બન્યું. પણ આ બધાં કારણે તે માત્ર અક્કડ અને જિંદી જ નહિ પણ અહંકારી અને તુંડમિજાજી પણ બન્યો. વિયેના આવીને તરત જ વૃદ્ધ હાયડન પાસે સંગીતના પાઠ ગ્રહણ કરવા તો માંડ્યા પણ આથમતા તારા અને ઊગતા તારા વચ્ચે મેળ જામ્યો જ નહિ ! સંગીતના ટેકનિકલ શિક્ષણની પોતાને જરૂર છે એની પ્રતીતિ તો બીથોવનને પહેલેથી જ થયેલી અને તેથી તો એણે હાયડનનું શિષ્યત્વ સ્વીકારેલું. છતાં કંપોઝર તરીકેની પોતાની શક્તિથી એ એટલો બધો વાકેફ થઈ ગયો કે ગુરુએ આપેલી કોન્ટ્રાપુન્ટલ એક્સર્સાઈઝ (કાઉન્ટરપોઈન્ટની કસરત) એ કરવા ખાતર માત્ર કમને કરતો અને ગુરુના ઘોંચપરોણાને એ ધૂત્કારી કાઢતો. વળી, હાયડન આ સમયે એટલો બધો વ્યસ્ત હતો કે શિક્ષણની ઔપચારિક સીમારેખા ઓળંગી બીથોવનના વ્યક્તિત્વમાં એ વ્યક્તિગત રસ લઈ શકે એમ નહોતો. પછીનાં વર્ષોમાં બીથોવને કબૂલેલું કે હાયડન પાસેથી પોતે સંગીતના પાઠ ભલે ગ્રહણ કર્યા, પણ એની પાસેથી પોતે કશું જ શીખવા પામેલો નહિ. હાયડનને પડતો મૂકીને બીથોવને બીજો ગુરુ કર્યો : એલ્બ્રેક્ટ્સબર્ગર. પણ આ પ્રયોગમાં પણ કોઈ જ ભલીવાર વળ્યો નહિ. પછી ઓપેરા કંપોઝર સાલિયેરીને ગુરુ બનાવ્યો. એની પાસેથી બીથોવને માનવકંઠ માટેની કૃતિઓ લખવાના પાઠ ગ્રહણ કર્યા. બીથોવનના બાળપણના ગુરુ રીઝે ઘણા વખત પછીથી લખેલું :

એના એ સમયના એ ત્રણે ગુરુઓને હું સારી રીતે જાણતો. ત્રણે બીથોવનની શક્તિઓની બહુ ઊંચી મુલવણી કરતા. એના અભ્યાસની આદતો અંગે પણ એ ત્રણે સહમત હતા : બીથોવન એટલો બધો તો જિંદી, અક્કડ અને આત્મનિર્ભર હતો કે એ માત્ર કડવા અનુભવોમાંથી પસાર થઈને ઠોકરો ખાઈને જ શીખી શકતો, કારણ કે ઔપચારિક અભ્યાસના મુદ્દા તરીકે કોઈ પણ વિષય એની સામે ધરવામાં આવતાં એને સમજવાનો એ તરત જ ધરાઈ ઈન્કાર કરતો.

પ્રથમ જાહેર જલસો

1795ના માર્ચની ઓગણત્રીસમીએ વિયેનાની જનતા સમક્ષ બીથોવન પ્રથમ વાર જાહેર જલસામાં કંપોઝર તેમ જ વર્ચુઓસો (શ્રેષ્ઠ વાદક) પિયાનિસ્ટ તરીકે રજૂ થયો. ત્યાં એની મૌલિક કૃતિ પિયાનો કન્ચર્ટો ઈન બી ફ્લેટ વગાડવામાં આવી જેમાં સોલો પિયાનો એણે જાતે જ વગાડ્યો. એક જ દિવસ પછી એકત્રીસમીએ બીથોવન ફરી જાહેર જલસામાં રજૂ થયો અને એણે પેલી કૃતિ ફરી વાર વગાડી. એ પછી ત્યાં જ એ વખતે મોત્સાર્ટનો કોઈ એક (મોટે ભાગે D માઈનોર) પિયાનો કન્ચર્ટો વગાડવામાં આવ્યો અને એમાં પણ એણે પિયાનો વગાડ્યો. 1796માં એ પ્રાહા અને બર્લિનની કોન્સર્ટયાત્રાએ નીકળી પડ્યો. પુરાવા નથી મળતા પણ વાયકા એવી છે કે પ્રુશિયાના રાજા ફ્રેડરિખ વિલિયમ બીજાએ એને દરબારી સંગીતકાર તરીકેની નિમણૂકની દરખાસ્ત કરી અને બીથોવને તેની ના પાડી.

તુંડમિજાજ અને ઘમંડ

આ વર્ષોથી બીથોવન ઘણો ઘમંડી અને તુંડમિજાજ બની ગયો હતો. વિના કારણે એ ગુસ્સે થઈ જતો. બદનસીબી અને પીડાને કારણે એની વિરાટ પ્રતિભા હજી કૂણી પડી નહોતી. એની રીતભાત તદ્દન ઉદ્ધત અને વર્તણૂક તદ્દન તોછડી હતી. પણ એના બેહૂદા અને

કઢંગા વર્તનથી ઝઘડા ઊભા થાય એ પહેલાં જ એના શુભેચ્છક મિત્રો બાજી સંભાળી લઈ આપત્તિને ટાળી દેતા. એના દિલોજન મિત્રોને એને માટે ખરેખર ખૂબ આદર અને પ્યાર હતો. બીથોવને જેના ઘરમાં મહેમાન બનીને ધામા નાંખેલા એ પ્રિન્સ લિખ્નોવ્સ્કી પણ ઘણો જ સમજદાર અને સહનશીલ હતો. એના ઘરમાં તો બીથોવનનાં નખરાંએ ઉધમપાત મચાવેલો. પણ નમતું જોખીને લિખ્નોવ્સ્કીએ નોકરને આદેશ આપેલો કે જો બીથોવનનો અને પોતાનો કોલબેલ એક જ સાથે વાગે તો બીથોવનની સેવામાં એણે પ્રથમ હાજર થવું. ફાટ ફાટ થતી વિરાટ પ્રતિભાને કારણે બીથોવનનું અભિમાન પણ એટલું બધું હતું કે પોતાના મિજાજ પર કાબૂ રાખવાનું એને પોતાને માટે જ મુશ્કેલ થઈ પડેલું. એ હંમેશાં ગુના આચરવાની તાકમાં જ રહેતો અને સામેના માણસની લાગણીનો તો વિચાર સુધ્ધાં કરતો નહિ. પણ બીજી જ ક્ષણે એને પ્રખર ક્રોધ જેટલો જ ઊંડો પસ્તાવો થતો. મિત્ર વેજિલર સાથે પણ આમ જ બન્યું. પેટ ભરીને પસ્તાયા પછી બીથોવને એને કાગળ લખ્યો :

હે પ્રિય ! હે શ્રેષ્ઠ ! મારી કેવી ઘૃણાસ્પદ અને હલકટ બાજુને તેં ખુલ્લી પાડી છે ! હું સ્વીકારું છું કે તારી મિત્રતાને હું લાયક જ નથી. તું કેટલો ઉમદા છે ! કેટલો દયાળુ છે ! પહેલી જ વાર હું તારી સમક્ષ થવા ગયો અને મને ભાન થઈ ગયું કે હું કેટલો નીચ છું, અને તું કેટલો મહાન છે ! તને લાગતું હશે કે મેં મારા હૃદયની માનવતા ગુમાવી દીધી છે. પણ ઈશ્વરની કસમ ખાઈને કહું છું કે જાણી જોઈને કે હેતુપૂર્વકના દ્વેષભાવને કારણે મેં તારી સાથે આવું વર્તન કર્યું નથી; પણ મારી વિચારહીનતા આ વર્તન માટે જવાબદાર છે, જેને કોઈ પણ સંજોગોમાં ચલાવી લેવાય જ નહિ. એ વિચારહીનતાને કારણે મારી બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હતી. માત્ર તારી સામે આવતાં જ નહિ, પણ મને મારી જાત સામે આવતાં

પણ શરમ આવે છે. પહેલાં તો હું સારો હતો, હંમેશાં સાચી વર્તણૂક કરતો અને સાચાં મૂલ્યો અનુસાર ચાલતો. નહિતર તું મને કેવી રીતે પ્રેમ કરી શક્યો હોત ? શું આટલા જ ટૂંકા ગાળામાં હું આટલો બધો ખરાબ થઈ ગયો ? અશક્ય ! વાજબીપણા માટેની અને ન્યાયપ્રિયતાની લાગણી મારી અંદર ક્ષણાર્ધમાં જ કાંઈ મરી પરવારે નહિ ! પ્રિય વેજિલર ! તારા આ બીથોવનની મિત્રતા ફરી એક વાર સ્વીકારવાનું સાહસ કર ! હું સાચા દિલથી તારી માફી માંગું છું, ભીખ માંગું છું. હું બે હાથ પહોળા કરીને ઊભો છું. તું એમાં ઝંપલાવ. વિશ્વાસ રાખ, પહેલાં તેં જોયેલા એ જ સદ્ગુણો ફરી એક વાર મારામાં જોવા મળશે. પવિત્ર મિત્રતાનું નિષ્કલંક મંદિર ફરી એક વાર તું બાંધ. હું તને ખાતરી આપું છું કે તે હંમેશાં અશુભ રહેશે. કોઈ પણ અકસ્માત કે કોઈ પણ વાવાઝોડું એના પાયા હચમચાવી શકશે નહિ. મારો ગુનો માફ કર. ગઈગુજરી ભૂલી જા. ફરીથી દોસ્તી માટે લંબાવેલા મારા આ હાથને પકડી લે. બસ, માત્ર એક જ વાર તારી જાતને મારામાં મૂકીને જો. મારા ગુમાવેલા મિત્રને પાછો મેળવવા હું તારી પાસે આવું છું. હું મારી જાતને તારામાં સોંપી દઈશ અને તું તારી જાત મને સોંપી દેજે.

— તને પ્રેમ કરતો, તને કદી નહિ ભૂલનારો તારો
પસ્તાયેલો બીથોવન

ઘ ગ્રેટ મોગલ

એ હવે ત્રીસ વરસનો થવા આવેલો અને એની મહત્તા વધતી જ જતી હતી. વિયેનામાં એના ચાહકો વધતા જતા હતા તો સાથે સાથે એના હરીફો અને દુશ્મનો પણ વધતા જતા હતા. વિયેનાના ડ્રોઈન્ગરૂમ્સમાં સંગીતકારો ગાયનવાદનની હરીફાઈ કરી પોતાની ચઢિયાતી શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરતા રહેતા. વળી વિયેના બહારથી આવેલા સંગીતકાર માટે એવો વણલખ્યો નિયમ જ હતો કે સ્થાનિક

સંગીતકારોને હરીફાઈમાં પછાડીને જ લોકોનું ધ્યાન ખેંચી શકાય. બીથોવન મૂળ તો વિયેના બહારથી આવેલો, પણ એ હરીફાઈઓમાં હરીફોને પછાડીને જ રહ્યો. એના સંગીતમાં જે તાકાત અને અગ્નિ પ્રજ્વળી રહેલાં એની મિસાલ જડવી મુશ્કેલ હતી. પણ હરીફોના સંગીતમાં પણ એક ગુણ હતો જે કેટલીક વાર બીથોવનના સંગીતમાં ઓછો હતો. એ ગુણ હતો લાવણ્યનો. પણ હરીફો તેમ જ મેજબાનો અને શ્રોતાઓ તરફ બીથોવનનું વર્તન એટલું ઉદ્વૃત રહેતું કે એના તરફ પ્રેમ કે દોસ્તીનો ભાવ ભાગ્યે જ કોઈને જાગે !

1799માં એક સમકાલીન મેંગેલિનમાં બીથોવન અને એના યુવાન હરીફ પિયાનિસ્ટ જોસેફ વુલ્ફલની હરીફાઈ વિશે એક રિપોર્ટ છપાયેલો. બીથોવનથી બે વરસે નાના વુલ્ફલના મધુર પિયાનોવાદને અગણિત શ્રોતાઓને એના ફેન બનાવી દીધા. આખી વિયેનાનગરી વુલ્ફલ અને બીથોવનના ફેન્સ-ચાહકોમાં વહેંચાઈ ગઈ. એ મેંગેલિનના લેખકે વુલ્ફલના પિયાનોવાદનની તારીફમાં એની લાવણ્યમય અભિવ્યક્તિ, ચોકસાઈ, સ્પષ્ટતા અને આત્માસી પ્રયાસહીનતાના ગુણ ચીંધી બતાવ્યા. પાંચ બીથોવનના પિયાનોવાદનમાં તેજસ્વી બૌદ્ધિકતાના અસધારણ ચમકારા જોવા મળે છે એમ કહ્યું; અને લેખના અંતમાં છેલ્લું વાક્ય મૂક્યું : “વુલ્ફલ ચડિયાતો એટલા માટે છે કે એની વર્તણૂક નમ્ર, વિનયપૂર્ણ અને વિવેકી છે. બીથોવન અહંકારી અને ઉદ્વૃત છે.”

બીથોવને ખરેખર કબૂલ કરેલું કે જે લોકો એને ઉપયોગી થઈ શકે એમનું જ એને મન થોડુંઘણું, અને તે પણ તત્કાળ પૂરતું જ, મહત્ત્વ છે : “જે લોકો મને ઉપયોગમાં આવતા હોય તેમનું જ મારે મન મૂલ્ય છે. મને કંટાળો આવે ત્યારે એમની સાથે બે ઘડી દિલ બહેલાવી શકું એ માટેના રમકડાથી વિશેષ એ લોકો કશું નથી.” પોતાને એ એટલો તો મોટો ખાંસાહેબ સમજતો કે વૃદ્ધ હાયડન

મશ્કરીમાં પૂછતો : “આપણો ગ્રેટ મોગલ કેમ છે ?” વિચેનાના બધા જ નાગરિકો એના સુપરઈગોથી વાકેફ હતા.

ડ્રોક્ટ્રાઈન ઓફ વિલ ટુ પાવર

એના જમાનાનો એક શ્રેષ્ઠ પિયાનિસ્ટ હોવા ઉપરાંત બીથોવને પોતાની અંદર એક જબરજસ્ત સર્જનાત્મક તાકાત મહેસૂસ કરેલી. આ કારણે એની કૃતિઓ છાપવા માટે પ્રકાશકોએ પડાપડી કરવી શરૂ કરી. એ માટેની એમની અંદર અંદરની હરીફાઈને કારણે પણ બીથોવનનો સુપરઈગો વધુ ને વધુ ફૂલતો ગયો. એ વારંવાર મગજનો પારો ગુમાવતો. તે છતાં પણ એના ઓરિસ્ટ્રોક્રેટિક શ્રીમંત આશ્રયદાતાઓ અત્યંત સહનશીલ નીકળ્યા. એનાં પ્રખર ક્રોધ, તોછડાઈ અને ઘમંડ તેમ જ તુંડમિજાજને એમણે હંમેશાં હસતે મોઢે વેઠી લીધાં. એ બધા એની સર્જનાત્મકતાનું મૂલ્ય સમજતા તો સાથે સાથે એ પણ સમજતા હતા કે એમની અને એની વચ્ચે જે આર્થિક-સામાજિક અસમાનતાની ખાઈ છે તે એટલી ઊંડી-પહોળી છે કે ક્યારેય પુરાવી શક્ય નથી. પણ એના હરીફ સંગીતકારો એનો અણઘડ તોછડો સ્વભાવ અને તુંડમિજાજ શાને સહન કરે ? એ તો એને નીચો અને હીન સાબિત કરવા માટેના લાગમાં જ રહેતા. પણ બીથોવનનો અહમ્ તો કોઈ પણ ભૌતિક કે દુન્યવી પરિબળોને આધીન થવા તૈયાર નહોતો. મહાન જર્મન ફિલસૂફ નિત્શે હજી જન્મ્યો પણ નહોતો; પણ નિત્શેએ ઘડેલા ‘ડ્રોક્ટ્રાઈન ઓફ વિલ ટુ પાવર’ને ચરિતાર્થ કરનારી હૂબહૂ ઘટના બીથોવનના ચારિત્ર્યમાં આગોતરી જ જોવા મળે છે. ઝૂમેસ્કેલ નામના એક મિત્રને બીથોવને લખેલું :

નીતિમત્તાને લગતો તારો ઉપદેશ તું તારી પાસે જ રાખજે. બીજા પર રાજ કરવા સર્જાયેલા પુરુષો માટે તો એકમાત્ર નીતિ એ શક્તિ જ છે; મારે માટે પણ એમ જ છે. તું જ જહન્નમમાં.

“મોત્સાર્ટના ઓપેરા તમે સાંભળ્યા છે કે ?” એવો પ્રશ્ન એક મહિલાએ બીથોવનને પૂછેલો એના જવાબમાં બીથોવને આવા જ એક મૂઝમાં પરખાવેલું : “મને ખબર નથી. બીજાનું સંગીત સાંભળવાની મને પડી પણ નથી. એ સાંભળીને મારે મારી મૌલિકતા ગુમાવવી નથી.” એક વાર બીથોવને કહેલું, “તમે શ્રીમંતો તમને વારસામાં મળેલા પૈસાથી તાગડધીન્ના કરો છો. એમાં તમે શું ધાડ મારી ? હું જે કાંઈ છું તે મારી મૌલિક પ્રતિભા થકી છું.”

આદર્શ પોર્ટ્રેટ્સ

બીથોવનના મૃત્યુ પછી ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓ એના વધુ ને વધુ આદર્શીકૃત પોર્ટ્રેટ્સ બનાવવા માંડેલા. એ ખરેખર કેવો દેખાતો હતો એની ખેવના કર્યા વીના ‘થર્ડ’, ‘ફિફ્થ’ અને ‘નાઇનથ’ સિમ્ફનીઓ, ‘માસ ઈન ડી’ તથા ‘એમ્પરર કન્ચર્ટો’નો પ્રખર કોધી અને તુંડમિજાજી સર્જક કેવો હોઈ શકે તે વિશેની એમની અંગત કલ્પનાઓને એમણે મૂર્તિમંત કરી. હકીકતમાં બીથોવન દેખાવડો તો હતો જ નહિ. વધારામાં એનો ચહેરો શીતળાનાં ચાઠાંથી ભરેલો હતો. બાળપણમાં માવજત ને હૂંફ મળ્યા વિનાના બરછટ ઉછેરને કારણે પુખ્ત ઉંમરે પણ એના વ્યક્તિત્વમાં તોછડાઈ અને ઉદ્ધત વર્તન ઘૂસી ગયાં. વળી ત્વરિત સફળતા મળતાં એ વધારે ઉદ્ધત અને અક્કડ થઈ ગયો. વિયેના આવતાંવેંત જ એણે ફાંકડા અને વરણાગિયા બનવાનું પસંદ કરેલું. એણે ફેશનેબલ કપડાં ખરીદી લીધાં અને પાર્ટીઓમાં મહાલવા માટે નૃત્યનાં ટ્યૂશન પણ લીધાં. પણ એ બધાંથી કોઈ ફેર પડ્યો નહિ. મૂળમાં જ જે રોંચો હતો તે રોંચો જ રહ્યો ! પોતાના અંગેની આછીપાતળી ટીકા પણ એ સહન કરી શકતો નહિ. એટલું જ નહિ, એવી ટીકાનો સંભવ પણ એ સહન કરી શકતો નહિ તેથી ટીકા થાય એ પહેલાં જ એ ઊકળી પડતો. આટલું જાણે એમણે હોય એમ ખુશામત એને ખૂબ ધ્યારી હતી. આ બે દુર્ગુણોનો

ગેરલાભ ઉઠાવી દુશ્મનો એને ધાર્યા મુજબ નચાવી શકવામાં અને એને હાંસીપાત્ર બનાવવામાં આસાનીથી સફળ થતા. એ તો એના સંગીતની મહાનતા સમજી શકેલા મિત્રો જ એના દુર્ગુણો નજરઅંદાજ કરતા.

હમેશાં પ્રેમમાં

આખી દુનિયામાં કામવાસના, રતિભાવ અને શૃંગારસથી અલિપ્ત 'સેક્સલેસ' સંગીત જો હોય તો તે બીથોવનનું છે. પણ બીથોવન પોતે વિલાસી અને કામાંધ હતો. એના આજીવન દોસ્ત વેજિલરે કહેલું :

બીથોવનના જૂના સંગીત શિક્ષક ફર્ડિનાન્ડ રીઝ, બર્ન્હાર્ડ ફ્રોન બ્રૂનિન્ગ અને મને ધીમે ધીમે જાણ થઈ ગઈ કે એવો કોઈ સમય જ નહોતો કે જ્યારે બીથોવન પ્રેમમાં પડેલો હોય નહિ; અને વળી એ પ્રેમ એટલે સૌથી ઊંડો પ્રેમ. ભલભલા ફાંકડા રૂપાળા જુવાનો જ જેનાં દિલ જીતી શકે એવી સુંદરીઓનાં દિલ એ ચપટી વગાડતાં જીતી લેતો !

એક વાર વિયેના ઓપેરાની રૂપાળી ગાયિકા મેગ્ડેલેના વિલિયમ્સના પ્રેમમાં બીથોવન પડેલો. બીથોવને એને લગ્નની દરખાસ્ત પણ કરેલી. 1860માં મેગ્ડેલેનાના ભાઈ મેક્સની દીકરીને બીથોવનનો જીવનકથાકાર થેયર મળેલો. મેગ્ડેલેનાની એ ભત્રીજીએ એને જણાવેલું કે પોતાના પિતા પાસેથી ફોઈના બીથોવન સાથેના પ્રેમપ્રકરણની વાતો વારંવાર કાને પડતી. થેયરે એને પૂછ્યું : “તો બીથોવનની લગ્નની દરખાસ્તને તારી ફોઈએ ઠુકરાવી શા માટે ?” ખડખડાટ હસી પડીને ભત્રીજીએ જવાબ આપ્યો : “કારણ કે એ તદ્દન કદરૂપો અને અડધો ગાંડો હતો !”

આ વર્ષોમાં બીથોવન સર્વ પ્રકારના ઘાટઘૂટમાં મોટી માત્રામાં કૃતિઓ લખી રહ્યો હતો. એમાંથી ખાસ્સા પ્રમાણમાં કૃતિઓ છપાઈ

રહી હતી. કૃતિની નીચે તારીખ નાંખવાની બીથોવનને ટેવ હતી જ નહિ. વધારામાં એને એવી ટેવ હતી કે કૃતિ શરૂ ભલે આજે કરી હોય, પણ એને પડતી મૂકીને છેક બેત્રણ કે ચારપાંચ વર્ષે ફરી હાથમાં લે, અને એ પૂરી કરતાં તો કદાચ એથી પણ વધુ લાંબો સમય લે. વળી, એ પૂરી થાય એટલે તરત જ છપાઈ જાય એ પણ જરૂરી નહિ હોવાને કારણે કૃતિના સર્જન અને પ્રકાશન વચ્ચે ઘણી વાર ખાસ્સો ગાળો રહેતો. પણ એટલા પુરાવા મળે છે કે 1798-99માં એણે 'થી ટ્રાયોલ ફોર સ્ટ્રિન્સ' (ઓપસ 9), પાંચ પિયાનો સોનાટા (ઓપસ 10 અને 14), 'પિયાનો સોનાટા પેથેટિક' (ઓપસ 13), ત્રણ વાયોલિન સોનાટા (ઓપસ 12), પિયાનો કન્યર્ટો નં. 1 અને નં. 2 તથા પહેલી સિમ્ફની લખ્યાં. પહેલી સિમ્ફનીનો પ્રીમિયર શો 1800ના જૂનની બીજીએ થયો.

'મૂનલાઇટ સોનાટા'

1800માં એણે બેલે 'ધ મેન ઓફ પ્રોમિથિયુસ', છ ક્વાર્ટેટ્સ (ઓપલ 18), સેપ્ટેટ (ઓપસ 30), પિયાનો સોનાટા ઈન B ફ્લેટ (ઓપસ 22), પિયાનો કન્યર્ટો નં. 3 ઈન C માઈનોર, અને ઓરેટોરિયો 'ધ માઉન્ટ ઓફ ઓલિવ્ઝ' લખ્યાં. 1801માં બે વાયોલિન સોનાટા (ઓપસ 23 અને 24), ચાર પિયાનો સોનાટા ઈન A ફ્લેટ (ઓપસ 26), ઈન E ફ્લેટ (ઓપસ 27), ઈન C શાર્પ માઈનોર (ઓપસ 28) અને ઈન D મેજર (ઓપસ 28), ક્વિન્ટેટ ઈન C મેજર (ઓપસ 29) ઉપરાંત બીજી પણ કૃતિઓ લખી. એમાંથી પિયાનો સોનાટા ઈન C શાર્પ માઈનોરને પછીથી 'મૂનલાઇટ'ને નામે પ્રસિદ્ધિ મળી. એ નામ ખુદ બીથોવને તો નહોતું જ આપ્યું. પ્રાર્થનાવેદી પર ઘૂંટણીએ પડીને બીમાર પિતાની તબિયત માટે પ્રાર્થના કરતી છોકરીનું વર્ણન કરતી કવિ સૂમીની એક કવિતા ઉપરથી આ સોનાટા બીથોવનને સૂઝેલો. પછીથી એણે પોતાની શિષ્યા

કાઉન્ટેસ ગિયુલિટા ગુઈક્રિયાર્ડને એ અર્પણ કરી દીધો કારણ કે એ એના પ્રેમમાં પડી ગયેલો.

બહેરાશ

પણ એક વર્ચ્યુઓસો પિયાનિસ્ટ તરીકે બીથોવનની ઝળહળતી કારકિર્દી ઉપર હવે કાળાં વાદળ છવાઈ ગયાં. તાજેતરમાં આવેલી થોડી બહેરાશ વધવા માંડી અને એણે વધુ ને વધુ ગંભીર સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું. પરિણામે પ્રવાસી વર્ચ્યુઓસો તરીકેની એની કારકિર્દીનો પૂરો ખાત્મો જ થઈ ગયો. કરવા માટે હવે એક જ પ્રવૃત્તિ બચી હતી, એ હતી અવનવી કૃતિઓ રચવાની — કંપોઝિશનની પ્રવૃત્તિ. આમ, નહૂટકે એણે અંતર્મુખ થવું પડ્યું. બહેરાશ કઈ તારીખે આવી એની ચોક્કસ તારીખ નોંધવામાં આવી નથી. આ અંગે બે વાયકાઓ વ્યાપક છે : એક વાયકા અનુસાર 1796ના ઉનાળામાં એક ગરમ દિવસે બહારથી તપી જઈને ઘરમાં અંદર આવીને ઠંડા પડવા માટે બીથોવન અંડરવેર સહિત બધાં જ કપડાં ઉતારીને સાવ નગ્ન થઈને એક ખુલ્લી બારી આગળ જઈને ઊભો રહ્યો અને એ જ ક્ષણે એ બહેરો થઈ ગયો ! બીજી વાયકા અનુસાર બ્રિટિશ પિયાનિસ્ટ ચાર્લ્સ નીટને બીથોવને 1815માં એમ કહેલું કે બીથોવનની એક કૃતિમાં ગાવા માટે એક ટેનરે એટલાં બધાં નખરાં કર્યાં કે એના નાજુક કંઠને અનુકૂળ થવા માટે બીથોવને એને માટે ત્રણ વાર સુધારા કરવા પડેલા. ‘હાશ છૂટ્યો’ એવો છુટકારાનો દમ બીથોવન હજી માંડ ભરી રહ્યો હતો ત્યાં જ પેલા ટેનરને પાછો પોતાની તરફ દોડતો આવતો જોઈને બીથોવન ભડક્યો. પણ એ એવો તો ભડક્યો કે કાળી ચીસ પાડીને ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ જઈને એણે દાદરા પર પડતું નાંખ્યું. એનું એકે હાડકું તો ભાંગ્યું નહિ, પણ ઊભો થયો કે તરત તેને સંભળાવું બંધ થઈ ગયું ! આ કથા પિયાનિસ્ટ નીટને બીથોવને પોતે જ કહેલી એ વાતનો પુરાવો છે. પણ આવી મનઘડંત કલ્પના

ત્રિપજાવી કાઢવા પાછળ મહાન સંગીતકારનો આશય શો હશે એ સમજાતું નથી !

હકીકતમાં 1799થી બહેરાશ ચાલુ થયેલી પણ આરંભમાં એની પર એણે કોઈ ધ્યાન આપ્યું હોય એવું જણાતું નથી. પણ માત્ર દોઢ જ વરસના ગાળામાં બહેરાશ એટલું બધું ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું કે પ્રવાસી વર્ચ્યુઓસો પિયાનિસ્ટ તરીકેની મહત્વાકાંક્ષાભરી કારકિર્દી પડતી મૂકવી પડી. અગાઉથી નક્કી થયેલા પિયાનોવાદનના કાર્યક્રમો પણ રદ કરવા પડ્યા. છતાં, આ દુર્ઘટનાને એણે શક્ય તેટલો લાંબો સમય છુપાવી રાખવાની મથામણ કરેલી કારણ કે હરીફ સંગીતકારો અને દુશ્મનો એનો ગેરલાભ ઉઠાવે એવી એને દહેશત હતી. 1801ના જૂનની ઓગણત્રીસમીએ એણે મિત્ર વેજિલરને એક કાગળ લખી બહેરાશનો એકરાર કર્યો :

મને સારી આવક થઈ રહી છે. સરળતાથી સાંસારિક વ્યવહારો ચલાવી શકું છું. છસાત પ્રકાશકો મારી કૃતિઓ છાપે છે અને હું માંગું એ રકમ મને ચૂકવે છે. મારે ભાવતાલ નથી કરવા પડતા. હું ધારું તો વધુ પ્રકાશકો પણ મેળવી શકું એમ છું. પણ બહેરાશ મારો પીછો નથી છોડતી. મારાં સહેલાં આંતરડાં જ મારી બહેરાશ માટે જવાબદાર છે. તું જાણે છે કે ગમે ત્યારે પાતળા ઝાડા છૂટી જવાની બીમારી મને પહેલેથી જ છે. જુદા જુદા કંઈ કેટલાય ડોક્ટરોને મેં બતાવી જોયું. મને એમાંથી કેટલાક થોડીધણી અક્કલવાળા તો બીજા તો સાવ જ બૂડથલ જણાયા છે. છેલ્લે મળ્યો એ ડોક્ટરે મારા ઝાડા તો બંધ કરી દીધા છે પણ રાતદિવસ સતત મને કાનમાં તમરાંનો ગણગણાટ અને સિસોટીઓ તો સંભળાયા જ કરે છે. સામાજિક મેળાવડાના બધા જ પ્રસંગોમાં જવાનું મેં બંધ કરી દીધું છે. ક્યા મોઢે લોકોને હું કહું કે હું બહેરો છું ? હું બીજો કોઈ ધંધો કરતો હોત તો ઠીક હતું કે એમાં બહેરાશ આડી આવત નહિ, પણ અવાજો

ઉત્પન્ન કરવાના ધંધામાં એ કેવી રીતે ચાલે ? મારા દુશ્મનો તો મારો સફાયો કરી નાંખશે ! હું સડેલી જિંદગી જીવું છું. મારા અસ્તિત્વ પર હું ફિટકાર વરસાવું છું. હું મને પિક્કારું છું. ઈશ્વરે સર્જેલ સૌથી વધુ દુઃખી આત્મા હું છું. પણ વેજિલર ! આ રહસ્ય કોઈને પણ કહીશ નહિ, તારી પત્ની- (એલિનોર ફ્રાંક બ્રૂનિન્ગ)ને પણ નહિ.

અદાકારો શું બોલે છે તે સાંભળવા માટે અને સંગીતકારો શું ગાય છે, વગાડે છે તે સાંભળવા માટે થિયેટરમાં પહેલી હરોળમાં એણે બેસવું પડતું. મિત્રોને એ કહેતો નહિ કે સંભળાતું નથી, તેથી મિત્રો આગળ સાંભળવાનો ઢોંગ કરીને એ માત્ર ડોકું જ હલાવતો ! પ્રત્યાઘાતો નહિ મળવાને કારણે મિત્રો હવે એવું માનવા લાગ્યા કે એને મિત્રોનો કંટાળો આવે છે અથવા એ શૂન્યમનસ્ક કે અન્યમનસ્ક થઈ ગયો છે અથવા તો જીવન પ્રત્યે એને નિર્વેદ જાગ્યો છે ! 1802માં બીથોવન એક શિષ્ય રીસ સાથે વિયેના નજીક આવેલા જંગલ 'વિયેના વુડ્સ'માં લટાર મારી રહ્યો હતો. નજીકમાં એક ભરવાડ જાતે બનાવેલી વાંસળી વગાડી રહ્યો હતો. શિષ્ય રીસે એની પર બીથોવનનું ધ્યાન દોર્યું. પણ બીથોવનને કશું સંભળાયું જ નહિ ! એની તદ્દન રડમસ, નિરાશ અને હતાશ હાલત થઈ ગઈ.

ઘ હિલીજેન્સ્ટાટ ટેસ્ટામેન્ટ

હતાશ બીથોવને એ ઉનાળો વિયેનાની પડખે આવેલા અને રળિયામણી વનરાજિથી ઘેરાયેલા ગામ હિલીજેન્સ્ટાટમાં વિતાવ્યો. અહીં રમ્ય પ્રકૃતિનું સાન્નિધ્ય હતું, તો સાથે સાથે વિયેના પણ સાવ ઢૂંકડું હતું. તેથી ડોક્ટરને બતાવવા વિયેના આવવું પણ સહેલું હતું. આ ગામમાં બીથોવને જહેમતપૂર્વક એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો જે હિલીજેન્સ્ટાટ ટેસ્ટામેન્ટ નામે ઓળખાયો. એના બે ભાઈઓને સંબોધેલો આ દસ્તાવેજ એણે કદી એમને મોકલ્યો નહિ. એના

અવસાન બાદ કોઈ કબાડી પાસેથી પ્રકાશક એટોરિયાએ કાગળોની એક થપ્પી ખરીદેલી, તેમાંથી આ દસ્તાવેજ મળી આવેલો. એનું ધ્યાનાકર્ષક લક્ષણ એ છે કે ભાઈ જોહાનનો ઉલ્લેખ એણે નામથી નહિ પણ ખાલી જગ્યાથી કર્યો છે :

મારા ભાઈઓ કાર્લ અને બીથોવન માટે.

હે ભાઈઓ ! તમે એવું સમજો છો અને કહો છો કે હું દેખી, ઈર્ષ્યાળુ, ક્રૂર અને જિદ્દી છું. તમને ખબર નથી કે તમે કેટલા ખોટા છો ! બાળપણથી જ મારું હૃદય પ્રેમ અને ભાઈચારાની શુભ અને કોમળ લાગણીઓથી ભીંજવાયેલું પણ એ રહસ્ય તમે કદી જાણ્યું નહિ. મારે તો મહાન પરાક્રમો કરવાં હતાં પણ જવા દો એ બધી વાત. છેલ્લાં છ વરસથી હું સાવ બેકાર કેસ છું. અક્કલ વગરના ડૉક્ટરોએ સુધારાની ઠગારી આશાઓ આપીને, પણ હકીકતમાં મને છેતરીને, મારા રોગને વકરવા દીધો છે; જેને મારે હવે કાયમ માટે વેઠવાનો છે. ખરેખર તો મારા ધંધા માટે શ્રવણશક્તિ શ્રેષ્ઠ અને સૂક્ષ્મ હોવી અનિવાર્ય છે. પહેલાં તો હું આનંદી અને હસમુખો હતો. પણ હવે બહેરાશને કારણે સમાજમાં હળીભળીને દોસ્તીનો આનંદ લૂંટવો મારે માટે અશક્ય છે. ગૂંગાળાવી નાખતી એકલતામાં જ મારે જીવવાનું છે. જો કોઈને મળું તો બહેરાશને કારણે 'મોટેથી બોલો' એવા ધાંટા મારાથી પડાઈ જાય છે ! લોકોની સાથે ઊભો હોઉં તો બધા મારી હરકતોને એક તમાશો સમજી તાકી રહે છે એની મને શરમ આવે છે. એટલે જ હું હળતાંમળતાં હવે ગભરાઉં છું. વળી ગેરસમજ થવાની શક્યતાથી પણ હું ડરું છું. દુશ્મનો આ હકીકતનો ફાયદો ઉઠાવી જાય તે તો વળી અલગ જ ! દેશનિકાલની હાલતમાં જીવવા સિવાય મારી પાસે કોઈ છૂટકો નથી. મારું અસ્તિત્વ આપત્તિરૂપ છે. મારી સ્થિતિ કંગાળ છે. મિત્રો અને સંગાથીઓને સદા ઝંખી રહેલા કોઈને પણ માટે આ સ્થિતિ ત્રાસરૂપ છે. હું દયાપાત્ર છું. ધીરજ ધરવા સિવાય

મારી પાસે વિકલ્પ નથી. માત્ર મારું મક્કમ મનોબળ જ મને બચાવી શકે. એ મનોબળ મક્કમ જ રહે એવી આશા રાખું છું. મને સત્તાવીસ વરસ પૂરાં થયાં. આ ઉંમરે હું ફિલસૂફ બનીને જ રહીશ.

પ્રિય ભાઈઓ કાર્લ અને, હું મરી જાઉં પછી જો ડૉ. શ્મીડ જીવતા હોય તો એમને મારી માંદગી વિશે પૂછી મારા રોગનું નામ જાણી લેજો, જેથી દુનિયાને એ જણાવી શકાય અને મારા અંગેની ગેરસમજ દૂર થાય. મારી પાસે જે કાંઈ છે એને જો સંપત્તિ કહી શકાય એમ હોય તો એ સંપત્તિના તમને બંનેને સરખા ભાગે વારસદાર જાહેર કરું છું. એને સરખે ભાગે વહેંચી લેજો અને એકબીજાને મદદ કરીને સંપત્તિ રહેજો. તમે બંનેએ મને જે ત્રાસ પહોંચાડ્યો હતો એને તો હું ક્યારનો ભૂલી ગયો છું.

પ્રિય કાર્લ, છેલ્લા થોડા સમયથી તેં મારા પ્રત્યે જે પ્રેમ દર્શાવ્યો છે તે બદલ હું તારો ખાસ આભાર માનું છું. મારા કરતાં તમારા બંનેની જિંદગી પળોજણોથી મુક્ત અને વધુ સારી બને એમ ઈચ્છું છું. તમારાં બાળકોને સાચાં મૂલ્યો અને નીતિના પાઠ ભણાવો એવી ભલામણ હું કરું છું. પૈસા નહિ પણ મૂલ્યો જ સુખ આપી શકે છે, એમ હું મારા જાતઅનુભવ પરથી કહું છું. નીતિએ જ મને વ્યથામાંથી ઉગાર્યો. એ પછી મારી કલા મારે પડખે ઊભી રહી, એણે જ મને આપઘાત કરવામાંથી ઉગારી લીધો. તમને બંનેને હું અલવિદા કહું છું. મારા બધા જ મિત્રોનો હું આભાર માનું છું — ખાસ તો પ્રિન્સ લિખ્નોવ્સ્કીનો અને પ્રોફેસર શ્મીડનો. લિખ્નોવ્સ્કીએ મને ભેટ આપેલાં વાજિંત્રો તમારા બેમાંથી કોઈ એક જાળવી રાખે એવી મારી અભિલાષા છે. પણ જોજો, એના કારણે તમે બંને પાછા ઝઘડી પડશો નહિ, અને સારાં દામ મળતાં હોય તો એ વાજિંત્રો વેચી કાઢજો. તમને બંનેને આ રીતે કબરમાં સૂતા સૂતા પણ મદદ કરવાનો મને

કેટલો બધો આનંદ આવશે !! જલદી જલદી મરી પરવારવાનો મને હર્ષ છે ! જોકે મારી કલાત્મક શક્તિઓનો પરચો બતાવવાનો મોકો તો મારે એમાં ગુમાવવો જ પડશે. પણ બીજું થાય પણ શું ? છતાં મને સંતોષ છે કે મારી અનંત યાતનાઓમાંથી તો હું ઊગરી જઈશ જ. તમે ઈચ્છશો ત્યારે મારું ભૂત તમને મળવા આવશે. મને સાવ જ ભૂલી જશો નહિ, કારણ કે જીવતે જીવ મેં તમારી સુખાકારી માટે બહુ ચિંતા કરી છે. સારું, અલવિદા !

— લુડવિગ ફાન બીથોવન

(સીલ)

હિલીજેન્સ્ટાટ, ઓક્ટોબર ૬, ૧૮૦૨

મારા ભાઈઓ કાર્લ અને માટે મારા મૃત્યુ પછી વાંચવા અને યુનસરવા માટે.

પણ નિરાશાની આ પળો ટૂંકજીવી બની રહી. પ્લુટાર્કના વાચનથી બીથોવનમાં ફરી એક વાર ઉત્સાહ આવ્યો અને આ દસ્તાવેજ ભાઈઓને મોકલાયા વિના પડી રહ્યો. એ જ વર્ષે એણે નવી કૃતિઓ લખી : ત્રણ વાયોલિન સોનાટા (ઓપસ ૩૦), પિયાનો સોનાટા (ઓપસ ૩૧), બીજી સિમ્ફની, ‘ધ બેગાટેલેસ’ (ઓપસ ૩૩), આદિ. એમાંથી કેટલીક તરત જ છપાઈ.

‘ઇમ્મોર્ટલ બિલવિડ’

બીથોવન એનાં અંતિમ વર્ષોમાં બેંક શેર્સ ધરાવતો. એના મૃત્યુ પછી એનાં શેર સર્ટિફિકેટ્સની ખૂબ તપાસ ચાલી; પણ તરત મળ્યાં નહિ. આખરે એના મિત્ર હોલ્કે સંશોધકોને બીથોવનના ટેબલમાં એક ગુપ્ત ડ્રોઅર બતાવ્યું. એમાંથી એ સર્ટિફિકેટ્સ ઉપરાંત ત્રણ પ્રેમપત્રો પણ મળી આવ્યા. લીડ પેન્સિલથી લખેલા એ પત્રો આ મુજબ છે :

મારી દેવી, મારું સર્વસ્વ, મારું પ્રતિબિંબ, પરસ્પર ત્યાગ વિના પણ આપણો પ્રેમ ટકી શકશે, પરસ્પરનું સર્વસ્વ માંગી લીધા વિના પણ આપણો પ્રેમ ટકી શકશે. તું પૂરેપૂરી મારી છે અને હું પૂરેપૂરો તારો છું એ હકીકતને થું તું બદલી શકશે ? પણ આપણે બંને જો પૂરેપૂરાં એક બની જઈશું તો તને પણ મારી જેમ પીડા થશે જ.

મારો પ્રવાસ ભયાનક હતો. ગઈ કાલે સવારે ચાર વાગ્યા પછી હું અહીં પહોંચ્યો. ધોડાની અછતને લઈને ગાડીવાને જુદો રસ્તો પસંદ કર્યો પણ એ તો ત્રાસજનક નીવડ્યો ! અને છેક મધરાતે જંગલમાં પહોંચીને એણે કહ્યું કે આગળ વધી શકાય એમ નથી ! અને એ સહેલા રસ્તે ત્યાં જ મારી ગાડી તૂટી ગઈ અને હું કાદવકીચડથી ભરેલા તળિયા વિનાના રસ્તામાં ખૂંપી ગયો. ગાડીવાન અને એના સાગરીતોએ મને એમાંથી બચાવી લીધો ના હોત તો હું ત્યાં જ મરી પરવાર્યો હોત ! ચાર ધોડા હોવા છતાં જે હાલત મારી ગાડીની થઈ એ જ હાલત થોડા દિવસ પહેલાં એસ્ટર્હીની ગાડીની આઠ ધોડા હોવા છતાં પણ થયેલી. પણ મુશ્કેલીમાંથી બચી જવાનો મને આનંદ છે.

હવે થોડી અંગત વાત. થોડા જ વખતમાં આપણે બંને મળીએ છીએ. મારી પોતાની જિંદગીને લગતાં મેં જે થોડાં નિરીક્ષણો છેલ્લા થોડા દિવસોમાં કર્યાં છે તે હું તને નહિ જણાવી શકું ! આપણાં હૃદય જો હંમેશાં સાથે જ હોત તો તો એવાં નિરીક્ષણો મેં કર્યાં જ હોત નહિ ! તને ઘણીબધી વાતો કહેવા માટે મારું હૃદય આતુર છે. ઓહ ! એવી ક્ષણો પણ આવે છે જ્યારે લાગે છે કે બોલવાનો કોઈ મતલબ નથી ! હું તારો જ છું. આપણને જે જોઈશે તે દેવો મોકલશે જ !

— તારો વિશ્વાસુ લુડવિગ

સાંજે, જુલાઈ ૬, સોમવાર

તું રિબાય છે, પ્રિયે ! હવે મને અક્કલ આવી કે કાગળ લખીને તરત જ વહેલી સવારે રવાના કરી દેવો જોઈએ. અહીંથી

ટપાલ લેવા માટે અઠવાડિયામાં માત્ર બે જ દિવસ પોસ્ટકોચ આવે છે - સોમવારે, ગુરુવારે. તું રિબાય છે. હું જ્યાં પણ હાઉં ત્યાં તું છે જ. મામલો થાળે પડે પછી હું તારી સાથે જ રહીશ. કેવી જિંદગી છે !! આવી !!! તારા વિના !

માણસનું માણસ દ્વારા થતું અપમાન જોઈને મને રિબામણી થાય છે. બ્રહ્માંડના સંદર્ભમાં જ્યારે હું મારો વિચાર કરું છું કે હું કોણ છું અને એ સૌથી મહાન કોણ છે તો ડઘાઈ જાઉં છું. સાચી દિવ્યતા તો અહીં પાર્થિવ માણસમાં જ રહેલી છે ! તું મને ચાહે છે એનાથી પણ વધારે હું તને ચાહું છું ! પણ મારાથી તું તારા વિચારો છુપાવીશ નહિ. ગુડ નાઈટ ! અત્યારે નહાતાં નહાતાં હું તને આ કાગળ લખું છું. પછી હું પથારીમાં જઈને ઊંઘી જઈશ. હે ઈશ્વર ! આટલે નજીક છતાં આટલે બધે દૂર શાને ?

ગુડ મોર્નિંગ, જુલાઈ 7

હજી તો હું પથારીમાં છું પણ મારું મન તારી પાછળ જ ભટકે છે, મારી અમર પ્રેયસી ! નિયતિને આપણો પ્રેમ મંજૂર હશે કે કેમ એ વિચારતાં મારું મન ઘડીમાં દુઃખી થઈ જાય છે અને ઘડીમાં આનંદમાં આવી જાય છે. તું જો મને નહિ મળે તો હું જીવી શકીશ નહિ. હું તારી બાહોમાં ઝંપલાવીને કહું છું કે હું તારો જ છું. પણ એ પહેલાં મેં ભટકી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. મારી ચંચળતા તું જાણતી હોઈશ, તેથી ભલે દુઃખપૂર્વક છતાં આસાનીથી તું ફેંસલો કરી શકીશ. હવે કોઈ મારું હૃદય ચોરી શકશે જ નહિ, કોઈ પણ નહિ, કદાપિ નહિ ! હે ઈશ્વર, એવું શા માટે જરૂરી છે કે જેને પ્રેમ કરતા હોઈએ એનાથી જુદા પડવું પડે ? વિચેનામાં મારી જિંદગી તદ્દન કંગાળ છે. તારો પ્રેમ મને વિશ્વનો સૌથી વધુ સુખી અને સાથે સાથે વિશ્વનો સૌથી વધુ દુઃખી માનવી બનાવે છે. આ ઉંમરે મારે સ્થિર અને શાંત જીવન જોઈએ છે. આપણી સ્થિતિમાં એ શક્ય બનશે ?

મારી દેવી, મને હમણાં જ ખબર પડી કે અહીંથી પોસ્ટમેન રોજ ટપાલ લઈ જાય છે. એટલે આ કાગળ લખવો બંધ કરી જલદી પોસ્ટ કુટું છું જેથી તને એ આજે મળી જાય. શાંત થા, ઠંડા દિમાગે વિચાર કરીને જ આપણે બંને સાથે રહી શકીએ. શાંત થા ! મને પ્રેમ કર ! મને પ્રેમ કરતી રહેજે ! તારા હૃદયના શ્રેષ્ઠ ચાહક મારા વિશે ગેરસમજ કરીશ નહિ.

હંમેશાં તારો

હંમેશાં મારો

હંમેશાં આપણા બંનેનો

બીથોવન

આ 'ઇમ્મોર્ટલ બિલવિડ' કોણ હતી ? કાગળોમાં સંબોધન સ્પષ્ટ નથી. એ શોધવા માટે અસંખ્ય સંશોધકોએ અથાક પ્રયત્નો કર્યા છે. કેટલાક માને છે કે એ કાઉન્ટેસ ગિયુલિટા ગુઈકિયાર્ડી હતી. એ 1801માં બીથોવનની શિષ્યા હતી ત્યારે બીથોવન એના ઊંડા પ્રેમમાં પડેલો એ વાત તો નક્કી જ છે. એ વખતે 1801માં એ સત્તર વરસની હતી. અને એ જ વર્ષે બીથોવન એને પહેલી વાર મળેલો. બીથોવન ભલે તેના ઊંડા પ્રેમમાં તરત પડી ગયો પણ ગિયુલિટાને તો તેના પ્રત્યે માત્ર ગાઢ મિત્રતા અને અહોભાવ જ હતાં. ઉનાળાની એક રાતે ગિયુલિટા સમક્ષ બીથોવને જ્યારે મુનલાઈટ સોનાટા પિયાનો પર વગાડ્યો ત્યારે ગિયુલિટાએ બીથોવનને પોતાનો એક નિર્ણય જણાવ્યો : રૂપાળા અને દેખાડવા જુવાન કાઉન્ટ ગાલેન્બર્ગ સાથે તે ટૂંક સમયમાં જ લગ્ન કરવાની હતી. આ સાંભળી બીથોવન સળગી ઊઠ્યો. ક્રોધાવેશમાં એણે બરાડા પાડવા માંડ્યા અને રસ્તા પર એ દોડવા માંડ્યો. ગિયુલિટાની કઝીન થેરિસા ફોન બ્રૂન્સ્વિકને મળીને બીથોવને આ વાત કરી. ગિયુલિટાના કાઉન્ટ ગાલેન્બર્ગ સાથેના લગ્નપ્રસંગે બીથોવન હાજર રહેલો, પણ તેણે ઓર્ગન પર શોક સંગીત વગાડી આનંદમંગલના પ્રસંગના રંગમાં ભંગ પાડેલો !

બિચારી ગિયુલિટાનું નસીબ ફૂટેલું નીકળ્યું ! લગ્ન પછી એનો વર જુગારી સાબિત થયો. હવે ગિયુલિટાને બીથોવન માટે સહાનુકંપા થઈ ખરી, પણ એ ઘણી મોડી પડી. તેણે બીથોવનને પત્ર લખીને પશ્ચાત્તાપનો એકરાર કર્યો અને એના અનુસંધાનમાં બીથોવને આ ત્રણ પત્રો લખ્યા, જે ‘ઇમ્મોર્ટલ બિલવિડ’ નામે નામના પામ્યા. દિલના ઊડાણમાંથી બીથોવન ભલે હજી પણ ગિયુલિટાને ચાહતો હોવા છતાં તે હવે તેને પરણવા માંગતો નહોતો તે વાત તેના આ પત્રોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. 1801ના નવેમ્બરમાં બીથોવને વેજિલરને છેલ્લા વરસથી બહેરાશને કારણે એકલવાયી અને દુઃખી બનેલી પોતાની જિંદગી વિશે લખેલું :

પણ હવે એક રૂપાળી અને આકર્ષક છોકરીને કારણે છેલ્લે છેલ્લે સ્થિતિ બદલાઈ છે. પહેલી વાર મને લાગ્યું કે લગ્ન મને સુખ આપી શકે. પણ અરેરે ! એ ખૂબ જ શ્રીમંત અને અંરિસ્તોકેટિક છે ! તેથી આ લગ્ન અશક્ય છે.

અહીં અધ્યાહાર ઉલ્લેખ પામેલી છોકરી ગિયુલિટા જ હતી. એના કુટુંબે મધ્યમ વર્ગના બીથોવન સાથે એને લગ્નની મંજૂરી આપી હોય એ સંભવ જ નથી. 1803માં એ કાઉન્ટ ગેલન્બર્ગને પરણી ગઈ. વીસ વરસ પછી મિત્ર શીન્ડ્લર આગળ બીથોવને આ પ્રેમપ્રકરણ વિશે કહેલું : “એ મારા ઊંડા પ્રેમમાં હતી; એના પતિ સાથેના પ્રેમ કરતાં તો કાંઈ કેટલાય વધારે.”

થેરિસા ફોન બ્રૂન્સ્વિક

પણ કેટલાક જીવનકથાકારો કહે છે કે આ ‘ઇમ્મોર્ટલ બિલવિડ’ પ્રેમપત્રો જેને સંબોધ્યા છે તે આ છોકરી નહિ, પણ બીજી ત્રણ છોકરીઓ હોઈ શકે : તેરચૌદ વરસની થેરેસા માલ્ફાતી, બીજી એમિલી સેબાલ અને ત્રીજી હંગેરિયન કાઉન્ટેસ થેરિસા ફોન બ્રૂન્સ્વિક. આ છેલ્લી થેરિસા ફોન બ્રૂન્સ્વિક ગિયુલિટાની જ કઝિન હતી. વળી

કાગળોમાં માત્ર જુલાઈ છ અને જુલાઈ સાત એવી જ તારીખો છે, વરસનો કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી. છઠ્ઠી જુલાઈએ સોમવાર હોય એવાં વર્ષો માત્ર આટલાં જ હતાં : 1795, 1801, 1807 અને 1812. છતાં બીથોવનનો જીવનકથાકાર થેયર માને છે કે આ કાગળો 1806માં જ લખાયા હોવા જોઈએ; કારણ કે એ જ વર્ષે એ બ્રૂન્સ્વિકના પ્રેમમાં હતો. થેયરના મત અનુસાર કાગળોમાં ખોટી તારીખો નાંખવાની બીથોવનને આદત હતી. થેરિસા ફોન બ્રૂન્સ્વિક ખૂબ જ બુદ્ધિશાળી, ચતુર અને ભણવામાં અવ્વલ નંબર હતી. બીથોવન એના પ્રેમમાં પડ્યો ત્યારે થેરિસા ફોન બ્રૂન્સ્વિક ચોવીસ વરસની હતી. એ પછી બીથોવન એની નાની બહેન જોસેફાઈનના પ્રેમમાં પડ્યો. બિચારી જોસેફાઈને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ 1799ના જૂનમાં વૃદ્ધ કાઉન્ટ જોસેફ ડેઈમ સાથે પરણવું પડેલું ! લગ્નના ત્રણ જ મહિનાને અંતે એ વૃદ્ધ પતિ મરી પરવાર્યો ! બીથોવને ફરીથી જોસેફાઈન તરફ પ્રેમભરી નજર નાંખી. પણ સ્વર્ગસ્થ પતિથી સગર્ભા જોસેફાઈનના જીવનનું ધ્યેય હવે એક જ હતું : મૃત પતિના સંભારણા સમા બાળકનો ઉછેર, માવજત અને સારસંભાળ. બીથોવનને લાલબત્તી ધરતાં જોસેફાઈને લખ્યું :

હું હૃદયપૂર્વક તને ચાહું છું. મને હજી જાણ થાય તે પહેલાં જ તારા સંગીતે મને તારા તરફ ખેંચીને તારી બનાવી મૂકેલી. તારા ઉમદા વ્યક્તિત્વ અને મારા પ્રત્યેના તારા પ્રેમને કારણે મારો પ્રેમ વધુ ગાઢ બન્યો. આ પ્રેમ મારા જીવનનું એક અણમોલ રત્ન બની રહેશે; તારો પ્રેમ જો શારીરિક વાસનાથી અલિપ્ત હોય તો તો ખાસ. હું તને શારીરિક પ્રેમ હરગિજ આપી નહિ શકું. પવિત્ર બંધન ફગાવીને હું તારી પાસે આવી શકીશ નહિ. મારી ફરજોનું પાલન કરતી વેળા હું વધુ યાતના અનુભવું છું એટલું તને ભાન થાય તો સારું. હું જે પગલાં લઉં છું તેની પાછળ ઉમદા હેતુ રહેલા છે.

ભવ્ય કૃતિઓનો આરંભ

1803માં બીથોવને ભવ્ય કૃતિઓની રચનાનો આરંભ કર્યો. એમાં સૌથી મોખરે છે ત્રીજી સિમ્ફની : 'ઇરોઇકા'. આદર્શ વીર નાયકના જીવનનું આલેખન કરતી એ સિમ્ફની ખરેખર મદાના છે. એની છેલ્લી ગતમાં ટ્રમ્પેટ્સનો ઝાકમઝોળ — ફેન્ડેર છે. આ ત્રીજી સિમ્ફની 'ઇરોઇકા' મૂળમાં તો બીથોવને ફ્રેંચ ક્રાંતિના વીર નાયક નેપોલિયોને અર્પણ કરેલી. પણ એ નેપોલિયો આપખુદ બનીને ફ્રાંસ પર સમ્રાટ થઈને ચઢી બેઠો અને પછી તો સમગ્ર યુરોપ રગદોળવા માટે તત્પર થયો. આ સમાચાર સાંભળીને બીથોવન તાડૂકી ઊઠ્યો, "પોતાની સ્વાર્થી મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા હવે એ (નેપોલિયો) બીજા માણસોના હક્કો પર તરાપ મારશે ? એમને ચગદી નાખશે ? એક સાધારણ આદમીથી વિશેષ એ શું છે ? જનતાના અધિકારો પગ તળે છૂંદીને પોતાની વાસનાઓ સંતોષશે ! માથે ચઢી બેસીને કાળો ત્રાસ વર્તાવશે." ગુસ્સામાં અર્પણપત્રિકા ફાડી નાંખીને બીથોવને તે અર્પણ રદ કર્યું. સાથે સાથે તે સિમ્ફનીની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટનાં પહેલાં બે પાનાં પણ ફાટી ગયેલાં. એ બે પાનાં શિષ્ય રીઝે ફરી લખી આપ્યાં. એ પછી વાયોલિન સોનાટા 'ક્રુઝર' અને ઓરેટોરિયો 'ધ માઉન્ટ ઓફ ઓલિવ'નો વારો આવ્યો. 1803ના એપ્રિલની પાંચમીએ આ ઓરેટોરિયોનો પ્રીમિયર શો થયો. એ જલસામાં એ ઉપરાંત એની પહેલી અને બીજી સિમ્ફનીઓનું પણ વાદન કરવામાં આવ્યું. એ જલસામાં ચાલુ ભાવ કરતાં આગલી હરોળની ટિકિટોનો ભાવ ત્રણગણો, વચ્ચેની હરોળની ટિકિટોનો ભાવ બમણો તથા બોક્સિસની ટિકિટોનો ભાવ ચારગણો રાખેલો તે છતાં ટિકિટ વગર ટળવળતા લોકો કકળતા હતા ! આ જલસાથી બીથોવનને 1800 ફ્લોરિનનો ચોખ્ખો નફો થયો. સ્કોટિશ લોકધૂનોના સંગ્રાહક જ્યોર્જ થોમ્સન ઓફ એડિન્બર્ગે બીથોવન સાથે એક સોદો કર્યો : સ્કોટિશ લોકધૂનો

ઉપેરથી બીથોવને છ સોનાટા લખી આપવાના હતા. થોડાં વર્ષો પછી બીથોવને એ મુજબના છ સોનાટા લખીને એ સોદો પૂરો કર્યો.

એ જ વર્ષે 1803માં બીથોવને પ્રિન્સ લિપ્નોવ્સ્કીનો મહેલ છોડી ભાઈ કાર્લ જોડે રહેવું શરૂ કર્યું. પ્રકાશકો અને જલસાના આયોજકો સાથે વાટાઘાટો કરવામાં કાર્લ બીથોવનનો સફળ સેક્રેટરી સાબિત થયો. પણ એના ધંધાદારી કાગળો વાંચતાં તો એ સાવ ફાંકેબાજ ગધેડો જ હોય એવું લાગે છે ! કદાચ એવું પણ હોય કે ફાંકેબાજ બીથોવને જ એને એવા કાગળો લખવાની સૂચના આપી હોય !

શિકેનેડરે પોતાના થિયેટર માટે બીથોવનને ઓપેરા લખવાનું કામ સોંપ્યું. પોતે જ લખેલા લિબ્રેતો ઉપર જ બીથોવને ઓપેરા લખવાનું વિચાર્યું; તેનું નામ પણ નક્કી કરી નાંખેલું : ‘વેસ્તાસ ફ્યુઅર’. પણ આ યોજના કદી ફળીભૂત થઈ નહિ. એ વખતના પેરિસના એક શ્રેષ્ઠ વાયોલિનીસ્ટ રૂડોલ્ફ કુઈલ્સરને તેણે વાયોલિન અને પિયાનો માટેનો એક સોનાટા લખી અર્પણ કર્યો જે ‘કુઈલ્સર’ નામે ઓળખાયો. કેન્ટાટા ‘મીરેસ્ટીલે ઉન્ડ ગલક્લીએ ફાર્ટ’ લખી તેણે ગથેને અર્પણ કર્યો. રૌદ્ર રસથી તરબતર પિયાનો કન્યર્ટો નં. 5 લખ્યો. બીથોવનની પાંચમી સિમ્ફનીને હોફમેને સૌથી વધુ સાદી સૂરાવલિઓ વડે બનતી બોલકી સિમ્ફની તરીકે ઓળખાવી છે. બીથોવનની છેલ્લી નવમી સિમ્ફનીમાં ફ્રેંચ નવલકથાકાર રોમાં રોલાંને સમગ્ર વિશ્વ પ્રત્યેની બીથોવનની અનુકંપા નજરે પડી છે. બીથોવને ભલે મોત્સાર્ટની જેમ ફીમેસન સંપ્રદાય અંગીકાર કર્યો નહિ, પણ અહીં કવિ શીલરના કાવ્ય ‘ઓડ ટુ જોય’ની બીથોવને કરેલી પસંદગીમાં વિશ્વબંધુત્વનો ભાવ મોત્સાર્ટ જેવો જ જણાય છે. જોસેફ કીપ્સના અભિપ્રાય મુજબ નવમી સિમ્ફની બીથોવનનું શ્રેષ્ઠ સર્જન છે. ફ્રેંચ સંગીતકાર હેક્ટર બર્લિયોઝના માનવા મુજબ બીથોવનના સમગ્ર

સંગીતમાં તેની નવમી સિમ્ફની વગાડવાની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ અઘરી છે. પોતાના છેલ્લા પિયાનો સોનાટાઓ, નવમી સિમ્ફની અને 'મિસા સોલેમિસ' રચી લીધા પછી 1825માં બીથોવન ફરી વાર સ્ટ્રીન્ગ ક્વાર્ટેટના રૂપ તરફ આકર્ષાયેલો. આ છેલ્લા તબક્કાના તેના પાંચ સ્ટ્રીન્ગ ક્વાર્ટેટ (નં. 12, 13, 14, 15 અને 16) તથા બીજી એક રચના 'ગ્રોસ ફ્યુગ' (ઓપસ 133) આજે બીથોવનના સર્જનનાં ઉત્તુંગ શૃંગો ગણાય છે. રોમાં રોલાંને તેમાં ટ્રેજેડીનાં ચરમબિંદુઓ દેખાયાં છે, ઉપરાંત કંટાળો, ઘરઝુરાપો, ક્રોધાવેશ અને કોરી ખાતી એકલતામાંથી છુટકારો પામવાની તેની મથામણો પણ નજરે પડી છે. પંદરમા સ્ટ્રીન્ગ ક્વાર્ટેટની ગત 'સોન્ગ ઓફ ગ્રેટીટ્યુડ ટુ ધ ડિવાઇન સ્પિરિટ ફોમ એ કોન્વાલેસેન્ટ ઇન ધ લિડિયન મોડ'માં સોળમી સદી જેવી પોલિફોની સંભળાય છે. શું બીથોવને હેતુપૂર્વક જવેસ્વાલ્દો કે આર્લોન્દો દ લાસોનું અનુકરણ કર્યું? એમ કર્યું હોય એવું લાગતું તો નથી જ; કારણ કે બીથોવને પોતે જ કહેલું કે, "એ પૂર્વસૂરિ સંગીતકારોના મનોગતમાં ઊતર્યા વિના કરેલી નકલખોરી તદ્દન નિરર્થક છે."

ફિડેલિયો

બીથોવનના એકમાત્ર ઓપેરા 'ફિડેલિયો'નો પ્રીમિયર શો વિયેનામાં 1805ના નવેમ્બરની વીસમીએ થયો. કંગાળ રિહર્સલ્સની સીધી અસર એ પ્રીમિયર શો પર પડેલી. ગાયકોએ તદ્દન વેઠ ઉતારેલી. ત્રણ રાત્રીના ત્રણ શો પછી એ ફ્લોપ ગયો. એની આવી હાલત થવાને કારણે બીથોવને મનમાં મક્કમ ગાંઠ વાળી કે હવે પછી ઓપેરાનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ, એવી વાયકા પ્રચલિત છે. પણ આ વાયકા નિરાધાર છે. પછીનાં થોડાં વરસો સુધી બીથોવન સતત સારી ટેક્સ્ટ — લિબ્રેતો — ની શોધમાં હતો. થોડો વખત એણે 'મેકબેથ' વિશે વિચાર્યા પછી એનું ધ્યાન ગથેના 'ફોસ્ટ' ઉપર ઠર્યું.

‘ફોસ્ટ’ ઉપરથી જો કોઈએ સારો લિબ્રેતો તૈયાર કરી આપ્યો હોત તો તેણે એના પર જરૂર ઓપેરા લખ્યો હોત. ‘ફિડેલિયો’ના પ્રીમિયર શો માટેના ઓવરચરથી અલગ જ એવા એ ઓપેરા માટેના ત્રણ નવા ઓવરચર્સ એણે પછીનાં વર્ષોમાં અલગ અલગ સમયે લખેલા.

1806ની પાનખરમાં વિયેનાના દરબારી થિયેટર સમક્ષ બીથોવને એક દરખાસ્ત મૂકી : વિયેના દરબાર અને બીથોવન એકબીજા સાથે એક કોન્ટ્રેક્ટ કરે અને એ કોન્ટ્રેક્ટ અનુસાર પ્રત્યેક વર્ષે બીથોવન એ થિયેટરને એક ઓપેરા અને એક ઓપેરેટા* લખી આપે. બદલામાં થિયેટર બીથોવનને વાર્ષિક 2,400 ફ્લોરિનની રકમ ચૂકવે. આ દરખાસ્ત તરત જ ફગાવી દેવામાં આવી. પણ એ જ દરબારના એક સભ્ય અને થિયેટરના ડાયરેક્ટર પ્રિન્સ એસ્ટર્હેઝીએ બીથોવન પાસે એક માસ માંગ્યો, અને એણે માસ લખી આપ્યો.

તવસર્જન

1806, 1807 અને 1808માં બીથોવને નવી કૃતિઓ લખી : ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી સિમ્ફનીઓ. રૌદ્ર રસ, વીરરસ અને ઉદ્વેગથી છલકાતી પાંચમી સિમ્ફની ‘ફેઈટ નોકિન્ગ એટ ધ ડોર’ના લાડકા નામે જાણીતી બની છે. માનવી સાથે સંતાકૂકડી રમતી નિયતિ આ સિમ્ફનીનો વિષય છે. છઠ્ઠી સિમ્ફની ‘પેસ્ટોરેલ’ નામે જાણીતી બની છે. ગોપજીવનના અદ્ભુત રસને એમાં કેન્દ્રસ્થાને મૂક્યો છે. વિયેના ખાતેનો શ્રીમંત રશિયન એમ્બેસેડર કાઉન્ટ રેઝૂમોવ્સ્કી સૂઝ-સમજવાળો સંગીતનો મહારસિયો જ માત્ર નહોતો પણ એક ઉમદા વાદક પણ હતો. વિયેના ખાતેના પોતાના મહેલમાં એણે ચાર વાદકોના અંગત જૂથ ‘ક્વાર્ટેટ’ની રચના કરેલી. (એમાંથી એક વાદક તો એ પોતે જ હતો.) એણે બીથોવન પાસે ચાર વાદકો માટેની

* નાનો, એકાંકી ઓપેરા.

થોડી 'ક્વાર્ટ્ટ' રચનાઓ માગી. તેને માટે બીથોવને જે ક્વાર્ટ્ટ્સ લખ્યાં તે 'રેઝૂમોવ્સ્કી ક્વાર્ટ્ટ્સ' નામે જાણીતાં બન્યાં. એમાં બીથોવને કેટલીક રશિયન લોકધૂનોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. એ કાઉન્ટ મહેલમાં, બસ, સંગીતના જલસા કરતો : શુપેન્જિક પ્રથમ વાયોલિન વગાડતો, કાઉન્ટ પોતે બીજું વાયોલિન વગાડતો, વીસ વાયોલા વગાડતો અને લિન્કે ચેલો વગાડતો. એ સમયે બીથોવને આ ઉપરાંત 'કોરિયોલેન' ઓવરર, પિયાનો કન્યર્ટો નં. 4, એક ચેલો સોનાટા (ઓપસ 69) તથા એક કોરલ ફેન્ટાસિયા પણ લખ્યા.

વોક આઉટ

1806ના ઓક્ટોબરમાં અંતરિયાળ વિસ્તારમાં લિખ્નોવ્સ્કીના કિલ્લા 'ગ્રાટ્ઝ કેસલ'માં બીથોવન લિખ્નોવ્સ્કી સાથે રહેતો હતો. એક સાંજે લિખ્નોવ્સ્કીએ થોડા મહેમાનોને ડિનરપાર્ટી માટે આમંત્રેલા. લિખ્નોવ્સ્કીએ એ મહેમાનોને વચન આપેલું કે જમ્યા પછી મહાન સંગીતકારને પિયાનો વગાડતા સાંભળવા મળશે. બીથોવનને એ વખતે પિયાનો વગાડવાની જરાય રુચિ નહોતી. (એ મહેમાનોમાં કેટલાક નેપોલિયોના લશ્કરના અફસરો હતા માટે ?) પણ પ્રિન્સ લિખ્નોવ્સ્કીએ બીથોવનને ભારપૂર્વક આગ્રહ કર્યો અને માની જઈને પિયાનો વગાડવા આજીજી કરી. બીથોવને એક રૂમમાં જઈને અંદરથી નકૂચો વાસી દીધો. લિખ્નોવ્સ્કીએ બારણું ખૂબ ઠોક્યું પણ બીથોવને ખોલ્યું જ નહિ. ક્રોધિત લિખ્નોવ્સ્કીએ બારણું તોડી નાંખ્યું. એથી પણ વધુ ગુસ્સે ભરાયેલા બીથોવને નજીક પડેલી એક ખુરશી ઊંચકીને લિખ્નોવ્સ્કી પર ઉગામી. લિખ્નોવ્સ્કી જાન બચાવવા ભાગ્યો. રાત્રોચોળ બીથોવન વરસતા ધોધમાર વરસાદમાં લિખ્નોવ્સ્કીનો કિલ્લો છોડી પગે ચાલી નીકળ્યો. નજીકના કોઈ ગામમાં તેણે તે રાત વિતાવી. બીજે દિવસે વિચેના પહોંચી બીથોવને લિખ્નોવ્સ્કીને કાગળ લખ્યો :

પ્રિન્સ,

તમે જે કાંઈ છો તે તમારા જન્મને પ્રતાપે છો. હું જે કાંઈ છું તે મારે પોતાને પ્રતાપે છું. હજારો પ્રિન્સ આ દુનિયામાં છે, અને હજી બીજા હજારો પ્રિન્સ આ દુનિયામાં આવશે; પણ બીથોવન બીજો નહિ જ મળે !

શું કલાની સાચી કદર કરનારા લિપ્નોવ્સ્કી જેવા રાજકુંવરો દુનિયામાં સદા સર્વત્ર જોવા મળે છે ખરા ? ખફા થયેલ લિપ્નોવ્સ્કીએ બીથોવનને પોતે આપી રહેલ 600 ફ્લોરિનનું વર્ષાસન કાયમ માટે બંધ કર્યું. બીથોવન સાથે સંબંધોનો છેડો તેણે સદા માટે ફાડી નાંખ્યો !

બગડતો જતો સ્વભાવ

જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં એમ એમ દુનિયાથી પોતાની બહેરાશ છુપાવવી બીથોવન માટે અશક્ય બની. પણ કદાચ એના જ પ્રત્યાઘાત રૂપે બીથોવનનો તુંડમિજાજ, ક્રોધ અને અહંકાર વધતા જ ગયા. 1808માં એ પોતાના કેમિસ્ટ એન્ડ ડ્રગિસ્ટ ભાઈ જોહાન સાથે ઝઘડી પડ્યો. એનું કારણ એ હતું કે વર્ષો અગાઉ જોહાને બીથોવનને ઉધાર આપેલા પૈસા જોહાને અત્યારે પાછા માંગેલા. લિન્ઝ નગરમાં જોહાન અત્યારે નવું ઘર અને નવી દુકાન ખરીદવા માંગતો હતો. આ માટે એને પૈસાની તાતી જરૂર હતી. પણ મૂરખ બીથોવને આ માંગણીને પોતાના ઘોર અપમાન તરીકે ખપાવી ! એણે શપથ લીધા કે એ ભવિષ્યમાં કદી જોહાન જોડે વાતચીત નહિ કરે અને સંબંધ પણ નહિ રાખે ! પણ એનાથી તો જોહાનના ધંધામાં ઊની આંચ પણ આવી નહિ. એને ફેંચો પાસેથી મોટા ઓર્ડર મળવા શરૂ થયા.

બીથોવનના આધુનિક જીવનકથાકારોએ એક મહત્ત્વની જવાબદારી પાર પાડી છે. બીથોવને અન્ય ઉપર કરેલા આક્ષેપોમાંથી અને બદનક્ષીમાંથી તેમણે સત્યાસત્યતા શોધી કાઢી છે. મોટા ભાગના

કિસ્સામાં તટસ્થ તપાસ પછી એવું ફલિત થયું છે કે બીથોવન જ ખોટો હતો. બીથોવને કરેલા એવા એક આક્ષેપનો બીથોવનના એક શિષ્ય જેનીએ પોતાની જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં વિરોધ કરેલો. બીથોવનનો એ આક્ષેપ એવો હતો કે વિયેનાનગરીએ એની સદંતર ઉપેક્ષા કરેલી. જેની એનું ખંડન કરતાં કહે છે :

સાચી વાત સાવ જુદી જ છે. પહેલેથી જ એક અજાણ્યા યુવાન સંગીતકાર તરીકે બીથોવન તરફ વિયેનાવાસીઓ અને એમાંના શ્રીમંતો તો ખાસ એને માન અને ધ્યાન આપતા આવેલા. એના મિજાજી સ્વભાવ અને તોછડા વર્તનના અનુભવો પછી પણ વિયેનાવાસીઓનાં તેના પ્રત્યેનાં પ્રેમ અને માન યથાવત્ રહેલાં. વિયેના સિવાય બીજી કોઈ જ નગરી એની આવી ઉદ્ધતાઈ અને બદમિજાજી સાંખી લેત નહિ. એક કલાકાર તરીકે એ હરીફો સાથે ઝઘડતો, પણ જનતા એમાં સંડોવાતી નહિ. જનતા નિર્દોષ હતી. એને બિનશરતી પ્રેમ અને માન આપવામાં વિયેનાવાસીઓ કદી પાછા પડેલા નહિ.

વ્યક્તિગત ધોરણે એની સાથે મેળ પાડવો મહામુશ્કેલ હતો. એનાં બે લક્ષણો — બહેરાશ અને બેધ્યાનપણું — ને કારણે રોજિંદી વ્યવહારુ વિધિઓ અને ખાસ તો ઓર્કેસ્ટ્રા કે કોયરના કન્ડક્ટિન્ગમાં એને પારાવાર તકલીફ પડતી. પાંચમી સિમ્ફનીના રિહર્સલ્સ દરમિયાન 1808માં તો એણે ઓર્કેસ્ટ્રાને એટલી હદે ઉશ્કેરી મૂક્યો કે વાદકોએ શરત મૂકી કે રિહર્સલ્સ દરમિયાન બીથોવન ગેરહાજર રહે તો જ એની કૃતિઓ વગાડવામાં આવશે. ઊંચા સ્વરો તો કદી એને સંભળાતા જ નહોતા અને બીજું કે ચાલુ કન્ડક્ટિન્ગે એ વિચારોમાં ખોવાઈ જતો તેથી સમયની ગણતરીમાં ભૂલ કરીને ઓર્કેસ્ટ્રાને ખોટી સૂચનાઓ આપતો રહેતો. એના કોરલ ફેન્ટાસિયાના રિહર્સલ્સ દરમિયાન એક વાર એણે અધવચ્ચે ઓર્કેસ્ટ્રાને અટકાવીને નવેસરથી એકડેએકથી આરંભ કરવાની ફરજ પાડી. સ્વાભાવિક રીતે જ એનું આ વર્તન

વાદકોને ધોર અપમાન સમું લાગ્યું, એટલે એમણે એનો ઈનકાર કર્યો. પણ થોડી વાર રહીને પોતાની અક્કલ ઠેકાણે આવતાં એણે પોતાની અન્યમનસ્ક પરિસ્થિતિનો એકરાર કરી લઈ વાદકોની નમ્રતાપૂર્વક માફી માંગી લઈને આ મામલો થાળે પાડ્યો. સ્વભાવમાં આવી મૂળભૂત ખામીઓ હોવા છતાં એનામાં એવું કાંઈક હતું ખરું જ, કે એ મિત્રોને એના તરફ ચુંબકની માફક ખેંચી લાવતું. એની સાથે થોડી પણ આત્મીયતા થયા પછી માણસ એના તરફ આકર્ષાયા વિના રહી શકતો નહોતો. એના જૂના સંગીતશિક્ષક રીઝે એને માટે કહ્યું છે :

બીથોવન પૂર્ણતયા સારો અને દયાળુ માણસ હતો. એ પોતાના તરંગતુક્કા અને આવેશનો જ ભોગ બનતો. એનો ગુસ્સો તરત જ ગાયબ થઈ જતો ક્ષણભંગુર જ હતો. એ હળવા મિજાજમાં તો ટુચકા પણ કરતો રહેતો. યુદ્ધ દરમિયાન એણે જર્મન લશ્કરને દાન આપતા રહીને દેશને મદદ પણ કરેલી.

પ્રેમ અને પૈસો

1800થી 1810ના દાયકામાં બીથોવને વિપુલ માત્રામાં — પ્રોલિફિક — સર્જન કર્યું. પણ એ ફળદ્રુપ અને બહુપ્રસૂન દાયકાથી વિપરીત 1811થી 1820ના દાયકામાં એણે ખૂબ ઓછી કૃતિઓ સર્જી. આ બીજા દાયકા દરમિયાન એ પોતાની છપાતી જતી કૃતિઓનાં પ્રૂફરીડિંગ તથા પ્રકાશકો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં ગળાડૂબ હતો તેથી નવી કૃતિઓનું સર્જન ઓછું થઈ ગયું એવાં બહાનાં જે જીવનકથાકારો આગળ ધરે છે તે તદ્દન પાયા વિનાનાં અને જુઠાં છે. ઊલટાનું ગયા દાયકાની મહેનતથી લાગેલો માનસિક થાક આ સર્જનમાંઘ માટે જવાબદાર હોઈ શકે. બીજું, 1811થી 1820 દરમિયાન એનું ધ્યાન સંગીત પરથી હટીને બીજી બે વાતોમાં પરોવાયેલું. એ બે વાતો હતી : પ્રેમ અને પૈસો. 1810થી બીથોવન ફરી એક વાર પાછો

છેલછબીલો વરણાગિયો બની ગયેલો; મોંઘાંદાટ ફેશનેબલ વસ્ત્રો અને ટાપટીપની પળોજશોમાં ગળાડૂબ થઈ ગયેલો. એ જ વર્ષે થેરેસા માલ્ફાતીને એણે લગ્નની દરખાસ્ત કરેલી, પણ સત્તર વરસની માલ્ફાતીએ ચોખ્ખી ના જ સંભળાવેલી. એ પછી બીથોવને મેરી બિગોટ અને એમિલી ફોન સેબાલ્ડ સાથે પોતાના નસીબનો મેળ બેસાડવા દાણા ચાંપી જોયા. પણ એ બે છોકરીઓએ પણ એને દુકરાવ્યો.

બેટિના ફોન એર્નિમ

એ ત્રણ છોકરીઓ પછી વારો આવ્યો બેટિના ફોન એર્નિમનો. 1810માં જ એ બંને મળેલાં. એ પણ દેખાવડી હતી. બીથોવનના જીવનકથાકારોએ બધી જ છોકરીઓ ઉપર કરેલું ગહન સંશોધન આ બેટિના ઉપર પણ કર્યું છે. બેટિના સારી લેખિકા હતી. ગથેની સાથે એ પત્રવ્યવહાર કરતી. ગથે પણ એની તરફ આકર્ષાયેલો. પણ બીથોવન જોડે બેટિનાનો સંબંધ ખૂબ જ ટૂંકા ગાળામાં આત્મીય થઈ ગયેલો, એમ બેટિનાના ગથે પરના પત્રોથી જાણવા મળે છે. જોકે, એમાં પોતાની ભાષા પરની પકડ દ્વારા મૂળ વાતને જરા બહેકાવીને લખ્યું હોય એવું કેટલાકનું માનવું છે. એ પત્રો બીથોવનના મૃત્યુ પછી બાર વરસે 1839માં એક જર્મન સામયિકમાં છપાયેલા. એમાંના એક પર બીથોવને પણ સહી કરી છે. બેટિના ફોન એર્નિમ તો એ છોકરીના લગ્ન પછીનાં નામ-અટક છે. એનું પિયરનું નામ હતું — એલિઝાબેથ બ્રેન્ટાનો. એ બીથોવનના મિત્ર ક્લેમેન્સ બ્રેન્ટાનોની બહેન હતી.

બીથોવન અને ગથે

બીથોવન અને ગથે ઘણાં લાંબા સમયથી એકબીજાને મળવાની તમન્ના સેવી રહેલા. ટેપ્લીટ્ઝ ખાતે બીથોવન અને ગથે 1812માં પહેલી વાર મળ્યા. મુલાકાત પછી ગથેએ પત્નીને લખ્યું :

એના કરતાં વધુ શક્તિશાળી, તરવરિયો અને વફાદાર કલાકાર હજી સુધી મેં જોયો નથી. દુનિયા જોવાની એની એકાંગી દંષ્ટિ હું સમજી શકું છું.

પણ મિત્ર જેલ્ટરને એ જ ગથેએ લખ્યું :

એની શક્તિઓથી હું પ્રભાવિત અને આશ્ચર્યચકિત થયો. પણ દુર્ભાગ્યે એનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન અણધર અને જંગલી છે. દુનિયા નહારી છે એવી એની વાત સાચી છે. પણ બીજાઓ પ્રત્યે પોતાના વર્તનથી જીવનને થોડું પણ વધારે જીવવા લાયક બનાવવાનો એ પ્રયત્ન કરતો નથી.

ટેપ્લીટ્ઝમાં પ્રદર્શન

ટેપ્લીટ્ઝમાં બીથોવને એક અનોખો નામચીન તમાશો કર્યો. એ સિઝનમાં ટેપ્લીટ્ઝ સેલિબ્રિટીઝથી ભરપૂર હતું. ત્યાં એક દિવસ દરબારમાં ઓસ્ટ્રિયાની સામ્રાજી અને બીજા રાજાઓ સાથેના મેળાવડામાં બીથોવને ગથેને કહ્યું, “હું તો ભલભલા રાજાને મારા પગની જૂતી જ ગણું છું. મારો હાથ પકડીને મારી સાથે જ ચાલ. આપણે એમને માટે રસ્તો કરવાનો હોય નહિ, એમણે ખસી જઈને આપણને રસ્તો આપવાનો હોય.” પણ ગથેએ એને સાથ આપવાની ના પાડી અને સામ્રાજી પસાર થઈ ગઈ ત્યાં સુધી માથેથી હેટ ઉતારીને બાજુમાં થોડું ઝૂકી જઈને ઊભો રહી ગયો. પણ બીથોવન તો અદબ વાળીને, માથું અક્કડ રાખીને સહેજ પણ ઝૂક્યા વિના સામ્રાજી સાથે ઘસાઈને કોસ થયો. હાજર રહેલા બધા જ રાજા અને રાજકુંવરોએ બીથોવનની આ ગુસ્તાખીની સસ્મિત નોંધ લીધી.

અહીં બીથોવનની ક્રાંતિકારી સમાજવાદી જેહાદ જોઈ શકાય ખરી ? એના આવા તોછડા અને ઉદ્ધત વર્તનથી તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એને મન સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય મોભાનું કેટલું બધું મહત્ત્વ હતું ! એ વિયેના રહેવા આવ્યો એવામાં જ એક વાર

મેજબાનોના જમવાના ટેબલની બાજુના ટેબલ પર એને ભોજન માટે બેસાડવામાં આવતાં એનો મિજાજ છટકેલો. પછી એને મેજબાનોએ પોતાના ટેબલ પર સામેલ કરી લેતાં એનો મિજાજ ઠેકાણે આવી ગયેલો. આર્યક્યૂક રુડોલ્ફ એનો શિષ્ય બનેલો. પણ એ રાજાને પણ એ સતત અપમાનિત કરતો રહેલો અને પેલો ચૂપચાપ સહન કરતો રહેલો. એ મોભાદાર માણસોનું નમ્ર વર્તન જોઈને પણ બીથોવનની સાન ઠેકાણે આવી નહિ.

વિયેનામાં સ્થિર થયો

1808ના અંતમાં નેપોલિયોના નાનાભાઈ અને વેસ્ટફેલિયાના રાજા જેરોમે બીથોવન સમક્ષ દરખાસ્ત મૂકી : સોનાના 600 દુકાતના વાર્ષિક પગાર સાથે એણે કાસલ ખાતેના કપેલમઈસ્ટર(ઓર્કેસ્ટ્રા અને કોરસ કન્ડક્ટર)ની જવાબદારી લેવાની હતી. આ દરખાસ્તને બીથોવન ઝડપી લેવાની અણી પર જ હતો ત્યાં વિયેના સ્થિત એના ત્રણ મુખ્ય આશ્રયદાતાઓને જણાયું કે ભલે ને કારણ ગમે તે હોય, પણ વિયેનાનગરીને આ સંગીતકાર ગુમાવવો પાલવે નહિ. તેથી એ ત્રણે - પ્રિન્સ લોબકોવીટ્ઝ, પ્રિન્સ ફર્ડિનાન્ડ કિન્સ્કી અને આર્યક્યૂક રુડોલ્ફ - ભેગા મળીને વાર્ષિક 4,000 ફ્લોરિન્સનું વર્ષાસન બીથોવનને બાંધી આપ્યું. શરત એટલી જ હતી કે બીથોવને વિયેના-નગરીમાં કાયમી ધોરણે વસવાટ કરવો. પ્રસંગોપાત્ત જલસા માટે કે ફરવા માટે તે બીજે જઈ શકવા માટે તેમ જ ફી લાન્સ ધોરણે એસાઈન્મેન્ટ્સ સ્વીકારી નવું સંગીત સર્જીને બીજી કમાણી ઊભી કરવા માટે પણ એને છૂટ હતી ! એ નવું સંગીત લખે કે ન લખે, પણ આ વર્ષાસન એના અવસાન સુધી ચાલુ રહેશે. ઓછામાં ઓછી આટલી જ રકમની નવી દરખાસ્ત મળે તો જ બીથોવન આ કોન્ટ્રેક્ટમાંથી મુક્ત થઈ શકે. 4,000 ફ્લોરિન્સના વર્ષાસનમાં લોબકોવીટ્ઝનો ફાળો 700 ફ્લોરિન્સ, રુડોલ્ફનો ફાળો 1,500

ફ્લોરિન્સ અને ક્રિન્સ્કીનો ફાળો 1,800 ફ્લોરિન્સ હતો. 1809ના ફેબ્રુઆરીની છઠ્ઠીસમીએ બંને પાર્ટીઓએ આ દરખાસ્ત પર મંજૂરીની મહોર મારી. પણ એની વાટાઘાટો દરમિયાન બીથોવને રાજા જેરોમની દરખાસ્ત સ્વીકારી લેવા માટે ખૂબ જ આતુરતા બતાવેલી. છેલ્લી ઘડીએ કોન્ટ્રેક્ટમાં એવી કલમ ઉમેરવામાં આવી કે ત્રાહિત પાર્ટી તરફથી મળેલી કોઈ પણ લાંબા ગાળાની દરખાસ્ત જો બીથોવન સ્વીકારશે તો આ કોન્ટ્રેક્ટનો આપોઆપ અંત આવશે.

બીથોવનનો તુંડમિજાજ અને બહેરાશને ધ્યાનમાં લેતાં એવું લાગે છે કે ઓપેરાના ઓર્કેસ્ટ્રા અને કોયરને કન્ડક્ટ કરવાની જવાબદારી બીથોવન ઉઠાવી શકે એમ હતો જ નહિ. બીથોવનની નિમણૂક કરીને રાજા જેરોમ સૌથી મહાન વિદ્યમાન સંગીતકારની હાજરી વડે પોતાના દરબારની શોભાની અભિવૃદ્ધિ કરવા માંગતો હતો. બીથોવને ત્યાં ક્વચિત્ પિયાનોવાદન કરવા સિવાય કોઈ જવાબદારી નિભાવવાની હતી નહિ.

આખરે બીથોવનના એક શિષ્યને રાજા જેરોમે એ જ દરખાસ્ત થોડા ઓછા પગારે આપી. દરખાસ્ત સ્વીકારતાં પહેલાં એ બિચારો શિષ્ય તો ગુરુ પાસે પૂછીને ખાતરી કરવા આવ્યો કે એ દરખાસ્તને ગુરુએ ખરેખર હુકરાવી છે કે નહિ. સાથે સાથે એણે ગુરુની સલાહ પણ માંગી. ક્યાંય સુધી ચુપકીદી સેવ્યા પછી ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને અહંકારભર્યા સ્વરમાં બીથોવન તાડૂક્યો : “ઓહ ! શું તને એમ લાગે છે કે મને મળવાપાત્ર પદ પર તું બિરાજવા માટે કાબેલ છે?” પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ મળતાં શિષ્યે આખી પરિસ્થિતિ સમજાવી ત્યારે બીથોવન બોલ્યો, “મને તો એમ કે તું મારી પૂંઠ પાછળ આ પદ હાંસલ કરવા માંગે છે !” શિષ્યે જવાબ આપ્યો, “તમારી સંમતિ વગર હું આ પદ ગ્રહણ કરી શકું નહિ.” આખરે શિષ્યને આ પદ મળે તે માટે બીથોવને તજવીજ કરવા માંડી. પણ ત્યાં સુધીમાં તો

ધણું મોડું થઈ ચૂકેલું; કારણ કે એ પદ તો બીજા કોઈને મળી ચૂકેલું.

મુશ્કેલીઓ

1809ના મેમાં ફ્રેંચ લશ્કર વિયેના તરફ આગળ ધપી રહ્યું હતું; અને બારમીએ તો એણે શહેરને ઘેરી લીધું. બીથોવનનો શિષ્ય, આશ્રયદાતા અને વિયેનાનો રાજા આર્ચડ્યૂક રુડોલ્ફ એની માતા વિયેનાની સામ્રાજીને લઈને વિયેના છોડી ભાગી ગયો. વિખૂટા પડવાની વિરહવેદના બીથોવને સોનાટા 'લ એદીયુ લાબ્સાંસ એ લા રિતૂ'(Les Adieux L'Absence et le Retour)માં વ્યક્ત કરી. આ સોનાટા 'ફેરવેલ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો. 1810ના જાન્યુઆરીની ત્રીસમીએ એ રાજા વિયેના પાછો આવ્યો. ફાંસ જોડે ઘર્ષણ થવાને કારણે એને પૈસાની તંગી ઊભી થયેલી, એની સીધી અસર બીથોવન પર પડી. એનું વર્ષાસન 4,000 ફ્લોરિન્સથી ઘટીને 1,691 ફ્લોરિન્સ થઈ ગયું ! અને પછી તો એ એથી પણ ઘટી ગયું ! કિન્સ્કીએ પોતાનો ફાળો આપવો સદંતર બંધ કરેલો અને પછી એ ઘોડા પરથી ફેંકાઈ જતાં મરણ પામ્યો. પોતાની બાકી નીકળતી રકમ માટે બીથોવને એના એસ્ટેટ પર દાવો માંડ્યો. 1812થી 1815 સુધી કિન્સ્કી પાસેથી મળવાપાત્ર રકમ બીથોવનને મળી નહોતી. પણ કિન્સ્કીની એસ્ટેટ કોર્ટે લિક્વિડેશન માટે હાથ પર લીધેલી એટલે કોર્ટના ફેંસલા પછી જ બીથોવનને મળવાપાત્ર કોઈ રકમ મળી શકે. બીજો આશ્રયદાતા લોબ્કોવીટ્ઝ પણ નાદાર થઈ જતાં એની પાસેથી પણ 1811થી 1815 સુધી બીથોવનને એક કાણી કોડી મળેલી નહિ. પોતાની ટેવ મુજબ બીથોવને બહાવરા બનીને બડબડાટ શરૂ કરી દીધો અને લોબ્કોવીટ્ઝને 'રાસ્કલ' ગાળ વડે નવાજ્યો.

દોઢઠાપણ

બીથોવનની એક નબળાઈ પોતાના ભાઈઓના અંગત જીવનમાં દોઢઠાપણ કરવાની હતી. 1812ની પાનખરમાં એણે

ભરેલા એક પગલાની દૂરગામી અસર એની પર પડી. એ વર્ષે એના પાંત્રીસ વરસની ઉંમરના કેમિસ્ટ એન્ડ ડ્રગિસ્ટ ભાઈ જોહાને લિન્ઝ નગરમાં પોતાની માલિકીના વિશાળ મકાનમાંથી થોડા ઓરડા વિયેનાના એક ડોક્ટરને ભાડે આપેલા. ત્યાં એ ડોક્ટર એની સાળી થેરિસા ઓબર્મેયર સાથે રહેતો હતો. આ છોકરી અત્યંત આકર્ષક હતી. એણે જોહાનના ઘરની દેખરેખ રાખવાનું હાઉસકીપિંગનું કામ શરૂ કર્યું. જોહાને એના પ્રત્યે જબરજસ્ત ખેંચાણ અનુભવ્યું અને પછી તો એ બંને લગ્ન વગર જ સાથે રહેવા લાગ્યાં. આ સમાચાર મળતાં જ બીથોવને તરત જ લિન્ઝ આવી જઈને આ સંબંધનો તત્કાળ અંત લાવવા હુકમ કર્યો. સ્વાભાવિક જ, મહાન સંગીતકારનો હુકમ જોહાનને પસંદ પડ્યો નહિ. પણ જોહાનના વિરોધથી વીફરેલા બીથોવને લિન્ઝના બિશપ, મ્યુનિસિપાલિટીના વડા તેમ જ પોલીસ અધિકારી સમક્ષ જઈ ફરિયાદ કરી એટલું જ નહિ, એ તો પોલીસ પાસેથી એવો હુકમ કઢાવીને જ જાંખો કે એ છોકરી જો અમુક સમયમાં લિન્ઝ નગરનો ત્યાગ કરે નહિ તો પોલીસ એને તગેડી મૂકે ! બંને ભાઈઓ બાખડી પડ્યા. પોતાની મનગમતી આ છોકરી જોડે જોહાન એ વર્ષે નવેમ્બરની આઠમીએ પરણી ગયો. હાર સ્વીકારીને નીચી મૂંડીએ બીથોવન વિયેના પાછો ફર્યો. પણ દુર્ભાગ્યે આ લગ્ન સુખી નીવડ્યું નહિ ! એ માટે એ બીથોવન પર દોષનો ટોપલો ઢોળતો રહ્યો કે એણે જ પોતાને એ છોકરી જોડે પરણી જવા માટે મજબૂર કર્યો !

બ્રિટન

1813માં બીથોવને બ્રિટન જઈ સ્થિર થવા વિચારેલું એની પાછળ બે કારણો હતાં. જર્મની અને વિયેના યુદ્ધમાં ફસાયેલાં હોવાથી એનું વર્ષાસન સાવ જ ઘટી ગયું હતું અને બીજું કે બ્રિટનમાં એની પ્રતિષ્ઠા મોટી હોવાને કારણે ત્યાં સારી કમાણીની આશા હતી.

એ દિવસોમાં સંગીત માટે સમયમાપક યંત્ર મેટ્રોનોમેનો શોધક માઈલ્લેલ જાણીતો થયેલો. એ યંત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો. તાજેતરમાં એણે ‘પેનહાર્મોનિયમ’ શોધેલું. એ યંત્રમાં ચક્કર ચક્કર ફરતા ચામડામાંથી બનેલા નળાકાર ઢોલ ઉપર યાંત્રિક રીતે ફટકારતી લાકડીઓથી સંગીત નીપજતું. સંગીતની વિશેષ સૂઝ નહિ ધરાવતી સીધીસાદી જનતાને આ વાજિંત્ર ખૂબ પસંદ પડેલું ! એની ઉપર ઘણીબધી લોકપ્રિય કૃતિઓ વગાડવામાં આવતી. માઈલ્લેલને વિચાર આવ્યો કે જમાનાનો સૌથી મહાન સંગીતકાર શા માટે આ યંત્ર માટે કોઈ કૃતિ રચી આપે નહિ ? એણે બીથોવનને વિનંતી કરી અને બીથોવને એવી કૃતિ લખી પણ આપી.

1813માં એવામાં જ બ્રિટનનો વેલિન્ડન વિત્તોરિયાનું યુદ્ધ જીતેલો એટલે બ્રિટનમાં પનાહ મેળવવા માટે આતુર બીથોવને લખેલી કૃતિનું નામ રાખ્યું : “વેલિન્ડન્સ વિક્ટરી”, જે પછીથી ‘ધ બેટલ ઓફ વિત્તોરિયા’ નામથી જાણીતી બની. બ્રિટિશ નાગરિકોને ખુશ કરવા માટે બીથોવને એમાં બ્રિટિશ રાષ્ટ્રગીતો ‘ગોડ સેવ ધ કિંગ’ તથા ‘રૂલ બ્રિટાનિયા’ને સમાવી લીધાં ! માઈલ્લેલને પણ આ કૃતિ ગમી ગઈ કારણ કે એમાંથી બ્રિટનમાં ધંધાદારી સફળતા મળી ! વિયેનામાં પણ આ કૃતિ લોકપ્રિય બની. પણ પછીના મહિનાઓમાં બીથોવન અને માઈલ્લેલ બાખડી પડ્યા. એનું કારણ તો જણવા મળતું નથી પણ માઈલ્લેલ પર બીથોવને કોર્ટમાં છેતરપિંડીનો કેસ ઠોકી દીધો. થોડાં વરસો પછી બંને ઠંડા પડ્યા અને કેસ દાખલ કરવાને લીધે બીથોવનને જે કાંઈ ખર્ચો થયેલો એનો અડધો ભાગ માઈલ્લેલે એને ચૂકવી આપ્યો; અને એ મામલા ઉપર કાયમ માટે પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધું. માઈલ્લેલ સાથે લાંડન જવાનો બીથોવન માટે હવે પ્રશ્ન જ રહેલો નહિ.

આઠસ કે લુચ્યાઈ ?

1815ના ફેબ્રુઆરીમાં સર જ્યોર્જ સ્માર્ટ લંડનમાં ઓર્કેસ્ટ્રા માટેની બીથોવનની કૃતિઓ ‘ધ માઉન્ટ ઓફ ઓલિવ્ઝ’ અને ‘ધ બેટલ ઓફ વિત્તોરિયા’ને કન્ડક્ટ કરી. એ બંને કૃતિઓ બ્રિટિશ શ્રોતાઓમાં પ્રિય થઈ પડી અને સ્માર્ટને એમાંથી 1,000 પાઉન્ડનો ચોખ્ખો નફો થયો. લંડન ફિલ્હાર્મોનિક ઓર્કેસ્ટ્રા માટે ત્રણ નવા કોન્સર્ટ ઓવરચર્સ લખી આપવા માટે એણે બીથોવનને કાગળ લખીને જણાવ્યું. આ માટે બીથોવનને કુલ 75 ગીની ચૂકવાશે એ પણ જણાવ્યું. પણ ત્રણ નવા ઓવરચર્સ લખી મોકલવાને બદલે બીથોવને પોતાની કારકિર્દીના પ્રારંભમાં લખેલા ત્રણ જૂનાં ઓવરચર્સ (‘કિંગ સ્ટેફાન’, ‘ધ રુઇન્સ ઓફ એથેન્સ’ અને ‘નેમેન્ડિફ્ઝર’) મોકલી આપ્યાં ! પોતાની ત્રીજી, પાંચમી અને છઠ્ઠી સિમ્ફનીઓ જેવી પ્રગલ્ભ, પ્રબુદ્ધ અને પક્વ કૃતિઓથી બ્રિટનમાં ખ્યાતનામ બનેલા બીથોવન માટે આ પગલું આત્મઘાતક અને નાલેશીભર્યું હતું ! આરંભકાલીન એ કૃતિઓમાં બીથોવનના સંગીતની વિશિષ્ટ છાપ સદંતર ગેરહાજર હતી. હવે જે ઊંચાઈએ એ પહોંચેલો એ જોતાં આ કૃતિઓ સાવ ઊતરતી કક્ષાની ‘શિખાઉ’ હતી. સર જ્યોર્જ સ્માર્ટ અને લંડન ફિલ્હાર્મોનિક સોસાયટીના સભ્યો કોષે ભરાયા; અને એમણે પેલી જૂની કૃતિઓ વગાડવામાં કોઈ દિલચસ્પી લીધી નહિ.

વધુ અરુચિકર પ્રસંગો

બ્રિટિશ નાગરિકો સાથે ધંધો કરવાથી એને ભલે નાણાકીય દૃષ્ટિએ ખરેખર ફાયદો થયો, પણ એથી બ્રિટિશ નાગરિકોને તેને માટે કોઈ માનની લાગણી થઈ નહિ. 1816માં બ્રિટિશ પ્રકાશક બિર્ચેલે તેના ‘સોનાટા ઈન G માઈનોર ફોર વાયોલિન’, સાતમી સિમ્ફની અને ‘ધ બેટલ ઓફ વિત્તોરિયા’ના પિયાનો માટેના અનુવાદના બ્રિટન પૂરતા પ્રકાશનના હક્ક તેની પાસેથી 65 પાઉન્ડમાં

ખરીદી લેવાનું નક્કી કર્યું. પણ આ એગ્રીમેન્ટ ઉપર સહી કરવાને બદલે બીથોવને સાત પાઉન્ડ વધુ માંગ્યા. બિર્યેલે પાંચ પાઉન્ડ ઉમેરીને સિત્તેર પાઉન્ડ બીથોવનને મોકલી આપ્યા. પણ આ પ્રસંગથી બ્રિટિશ નાગરિકોમાં બીથોવનની શાખ ઘટી ગઈ. બીથોવનના ભક્ત બ્રિટિશ પિયાનિસ્ટ નીટે બીથોવનની કૃતિઓના પ્રકાશન માટે બ્રિટિશ પ્રકાશકોનો સંપર્ક કર્યો ત્યારે તેને રોકડું પરખાવી દેવામાં આવ્યું, “આપ મહેરબાની કરીને બીથોવનની કોઈ પણ કૃતિ અમારી સામે ધરશો જ નહિ !”

1817ના ગ્રીષ્મમાં લંડન ફિલ્હાર્મોનિક સોસાયટીએ બીથોવનના લંડન સ્થિત શિષ્ય રીસ મારફ્ટે એનો ફરી સંપર્ક કરી બે નવી સિમ્ફનીઓ માંગી. એણે આવતા શિયાળા સુધીમાં એ બંને લખી આપવાની હતી. બે સિમ્ફનીસર્જન માટે કુલ 200 ગીની અને લંડન આવવા-જવાના પ્રવાસભથ્થા માટે આ ઉપરાંત બીજી 100 ગીની એમ કુલ 300 ગીની ચૂકવવાની સોસાયટીએ દરખાસ્ત કરી. પણ આ કુલ 300 ગીની ઉપરાંત બીથોવને બીજી 100 ગીની માંગી. અને એ 400 ગીનીમાંથી 150 ગીની એડ્વાન્સ માંગી. પણ બીથોવનની આ માંગણી હુકરાવીને સોસાયટીએ તો જૂની દરખાસ્તને જ દોહરાવી. અને બીથોવને એ સ્વીકારી લેવી પડી. પણ બે નવી સિમ્ફનીઓ નવમી અને દસમી લખી આપવાને બદલે એણે પિયાનો સોનાટા ઈન B ફ્લેટ (ઓપસ 106) લખી મોકલ્યો.

ગરીબીનાં ગાણાં

એ હંમેશાં પોતાની ગરીબીનાં ગાણાં ઢોલનગારાં પીટીને ગાતો. એને એમાં આનંદ આવતો. પણ સાચી પરિસ્થિતિ કંઈક જુદી જ હતી. એ ગરીબ નહોતો જ. કિન્સ્કીના અવસાન પછી એની જાગીરના લિક્વિડેટર્સે 1815માં બીથોવનને 2,479 ફ્લોરિન્સની બાકી રહેલી રકમ ચૂકવી દીધેલી અને ઉપરાંત એને 1,200 ફ્લોરિન્સનું વર્ષાસન

બાંધી આપ્યું જે એના મૃત્યુ સુધી ચાલુ રહ્યું. એ જ રીતે વિયેનાના રાજા રુડોલ્ફ તરફથી એને વર્ષે 1,500 ફ્લોરિન્સનું વર્ષાસન મળવું શરૂ થયેલું અને લોબ્કોવીટ્ઝની જાગીરમાંથી 700 ફ્લોરિન્સનું વર્ષાસન મળવું શરૂ થયેલું. 1816માં લોબ્કોવીટ્ઝના બેતાળીસ વરસે થયેલા મૃત્યુ પછી પણ એનું વર્ષાસન મળવું ચાલુ રહેલું ! પણ 1814માં લોબ્કોવીટ્ઝે રુડોલ્ફને લખેલું : “બીથોવનની મારા તરફની વર્તણૂકથી મને લેશમાત્ર સંતોષ નથી. છતાં આનંદ મને એ વાતનો છે કે એની મહાન કલાકૃતિઓની કદર થવી શરૂ થઈ ગઈ છે.”

ભત્રીજાનું પ્રકરણ

આ દરમિયાન બીથોવનનો ભાઈ કાર્લ દારૂ ઢીંચી ઢીંચીને 1815ના ડિસેમ્બરની સોળમીએ અવસાન પામ્યો. શંકાશીલ સ્વભાવને કારણે બીથોવને કાર્લની પત્ની પર ઝેર પાઈને પતિનું ખૂન કરવાનો આક્ષેપ મૂક્યો ! એણે પોસ્ટમોર્ટમની માંગણી ચાલુ જ રાખી. મૃત્યુના બે જ દિવસ પહેલાં ભાઈ કાર્લે વિલ બનાવીને બીથોવનને પુત્ર કાર્લનો ગાર્ડિયન બનાવેલો, પણ એ એકમાત્ર ગાર્ડિયન નહિ, પત્નીને પણ એણે સહગાર્ડિયન બનાવેલી. બીથોવન પોતાના પુત્રનો સુવાંગ પૂરો કબજો લઈ લે એવું ભાઈ કાર્લ સહેજેય ઈચ્છતો નહોતો. વિલમાં છેલ્લે એણે ઈશ્વરને પ્રાર્થેલું : “મારા પુત્રના ભલા ખાતર મારા ભાઈ અને મારી પત્ની વચ્ચે સુમેળ સ્થપાય તો સારું !”

સુન્નીતિનો ઉપદેશ

બીજાઓને નીતિવિષયક ઉચ્ચ ઉપદેશ આપતા રહેવાનો બીથોવનને ખૂબ જ શોખ હતો. એના મંતવ્ય અનુસાર આખી દુનિયામાં સત્ય અને નીતિના માર્ગે ચાલનાર એકમાત્ર માણસ પોતે જ હતો અને દુનિયાના બાકી તમામ લોકો જુઠા અને ઠગ હતા. પોતાની ભાભી સંપૂર્ણ પતિવ્રતા સ્ત્રી નહોતી એટલી હકીકત બીથોવન માટે પૂરતી થઈ પડી અને એણે ભાભીને પુત્ર કાર્લના મૃત પતિની

ઈચ્છાનુસારના અર્ધવાલીપણાના અધિકારમાંથી તગેડી મૂકવાની તજવીજ શરૂ કરી. ભાભીએ 1818માં એક લફરું કરેલું ખરું. એ બદલન વર્તનને આગળ ધરીને એણે કોર્ટમાં જઈને ભત્રીજાના પૂરેપૂરા — એકમાત્ર — વાલી તરીકે પોતાને નિયુક્ત કરતો ઓર્ડર મેળવી લીધો ! ભત્રીજો તો બિચારો એ વખતે માત્ર નવ જ વરસનો હતો. એ માતાને મળી શકે જ નહિ તે માટે શક્ય હતાં તે બધાં જ વિઘ્નો બીથોવને ઊભાં કર્યાં ! એણે ભત્રીજાને પહેલાં તો વિયેનાની એક રેસિડેન્શિયલ સ્કૂલ ‘જિયાનેટાસિયો દેલ રિયો’માં દાખલ કર્યો પણ પછી એમાંથી ઉઠાવી લઈને એક કોન્વેન્ટ સ્કૂલમાં મોકલી આપ્યો અને પછી તો એને એમાંથી પણ ઉઠાવી લઈ ઘરમાં પોતાની સાથે રાખ્યો. ઉપરાંત એ બાળકના મનમાં એની મા વિશે ગંદું ઝેર રેડ્યું ! મા વિશે ગંદાં વિધાનો બોલવા માટે એને પ્રોત્સાહન આપ્યું. ભત્રીજાના આવા વિચિત્ર વર્તનથી તો પેલી કોન્વેન્ટના શિક્ષકો અને પ્રિન્સિપાલ પણ ત્રાસી ચૂકેલા કારણ કે એ બાળક તો પોતાના સહપાઠીઓ ઉપર પોતાની કડવી વાણી વડે ખરાબ અસર ફેલાવી રહેલો. ભાભીએ કોર્ટમાં પોતાના પુત્રના પૂરેપૂરા અને એકમાત્ર વાલીપણાના અધિકાર અને ઉછેરની જવાબદારી માટે અરજી કરી. બે મહિના સુધી કોર્ટમાં સુનાવણી થયા બાદ કાજીએ એ બિચારી માતાની અરજી ફગાવી દીધી. પણ એ પછી બીજા બે મહિનાના અંતે બાળક કાર્લ મહાન સંગીતકાર કાકાથી ત્રાસી જઈને અને ભાગી જઈને પોતાની મા પાસે જઈ પહોંચ્યો, અને આખો મામલો ફરી એક વાર કોર્ટ સમક્ષ આવ્યો.

ભત્રીજાના મનમાં મા વિશે ઝેર રેડવાની વૃત્તિ તેમ જ પોતાની એકલવાયી પ્રકૃતિને કારણે તેમ જ કુંવારા હોવાને કારણે એકલહાથે જ બાળકનો ઉછેર કરવા માટે બીથોવન અસમર્થ હતો. એ પોતાના ઘરગથ્થુ વ્યવહારોને જ મહાપરાણે સંભાળી શકતો. નોકરોને તોછડાઈથી ગાળો ભાંડવા માટે અને બધા જોડે ઝઘડી પડવાની

આતુરતા ધરાવવા માટે એ નામચીન હતો જ. ભત્રીજા જોડે ક્યારેક અત્યંત ઋજુ તો ઘણી વાર સાવ જ જડ બનીને રાક્ષસી વર્તન કરતો. આટલું ઓછું હોય એમ એ પાછો બહેરો હતો. તેથી એની જોડે શીઘ્ર સ્ફુરિત ઊર્મિઓ અને વિચારોની આપલે કરવી બાળભત્રીજા માટે સાવ અશક્ય નહિ તોપણ મહામુશ્કેલ બનતી જ. એક બાળકને ઉછેરવા માટે એ તદ્દન નાલાયક હતો.

બાળકની આપવીતી

કોર્ટમાં કાજીએ એ બાળકને પૂછ્યું, “તું કાકા સાથે રહેવું પસંદ કરીશ કે માતા સાથે ?” બાળકે જવાબ આપ્યો, “કાકા સાથે, પણ એ શરતે કે એમની સાથે સાથીદાર હોય; કારણ કે કાકાને સંભળાતું નથી તેથી એમની સાથે વાતો કરવી અશક્ય છે.” પછી કાજીએ આગળ પૂછ્યું કે, “તારા કાકાને ત્યાં તું એકલો પડી જતો ખરો કે ?” બાળકે જવાબ આપ્યો :

હા, કાકા ઘેર હોય નહિ ત્યારે હું સાવ જ એકલો પડી જતો. મારા કાકા મારી સાથે સારું, માયાળુ વર્તન કરે છે અને હું બદમાશી કરું ત્યારે જ મને દબડાવે છે. પણ જ્યારથી હું ભાગીને મારી મંમી પાસે જતો રહ્યો છું ત્યારથી કાકાનું વર્તન સારું નથી, એ મને ગળચી દબાવીને બોલતી બંધ કરી દેવાની ધમકી આપે છે. મારા કાકાને ખુશ રાખવા માટે મારે કાકા આગળ વારે ઘડીએ મારી મમ્મી વિશે હલકટ વાતો કરવી પડે છે !

બીથોવન વિશે આવું ઘૃણાસ્પદ બયાન સાંભળીને કાજીએ બીથોવનની અટકમાં રહેલ શબ્દ ‘ફાન’ વિશે પુરાવા માંગ્યા. ‘ફોન’ શબ્દ ઉચ્ચ જર્મન કુળની અને ‘ફાન’ શબ્દ ઉચ્ચ ડચ કુળની ખાનદાની પરંપરાનો સૂચક હોવાથી કાજીને વહેમ પડ્યો કે બીથોવને પોતાના નામમાં ‘ફાન’ શબ્દ જાતે જ ઘુસાડી દીધેલો હશે ! પોતાની ખાનદાનીની સાબિતી આપતાં બીથોવન પહેલી આંગળી ખોપરી પર અને બીજા હાથનો પંજો છાતીમાં ડાબી બાજુએ ધરીને તોરમાં

બોલ્યો : “મારી ખાનદાની તો અહીં છે !” કોર્ટનું અપમાન કરવા બદલ કાજીએ એને સખત ઠપકો આપીને દંડ કર્યો. પછી કાજીએ બીથોવનના વર્તનની તપાસ કરી. વિયેનાની જિયાનેટાસિયો દેલ રિયો રેસિડેન્શિયલ સ્કૂલમાં તેમ જ કોન્વેન્ટ સ્કૂલમાં વાલી તરીકેની બીથોવનની વર્તણૂકના રિપોર્ટ માંગ્યા; જે તદ્દન ખરાબ નીકળ્યા ! ફલિત એ થયું કે પેલો નિર્દોષ ભત્રીજો સંગીતકાર કાકાની તુક્કાબાજીનો ભોગ બનેલો. કોઈ કારણ વગર જ કાકાએ એને બંને સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી મૂકેલો ! કાજીને બીથોવનનાં અપલક્ષણોની ખાતરી થઈ ગઈ, તેથી એણે ચુકાદો આપ્યો કે, “માત્ર માતા જ એ બાળકની પૂરેપૂરી અને એકમાત્ર વાલી બને છે. પિતાએ પણ વિલમાં માતાને વાલીપણાના અધિકાર અને જવાબદારી આપેલાં છે જ અને વાલી તરીકે બીથોવન તદ્દન નાલાયક ઠર્યો છે.” વળી પાછો બીથોવન કોર્ટમાં જ ભાભી પર બદચલન અંગે આક્ષેપો કરવા માંડ્યો તેથી કાજીએ તેને ધમકાવીને ચૂપ કરવો પડ્યો. એ જો વધુ બોલત તો કાજી એને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દેત !

‘ફેન્ડ ઓફ બીથોવન’

1815માં બીથોવનના મિત્ર શુપાન્ઝર પાસે અઢાર વરસનો એક છોકરો શીન્ડ્લર વાયોલિન શીખી રહેલો. શુપાન્ઝરને ત્યાં બીથોવન એને મળ્યો અને જોતજોતામાં એ બંને ગાઢ દોસ્ત બની ચૂક્યા. વર્ષો વીતતાં દોસ્તી વધુ ગાઢ બની; અને બીથોવન શીન્ડ્લરની વધુ ને વધુ નજીક આવતો ગયો. છેલ્લે તો ‘પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી’ કે ‘આસિસ્ટન્ટ’ના હોદ્દા વગર જ શીન્ડ્લર બીથોવનનું નાનુંમોટું બધું કામ કરી આપવા માંડેલો. શીન્ડ્લર બહુ સ્માર્ટ નહોતો પણ બીથોવનનો ખરો શુભચિંતક હતો અને એનો સ્વભાવ નરમ હતો. પણ બીથોવનના મૃત્યુ પછી પોતાના વિઝિટિન્ગ કાર્ડ પર ‘ફેન્ડ ઓફ બીથોવન’ છપાવીને એ મૂરખો હાસ્યાસ્પદ ઠર્યો ! આરાધ્ય

બીથોવનની એણે જીવનકથા લખીને છપાવી. પણ એમાં કપોળકલ્પિત ઉડ્યનો અને મનઘડંત કથાઓ એટલા મોટા પ્રમાણમાં ભરી દીધી છે કે બિયારા બીજા જીવનકથાકારોનાં પચાસથી પણ વધુ વરસો સત્યની શોધમાં પસાર થયાં ! શીન્ડલરે ઊપજાવી કાઢેલાં કેટલાંક હડહડતાં જુઠાણાં હજી આજે પણ બીથોવનની ચાલુ જીવનકથાઓમાં સામેલ હોય છે.

ઓસરતી જતી સર્જકતા

1814ના મે મહિનામાં એનો ઓપેરા 'ફિડેલિયો' ફરી વાર ભજવાયો પણ એમાં જૂના ઓવરચરને દૂર કરી નવું લખેલું ઓવરચર ઈન E મેજર વગાડવામાં આવ્યું. 1814થી 1819 સુધીની બીથોવનની કૃતિઓ છે : 'પિયાનો સોનાટા ઈન E માઈનોર (ઓપસ 90), કેન્ટાટા 'ધ ગ્લોરિયસ મોમેન્ટ', ઓવરચર ઈન C (ઓપસ 115), ચેલો સોનાટાઝ ઈન C મેજર એન્ડ D મેજર (ઓપસ 102), કોરસ અને ઓર્કેસ્ટ્રા માટે 'કામ સી એન્ડ પ્રોસ્પરસ વોયેજ', પિયાનો સોનાટા ઈન A મેજર (ઓપસ 101), ગીતમાળા 'ટુ ધ ડિસ્ટન્ટ બિલવિડ', પિયાનો સોનાટા ઈન B ફ્લેટ (ઓપસ 106), માસ ઈન D તથા નવમી સિફ્ની. દેખીતું જ છે કે એની સર્જકતા અને ફળદ્રુપતા છેલ્લાં વર્ષોમાં ખાસ્સી ઓસરી ગઈ. ભત્રીજા માટેનો વિવાદ અને આંખોનું દરદ એ માટે જવાબદાર ગણાય છે. પણ શું એવું નહિ હોય કે નવી કલ્પનાઓને કાગળ પર ઉતારવા માટે હવે એણે વધુ મનોમંથનોમાંથી પસાર થવું પડતું હતું ?

'ધ ગ્રેટ માસ'ના વાયદા

પોતાનો પદ શિષ્ય, પોતાનો આશ્રયદાતા અને વિયેનાનો રાજા રુડોલ્ફ ઓલ્મૂટઝનો સમ્રાટ ઘોષિત થયો. 1820ના માર્ચની વીસમી એના રાજ્યાભિષેક માટે નક્કી થઈ. બીથોવને સામે ચાલીને એ વિધિ માટે ગાવાવગાડવાનો એક ભવ્ય માસ લખી આપવાનું

વચન આપ્યું. પણ એ લખી આપવામાં એણે એટલી બધી વાર લગાડી કે રાજ્યાભિષેકનો વિધિ એ માસ વગર જ પાર પડ્યો. છેક 1824માં વિયેનાના એક જલસામાં એ 'ધ ગ્રેટ માસ'ના કેટલાક ટુકડાનું પ્રથમ વાર ગાયનવાદન કરવામાં આવ્યું. 'ધ ગ્રેટ માસ'ને છપાવવા માટે પ્રકાશકો સાથે બીથોવને કરેલી વાટાઘાટોનું પ્રકરણ પણ એના જીવનના કલંકોમાંનું એક મુખ્ય છે. બીથોવનના ચાહકો માટે એ એટલું દુઃખદ છે કે એ આજે પણ છોભીલા પડી જાય છે. અગાઉ ટાંકેલા કેટલાક કિસ્સાની જેમ અહીં પણ એનું વર્તન એટલું તો બેહૂદું હતું કે તરત જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે : શું એને ખબર જ નહોતી કે ધંધાદારી સોદામાં પણ નીતિમતાનું સ્થાન પહેલું છે ? દુનિયા આખીને સતત નીતિમતાના ઉપદેશો આપતા રહેલા બીથોવને 'ધ ગ્રેટ માસ' છાપવા આપવા માટે એકસાથે ચાર પ્રકાશકો સાથે વાયદા કર્યાં. એમાંથી કેટલાક પાસેથી તો રૉયલ્ટીની રકમ એણે આગોતરી જ લઈ લીધેલી ! આ ચારે પ્રકાશકો સાથેના કાગળોમાં એણે હડહડતાં જુઠાણાં ચીતર્યાં છે. એક જર્મન જીવનકથાકારે લખ્યું છે :

બીથોવનનું આ વર્તન એક સજ્જનને શોભે તેવું હરગિજ નથી. એમાં ક્યાંય ન્યાયપ્રિયતા કે સત્યપ્રિયતા નથી. એક નીતિવાન જીવનકથાકાર બીથોવનની આ લુચ્ચાઈ કે ખંધાઈને કેવી રીતે અવગણ્યા વિના રહી શકે ? આ વર્તન માટે થઈને એને કડક ટીકા વડે ઉતારી પાડ્યા અને વખોડી કાઢ્યા વિના કેવી રીતે રહી શકે ? બીથોવન મહાન સંગીતકાર છે એ કારણે આપણે એના માટે અનન્ય પ્રેમાદર ધરાવીએ છીએ. પણ તેથી આ ગુનો મટી જતો નથી.

લુડવિગ ફાન બીથોવન, બ્રેઇન પ્રોપ્રાઇટર

ગરીબ દેખાવાનો ઢોંગ કરતા રહેલા બીથોવનના સાત બેંકલોકર્સમાં શેરસ્ટોક સલામત હતા. પણ છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી તેની

આવક ધીમે ધીમે ઘટતી જતી હતી. અતિમહત્વાકાંક્ષી કૃતિઓની રચનામાં એ વ્યસ્ત હતો અને વળી એની સર્જનગતિ ધીમી પડી ગયેલી તેથી એને પૂરી કરતાં વરસો વીતતાં હતાં. નાનકડી કૃતિઓ પણ પહેલાંના જેવી ત્વરા અને શીઘ્ર સ્ફુરણાથી એ લખી શકતો નહોતો.

એનો સ્વભાવ વધુ ને વધુ તોરીલો બનતો જતો હતો. 1820માં એને એક ભાગેડુ કે રખડેલ લફંગો સમજીને પોલીસે એની ધરપકડ કરીને એને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દીધો. એ બિચારો ઘણું કરગર્યો પણ પોલીસ ઓફિસરે એના ગંધ મારતા અને ચીંથરેહાલ જિસ્મને બીથોવન માનવાનો નન્નો જ સંભળાવ્યો. છૂટ્યા પછી રૂઝુમેટિઝમમાં અને કમળામાં એ પટકાયો. લીવર બગડતું ગયું અને છ વરસ પછી હાલત બદતર થઈ ગઈ. પણ પોતે તો સગાંઓના જીવનને સાચા રસ્તે વાળવા માટે પૃથ્વી પર આવેલો ભેખધારી દૈવી પુરુષ હતો તેવી બીથોવનને પાકે પાયે ખાતરી હતી ! હવે એણે ભાઈ જોહાનના અંગત જીવનમાં ડખલ કરવી શરૂ કરી કારણ કે એની પત્ની પણ ભાઈ કાર્લની પત્ની જેટલી જ બદચલન નીકળી !

જોહાન એટલો બધો ધનવાન થઈ ગયેલો કે એણે વૈભવી શૈલીએ ઉનાળુ વેકેશનો પસાર કરવા માટે નીકઝેન્ડોર્ફમાં મોટી જાગીર ખરીદી. પોતાની પ્રોપર્ટીના ઝાંપે તેમ જ પોતાના વિઝિટિન્ગ કાર્ડ ઉપર પોતાના નામ નીચે એ જાહેરાત કરતો : 'જોહાન ફાન બીથોવન, લેન્ડ પ્રોપ્રાઈટર'. એને યાળે ચઢીને બીથોવને પોતાના વિયેનાના ઘરની બહાર તકતી મુકાવી : 'લુડવિક ફાન બીથોવન, બ્રેઈન પ્રોપ્રાઈટર' ! 1822માં બીથોવને પોતાના આ શ્રીમંત ભાઈ જોહાન સાથે સુલેહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો કારણ કે એથી પોતાના સંગીતના ધંધામાં પોતાને ફાયદો થાય એવી એની ગણતરી હતી. પણ એના સતત શંકાશીલ સ્વભાવને કારણે જોહાન સાથે એનો મેળ જામ્યો જ નહિ, અને ઝઘડા ચાલુ રહ્યા. ખરેખર પોતાને પ્રતાપે જ એ સંડેલી જિંદગી જીવી રહ્યો હતો. સ્વરચિત ધ્વનિના કિલ્લાઓમાં એને સાથ

આપવા કોઈ જ સાથીદાર નહોતો. પોતાના મકાનમાલિક અને નોકરો સાથે એ હરહંમેશ ઝઘડતો રહેલો. એમને એ ગાળો ભાંડતો : “જુઠા, ચોર, બદમાશ, લબાડ, ધુતારા !” પ્રકાશકો સાથે અનંત પત્ર-વ્યવહારમાં એ એવો પડ્યો કે સંગીતસર્જન બાજુ પર રહી ગયું !

રોસિની સાથે મુલાકાત

યુરોપિયન સંગીતનો નવો ચમકતો સિતારો રોસિની 1822માં વિયેના આવેલો. એને મળવાની બીથોવને પહેલાં તો ના કહી દીધી, પણ પછી બંને મળ્યા. પણ મુલાકાત દરમિયાન સાચું જોતાં કોઈ જ વાત થઈ નહિ. એનાં કારણોમાં પહેલું તો બીથોવનની બહેરાશ, બીજું બીથોવનનું ઇટાલિયન ભાષાનું અજ્ઞાન, ત્રીજું રોસિનીનું જર્મન ભાષાનું અજ્ઞાન અને ચોથું દુભાષિયાનો અભાવ સમાવેશ પામે છે. એવામાં જ સંગીતની દુનિયાના અદ્ભુત આશ્ચર્ય સમો માત્ર અગિયાર વરસનો પિયાનો પ્રોડિજી ફેરેન્ક લિઝ પણ વિયેના આવેલો. વાયકા એવી છે કે લિઝના જલસામાં બીથોવન હાજર રહેલો અને જલસાના સમાપન પછી એણે એ બાળપ્રતિભાને માથે ચુંબન કરેલું.

‘દા ગ્રેટ માસ’ની પૂર્ણાહુતિ

1822માં બીથોવને ‘દા ગ્રેટ માસ’ પૂરો કર્યો. પણ જેમની સાથે સોદો કરેલો એ ચાર પ્રકાશકોને છાપવા આપવાને બદલે એણે યુરોપના જુદા જુદા રાજદરબારોમાં એની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ મોકલી આપવા માટે પુછાવ્યું ! એમાંથી દસ રાજદરબારોએ એની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ માંગી. એ દસમાં રશિયાનો ઝાર, પ્રુશિયાનો રાજા, ડેન્માર્કનો રાજા, સેક્સેનીનો રાજા અને ફાંસનો રાજા લૂઈ અઢારમો અને સેંટ પીટર્સબર્ગનો યુવાન પ્રિન્સ ગેલિટ્ઝીન સામેલ હતા. ગેલિટ્ઝીન તો બીથોવન પાછળ પાગલ થઈ ગયો. એણે 1822માં બીથોવન પાસે ત્રણ નવા સ્ટ્રિન્ગ ક્વાર્ટેટ્સ માંગ્યા, અને બદલામાં મોં માંગ્યા દામ માંગી લેવાની વિનંતી કરી. એક ક્વાર્ટેટના પચાસ દુકાત લેખે બીથોવને એ ત્રણે ક્વાર્ટેટ લખી

આખ્યા. 1824માં એણે પેલા ચારે પ્રકાશકોને 'ધ ગ્રેટ માસ'ની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ મોકલી આપી. આખરે મેઈન્જ નગરના પ્રકાશક શોટે અને છાપ્યો, બીજા ત્રણ નારાજ થયા. ફાંસના રાજા લૂઈ અઢારમાએ બીથોવનને સોનાનો ચંદ્રક મોકલી આપ્યો.

1822ના અંતમાં એનો ઓપેરા 'ફિડેલિયો' ફરી એક વાર વિયેનામાં ભજવાયો. આ વખતે એ એટલો બધો હિટ ગયો કે થિયેટરે એની પાસે નવા ઓપેરાની માંગણી કરી. પણ અગાઉ જોયું તે મુજબ બીથોવને આકાશપાતાળ ખૂંટી વળવાની મથામણો કરી છતાં યોગ્ય લિબ્રેતો નહિ મળ્યો તેથી નવો ઓપેરા ના સર્જયો તે ના જ સર્જયો. એ જ વર્ષે નવેમ્બરમાં લંડન ફિલ્હાર્મોનિક સોસાયટીએ 50 પાઉન્ડની કિંમતે એની પાસે નવી સિમ્ફની માંગી. બીજા દેશોમાંથી તો વધુ કિંમત મળી શકે એવી દલીલો બીથોવને પહેલાં કરી જોઈ પણ એથી ઝાઝું વળી નહિ શકે તેવું જણાતાં ડાહ્યા બનીને એણે મૂળ દરખાસ્ત સ્વીકારી લીધી. એવામાં જ વિયેનાના ઈમ્પીરિયલ ચેમ્બર કંપોઝર એન્ટોન ટેઈબરનું અવસાન થતાં જ એ પદ પર પોતાની નિમણૂક કરવા માટે બીથોવને અરજી કરી, પણ એ અરજી તરત જ ફગાવી દેવામાં આવી કારણ કે એ પદ જ બરખાસ્ત કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે તેવું વિયેનાના રાજાએ જણાવ્યું.

નવી કૃતિઓ

એની સર્જનગતિ તો હવે મંદ જ હતી. 1823માં 'બેગેટેલેસ' (ઓપસ 126) લખ્યું. પ્રિન્સ ગેલિટ્ઝીને માંગેલા ત્રણ સ્ટ્રિંગ ક્વાર્ટેટ્સ (ઓપસ 127, 130 અને 132) 1824-25માં લખાયેલા. 1824ના ફેબ્રુઆરીમાં એણે નવમી સિમ્ફની પૂરી કરી. એના પત્રો અને સ્કેચબુક્સ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે દસમી સિમ્ફનીના સ્કેચિઝ એણે કરેલા ખરા પણ એ સિમ્ફની કદી પૂરી થઈ નહિ ! પછી બીજા બે સ્ટ્રિંગ ક્વાર્ટેટ્સ (ઓપસ 131 અને 135) તથા 'ધ ગ્રાન્ડ ફ્યુગ' લખ્યા.

ચોમેર વાત ચાલી રહી હતી કે એની નવમી સિમ્ફનીનો પ્રીમિયર શો બર્લિનમાં થવાનો છે. તેથી એના જબરા ચાહકો એવા ત્રીસ વગદાર વિયેનાવાસીઓએ છાપામાં જાહેરાત છપાવીને એને અરજી કરી કે આ સન્માન વિયેનાનગરીને મળવું જોઈએ. વાંચીને ક્ષણાર્ધ (પૂરતો) ક્રોધ કરીને એ સિમ્ફનીનો પ્રીમિયર શો વિયેનામાં કરવા માટે બીથોવન તરત તૈયાર થઈ ગયો. 1824ના મેની સાતમીએ વિયેનામાં એનો પ્રીમિયર શો થયો પણ કોચરે અને ઓર્કેસ્ટ્રાએ એના ગાયનવાદનમાં વેઠ ઉતારી. છતાં શ્રોતાઓએ તો એને પાંચ વાર તાળીઓના લાંબા ગડગડાટથી વધાવી લીધી. વિયેનાના રાજા અને એના પરિવારના સભ્યોએ પણ બીથોવનને સ્ટેન્ડિંગ ઓવેશનથી નવાજ્યો. પણ આ જલસાથી બીથોવનને ચોખ્ખો નફો માત્ર 420 ફ્લોરિન્સનો જ થયો. થોડા જ દિવસ પછી આ સિમ્ફનીનો યોજાયેલો બીજો જલસો તો ખોટમાં પરિણમ્યો. ગિન્નાયેલા બીથોવને મિત્ર શીન્ડ્લર પર છેતરપિંડીનો આક્ષેપ મૂક્યો ! પછી આ સિમ્ફનીની મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લંડન ફિલ્હાર્મોનિક સોસાયટીને મોકલી આપી, કારણ કે થોડા વખત અગાઉ એ સોસાયટીએ નવી સિમ્ફની એની પાસે માંગેલી. લંડનમાં એ જ વર્ષે (1824) માર્ચની ઓગણત્રીસમીએ આ સિમ્ફનીનો પ્રીમિયર શો થયો. પ્રુશિયાના રાજા પ્રત્યે પોતાને ભારોભાર તિરસ્કાર હોવાનું બીથોવને જાહેર કરેલું તે છતાં એણે એ જ રાજાને આ સિમ્ફની અર્પણ કરી. બદલામાં એ રાજાએ બીથોવનને કોઈ મોભાદાર ખિતાબથી તો નવાજ્યો નહિ, પણ માણેક જડેલી એક અંગૂઠીની ભેટ આપી. બીથોવને એને 'લાલ રંગના પથ્થરની અંગૂઠી' કહી ઉતારી પાડી.

ભત્રીજાનો આપઘાત

1823થી 1825 સુધી વિયેના યુનિવર્સિટીમાં ભણતા ભત્રીજા કાર્લની મહત્વાકાંક્ષા હતી કે કાં તો લશ્કરમાં જોડાવું અથવા ધંધો કરવો. પણ બીથોવને એને ભાષાઓના શિક્ષક બનવાની ફરજ પાડી. તરત

જ એ બંનેને પરસ્પર ભયંકર નફરત જાગેલી. બંનેના વિચારો જુદા જ હતા. 1825માં ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી કાર્લ વધુ અભ્યાસ માટે પોલિટેક્નિક ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયો. શ્લેમર નામના એક સરકારી અફસરને ઘરે એ જમતો. ઊગતી યુવાનીમાં પગ મૂકતો એ ભત્રીજો સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ ચાખી રહેલો. નાયવાનો અને બિલિયર્ડ રમવાનો એને બહુ આનંદ આવતો. ખોટા ધંધા કરવાનો આક્ષેપ મૂકીને બીથોવને ભત્રીજાની ખિસ્સાખર્ચી બંધ કરી, માત્ર ટોકન મની આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. ત્રાસી ગયેલા બિચારા કાર્લે 1826ના જુલાઈની ત્રીસમીએ બે હાથમાં બે પિસ્તોલ પકડી ખોપરી પર મૂકીને ફોડી. પણ બદનસીબે એ ફૂટી છતાં ખોપરીમાં નાના ઘા થવાથી આગળ વાત વધી નહિ. એ બચી ગયો ! બીથોવન ભાંગી જ પડ્યો ! એને કાર્લ વહાલો તો હતો જ, પણ વહાલ કરવાની એની રીત કંઈક જુદી જ હતી. બીથોવનના મિત્રોએ બીથોવનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે એક વાલી તરીકે તે તદ્દન નાલાયક જ હતો. આ આખું પ્રકરણ એ મિત્રોએ દાબી દીધું જેથી મહાન સંગીતકારના ફજેતીના ફાળકા થાય નહિ. કાર્લ જેવો ઠીક થઈ ગયો કે તરત જ એને લઈને બીથોવન ભાઈ જોહાનની નિક્કેન્ડોર્ફ ખાતેની જાગીર પર રહેવા ચાલ્યો ગયો. એ પણ કેટલું વિચિત્ર કે જે સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય વિશે પોતે સાવ હલકો અભિપ્રાય ધરાવતો હતો એની સાથે એક ઘરમાં રહેવા બીથોવન તૈયાર થઈ ગયો. પણ જોહાનની ઉદાર પત્નીએ તો એની સરભરા કરી. પણ ભાઈભાભીને ત્યાં બીથોવને એક નવું હાડપણ હોળ્યું. એણે ભાઈ જોહાનને સઘળી પ્રોપર્ટી અને પૈસાનો વારસો ભત્રીજા કાર્લને આપવા અને ભાભીને કશું પણ નહિ પરખાવવા ચઢવણી કરી !

અંતિમ યાત્રા

બીથોવનની અંતિમ યાત્રા વિશે ઘણી ખોટી વાતો લખાયેલી છે. એને માટે મિત્ર શીન્ડલર જવાબદાર છે. બીથોવનના મૃત્યુ પછી

એ મહાન સંગીતકારના જીવનમાં પોતાની મહત્તા વધારવા માટે ચિંતાતુર થઈને એણે કેટલાક પરિચિતો પર ખોટા જુઠા આક્ષેપો મૂકીને સત્ય સાથે ચેડાં કર્યાં છે. ભત્રીજા કાર્લ સાથે બીથોવન જોહાનને ત્યાં રહેવા ગયો ત્યારે શીન્ડ્લરે એવો આક્ષેપ કર્યો છે કે કડકડતી ઠંડીમાં ફાયરવુડ નહિ આપીને જોહાને બીથોવનને યિજાવી દીધો અને પાછા ફરતાં ખાસ ખુલ્લી ઘોડાગાડીની સગવડ કરીને બીથોવનને ઠંડીથી એટલો બધો ઠીંગરાવી દીધો કે એ આખરે મરી ગયો.

ભત્રીજા કાર્લના આપઘાતના પ્રયત્ન પછી કોર્ટે એના વાલી બીથોવનની સાથે એક બ્રૂનિન્ગ નામના માણસને નીમેલો. કાર્લ સાથે બીથોવન જ્યારે જોહાનને ત્યાં હતો ત્યારે જ બ્રૂનિન્ગે વિયેનાથી અચાનક કાગળ લખીને જણાવ્યું કે, “કાર્લ માટે ધંધો શરૂ કરવાની તજવીજમાં હું પડ્યો હોવાથી તમે બંને જલદી વિયેના આવી જાઓ.” જોહાને કેવું વિલ બનાવવું એનું ડહાપણ બીથોવન હજી પણ છોડતો નહોતો તેથી બંને ભાઈઓ બાખડી પડ્યા. જોહાનની ઢાંકેલી-બંધ ઘોડાગાડી લઈને એની પત્ની તો આગોતરી જ વિયેના ચાલી ગયેલી તેથી બીજો વિકલ્પ નહિ હોવાને કારણે જોહાને બીથોવન અને કાર્લને ખુલ્લી ઘોડાગાડીમાં મોકલી આપ્યા. પણ ઠંડી, હિમવર્ષા અને પવન ખૂબ હતાં. વળી રસ્તામાં એક રાતે જે વીશીમાં રાતવાસો કર્યો ત્યાં અગ્નિની સુવિધા આપવામાં આવી નહિ. એ રાતે જ બીથોવનને તાવ આવ્યો. વિયેના આવીને તો એ પથારીવશ જ થઈ ગયો છતાં ત્રણ દિવસ સુધી તો એણે પોતાની કોઈ દરકાર કરી નહિ. છેક એ પછી એણે ડોક્ટરને તેડાવ્યો.

શીન્ડ્લર વળી એવું કહે છે કે ડોક્ટરને બોલાવી લાવવા માટે બીથોવને કાર્લને કહેલું પણ કાર્લ છેક ત્રણ દિવસ પછી ફિઝિશિયન વેવ્રુચને બોલાવી લાવ્યો. એમણે પહેલું નિદાન ન્યુમોનિયાનું કર્યું પણ તરત જ ઝાડા છૂટી જવાની જૂની બીમારીએ પણ ઊથલો માર્યો.

પછી તો કમળો અને ડ્રોપ્સી પણ થયા. બે જ મહિના પછી જોહાને આવીને બીથોવન સાથે રહેવું શરૂ કર્યું. બીથોવનની દેખરેખમાં મિત્રો હોલ્ઝ અને શીન્ડલર તો પહેલેથી હતા જ.

એવામાં બ્રિટનમાં રહેતા સ્ટ્રૂફ નામના એક જર્મન માણસે એવું સાંભળ્યું કે બીથોવનનો સૌથી વધુ પ્રિય કંપોઝર હેન્ડલ છે. તાજેતરમાં જ હેન્ડલના સમગ્ર સંગીતનું પ્રકાશન થયેલું. ડો. એર્નોલ્ડે સંપાદિત કરેલા એ સમગ્ર સંગીતને સમાવતા ચાળીસ ગ્રંથો એણે બીથોવનને ભેટ મોકલી આપ્યા. બીથોવન ખુશ થયો, એણે સ્ટ્રૂફને આભારપત્ર પણ લખ્યો, એમાં વળી લખ્યું કે, “લંડન ફિલ્હાર્મોનિક સોસાયટી થોડાં વરસો અગાઉ મારા લાભાર્થે જલસો યોજવા માંગતી હતી. એ જલસો યોજાય તો મને આનંદ થશે.” સોસાયટીએ જવાબ આપ્યો કે, “જલસો યોજીને 100 પાઉન્ડ બીથોવનને ચૂકવાશે, પણ માંદગીની સારવાર માટે જરૂર હોય તો વધુ નાણાં પણ ચૂકવવામાં આવશે.” પોતાની સાચી નાણાકીય પરિસ્થિતિ બીથોવને છેલ્લા શ્વાસ સુધી છુપાવી રાખેલી. પોતાના શેરસ્ટોકનો અખંડ વારસો ભત્રીજાને આપવાની એની તમન્ના હતી. કોઈ પણ ભાગે એને એ વેચી દેવાની તૈયારીમાં નહોતો. નવી સિમ્ફની લખી આપવાનો વાયદો કરતાં એણે સોસાયટીને લખ્યું : “મારા ડેસ્કમાં નવી સિમ્ફનીના સ્કેચિઝ પડેલા જ છે.” આ સમયે એણે શુબર્ટનાં ગીતો વાંચ્યાં. એ નવોદિત સંગીતપ્રતિભાને એ તરત જ પિછાણી ગયો. શુબર્ટ એક વાર આવીને એને મળી પણ ગયો.

અંતિમ દિવસો

આખરે લશ્કરમાં જોડાવા દેવાની સંમતિ બીથોવને ભત્રીજાને આપી દીધી. એને હતું કે આ રીતે જ ભત્રીજો શિસ્ત શીખી શકશે. એ ‘ઇંગ્લુ’ રેજિમેન્ટમાં દાખલ થઈ ગયો એ પહેલાં બીથોવને એને છેલ્લી વાર મળી લીધું. એના ગયા પછી બીથોવને વિલ બનાવ્યું અને એમાં ભત્રીજા કાર્લને પોતાની સઘળી પ્રોપર્ટીનો એકમાત્ર વારસ

બનાવ્યો. પણ વિલ પર સહી એણે છેક અવસાનના બે જ દિવસ પહેલાં કરી. 1827ના માર્ચની ચોવીસમીએ એ કોમામાં સરી ગયો અને છઠ્ઠીસમીએ બપોરે પાંચ વાગ્યે અવસાન પામ્યો. મૃત્યુની ક્ષણે એની પથારીની બાજુમાં બે જણા જ હતા : એન્ડ્રેમ હુટન્બ્રેનર અને ભાઈ જોહાનની પત્ની.

મૃત્યુ પછી

એની કુલ સંપત્તિની આંકણી 3,000 પાઉન્ડ થઈ. તેમાં એના શેરસ્ટોકનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. એ શેરસ્ટોકની શોધખોળ કરતાં જ એના ડેકના ડ્રોઅરમાંથી 'ઈમ્મોર્ટલ બિલવિડ'ને સંબોધેલા પ્રેમપત્રો પણ મળી આવેલા.

માર્ચની ઓગણત્રીસમીએ એનો દફનવિધિ યોજાયો. એ દિવસે વિયેનાની સ્કૂલો બંધ રહી. એના ઘર આગળ 30,000 લોકો ભેગા થયા. એના કોફિનને ઊંચકનારામાં એક શુબર્ટ પણ હતો. વિયેના નજીકના ગામ વાહરિન્ગના કબ્રસ્તાનમાં એને દફનાવાયો. કબર ઉપર નાની પિરામિડ ચણી એના પર નામ કોતરવામાં આવ્યું : BEETHOVEN. થોડાં જ વર્ષોમાં એની કબર એટલી બધી ઉપેક્ષિત થઈ કે 1888માં 'વિયેના સોસાયટી ઓફ ફ્રેન્ડ્સ ઓફ મ્યુઝિક'એ એનું કોફિન ખોદી કાઢી વિયેના લઈ જઈ સેન્ટ્રલ સેમેટરીમાં શુબર્ટની કબરની બાજુમાં દફનાવ્યું.

ભત્રીજા કાર્લને કાકા બીથોવનની સંપત્તિ તો મળી જ, પણ વધારામાં કાકા જોહાનની 42,000 ફ્લોરિન્સની સંપત્તિ પણ 1848માં એના મૃત્યુ પછી મળી. જોહાનની પત્ની તો 1828માં મૃત્યુ પામેલી. 1858માં કાર્લ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે કાર્લની પત્ની અને બાળકો હયાત હતાં પણ પછી એ બધા વારસદારો વધુ ને વધુ ઘસાતા ગયા અને એ રીતે ગરીબ બનતા ગયા. કાર્લનો એક પૌત્ર (અને બીથોવન અટક ધરાવતી છેલ્લી વ્યક્તિ) પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં પોતાના દેશબંધુઓની સેવામાં સમાચારની આપલે કરનારા ખેપિયા અને

કેમ્પના રસોઈયા તરીકે લશ્કરમાં જોડાયેલો. પેરેલિસિસના એટેકથી વિયેનાની એક હોસ્પિટલમાં 1918માં મૃત્યુ પામ્યો.

બીથોવનની રોજિંદી આદતો

એના ઝીંથરા જેવા વાળ એ કદી ઓળતો નહિ, એ ક્યારે કપાવતો હશે એ પણ એ જ જાણે ! એને વારંવાર અને ઘણી વાર તો કલાકો સુધી નહાતા રહેવાની ટેવ હતી. એમાં એને મજા પડતી; એમાં જ એને નવા સંગીતની સ્ફુરણા થતી. ચાલતી વેળા હાથના પહોંચા અને આંગળી વડે ચેનચાળા કરવાની તથા સ્વગત બડબડાટ કરવાની અને ગણગણાટ કરવાની એને આદત હતી. ગમે તે ઋતુ હોય એ મળસકે જ ઊઠી જતો અને જાતે પર્કોલેટ કરીને કોફી પી લેતો. ચોક્કસ ગણતરી કરીને એ અચૂક સાઠ બુંદદાણા લઈને જ એ કોફી તૈયાર કરતો. પાર્મેસન ચીઝ સાથેની મેંકોની અને બધા જ પ્રકારની માછલીઓ એના ભાવતાં ભોજન હતાં. ડાન્યુબમાંથી પકડવામાં આવેલી 'શીલ' માછલી એને અતિ પ્યારી હતી; વિયેનામાં હોય ત્યારે એ દર શુક્રવારે પોતાને ઘરે એ માછલીને બટાકા સાથે તૈયાર કરાવી મહેમાનોને નોતરતો. બપોરે જમવામાં એ માત્ર સૂપ લેતો. એનું પ્રિય પીણું ડાન્યુબનું પાણી હતું. વાઈનમાં એને હંગેરિયન વાઈન્સ પસંદ હતાં. ડોક્ટરોની સતત ચેતવણીને ઉવેખીને એ હલકી મિલાવટ કરેલાં વાઈન પણ લેતો અને પરિણામે એનાં આંતરડાંની હાલત વધુ કથળી ગઈ. સાંજ પડ્યે એને બિઅરનો એક ગ્લાસ પીવો ગમતો. જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાં એ ઘરની નજીક આવેલા કોઈ પણ કોફીહાઉસમાં કોફી પીવા જતો પણ ત્યાં એક અંધારિયા ખૂણામાં બેસી રહેતો અને કોઈની પણ સાથે કશી પણ વાતચીત કરતો નહિ. ત્યાં એ પોતાનું પ્રિય જર્મન છાપું 'એલ્ગિમીન ઝિથુન્ગ' વાંચતો. રાતે મોડામાં મોડા દસ વાગ્યે એ ઊઠી જતો.

બીથોવન વિશે લેવ ટોલ્સ્ટોય

લેવ ટોલ્સ્ટોયે જેટલી કડક ટીકા શેક્સપિયરની કરી છે એટલી જ કડક ટીકા બીથોવનની પણ કરી છે; કારણ કે લાગણીઓના હેતુહીન ઉદ્દીપનમાં ટોલ્સ્ટોય નહોતો માનતો. ટોલ્સ્ટોયની માન્યતા અનુસાર ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ દ્વારા સર્જાતું સંગીત અર્થપૂર્ણ છે કારણ કે તે જીવન સાથે મેળ ખાય છે અને એ સિવાયનું બધું જ સંગીત માનવમનને બહેકાવનાર છે. પોતાની વાર્તા 'કુત્તર સોનાટા'માં કથાનાયકની સ્વગતોક્તિ દ્વારા ટોલ્સ્ટોયે પોતાનું મનોગત ઠાલવ્યું છે :

હંમેશની માફક બધી જ ડિનરપાર્ટીની માફક એ ડિનરપાર્ટી પણ કૃત્રિમ અને કંટાળાજનક હતી; પણ સંગીત ધાર્યા કરતાં વહેલું શરૂ થઈ ગયું. એ સાંજની દરેક વિગત મારા મગજમાં છપાઈ ગઈ છે. ખોખું ખોલીને વીંટાયેલું કપડું દૂર કરીને વાયોલિનિસ્ટે વાયોલિન બહાર કાઢ્યું. કોઈ મહિલાએ એ કપડા પર ભરતગૂંથણ કર્યું હોવું જોઈએ. વાયોલિન હાથમાં લઈને એણે તાર મેળવવા શરૂ કર્યાં. એ અવાજથી ઉત્તેજિત થયેલી મારી પત્નીએ પોતાની ઉત્તેજના છુપાવવા પોતાના મોં પર ઉદાસીનતા અને ઔપચારિકતાના ખોટા ભાવ લાવવા મથામણ કરી. પછી વાયોલિનિસ્ટે વાયોલિન પર થોડા સ્વરો વગાડ્યા; અને એ જ વખતે એણે અને મારી પત્નીએ આંખોમાં નજર મેળવી. એકઠા થયેલા મહેમાનો તરફ જોતાં જોતાં બંનેએ થોડી ગુસપુસ કરીને સંગીત શરૂ કર્યું. મારી પત્નીએ જેવો પિયાનો વગાડવો શરૂ કર્યો કે તરત જ વાયોલિનિસ્ટનું મુખ ધીરગંભીર બની ગયું.

વળી સહેજ તણાવનો ભાવ પણ એ મુખ પર ઊતરી આવતાં એ સુંદર દેખાવા માંડ્યું. એણે વાયોલિન વગાડવું શરૂ કર્યું. એમણે બીથોવનનો 'કુત્ઝર સોનાટા' વગાડવો શરૂ કરેલો. એની પહેલી ગત 'પ્રેસ્સો' યાદ છે તમને ? ઉફ ! કેટલું ત્રાસરૂપ, કંટાળાજનક અને અસહ્ય સંગીત એ છે !? સંગીત પોતે જ કેટલી ખતરનાક ચીજ છે ! સંગીત શું છે એ હજી સુધી હું સમજી શક્યો નથી. સંગીતનો હેતુ શો છે ? એક માણસ પર એની શી અસર છે ? એવી અસર એ શા માટે કરે છે ? કહે છે કે સંગીત આત્માનું ઊર્ધ્વગમન કરવાની તાકાત ધરાવે છે. તદ્દન જુઠ્ઠાણું ! નર્ચો બકવાસ ! અક્કલ વગરની વાત ! સંગીતની અસર છે, પણ એ ભયંકર ખતરનાક છે. (હું મારી જાત પરની અસરની વાત કરી રહ્યો છું.) એનાથી આત્માનું ઉત્થાન કે ઊર્ધ્વગમન થતું જ નથી. સંગીત આત્માનું અધઃપતન પણ કરતું નથી. માત્ર ક્ષણિક ઉત્તેજના પ્રેરવાનું જ કામ સંગીત કરે છે. આ હકીકત હું કેવી રીતે સમજાવું ? સંગીત મને મારી સાચી પરિસ્થિતિ ભુલાવી દે છે અને એવી પરિસ્થિતિમાં મને મૂકી દે છે જે મારી સાચી પરિસ્થિતિ નથી. સંગીતની અસર નીચે મને અજાયબ, વિચિત્ર લાગણીઓ થવા માંડે છે. સંગીતની અસર બગાસાં કે હાસ્ય જેવી છે. કોઈને બગાસાં ખાતો જોઈ આપણે બગાસાં ખાવા માંડીએ, પછી ભલે ને ઊંઘ આવતી ન હોય અથવા કોઈને હસતા જોઈ કારણ જાણ્યા વિના જ હસવા માંડીએ એવી જ અસર સંગીતની છે.

સંગીત સર્જતી વખતે કંપોઝર જે હાલતમાં હોય એ હાલતમાં હું પણ એ સંગીત સાંભળીને મુકાઈ જાઉં છું. એ કંપોઝર એ વખતે જે મૂડમાં હોય એ મૂડમાં હું પણ મુકાઈ જાઉં છું. એક પછી એક જે જે મૂડમાં તે વિહાર કરે તે પ્રત્યેક મૂડમાં હું પણ મુકાતો જાઉં છું. માત્ર કંપોઝર (આ દાખલામાં 'કુત્ઝર સોનાટા'નો કંપોઝર બીથોવન) જ જાણે કે એ તે મૂડમાં શા માટે હતો ! મને તેનાં કારણોની ગતાગમ નથી પડતી; તેથી

એ બધા મૂડમાં તણાવું મારે માટે નિરર્થક બને છે. આમ, કોઈ હેતુ કે ઉદ્દેશ વિના જ સંગીત આપણને ઉત્તેજિત કરે છે. લશ્કરે ક્વાયત કરવાની હોય તો લશ્કરી કૂચનું સંગીત વાગે તે ઉદ્દેશપૂર્ણ છે, નાયવાનું હોય ત્યારે નૃત્યસંગીત વાગે તે ઉદ્દેશપૂર્ણ છે અને પ્રાર્થના કરવાની હોય ત્યારે માસ વાગે તે પણ ઉદ્દેશપૂર્ણ છે. પણ આટલા અપવાદો સિવાય સંગીત આપણને ઉશ્કેરી મૂકે છે પછી એ ઉત્તેજના કે ઉશ્કેરાટને ક્યાં વાળવાં તેનું કોઈ દિશાસૂચન કરતું નથી. સંગીત ભયંકર જોખમકારક બની શકે છે. ચીનમાં સંગીત શાસનની સત્તા હેઠળ છે. સર્વત્ર આમ જ હોવું જોઈએ. કોઈ પણ માણસ બીજાને (બીજાબધા ઘણાને) સંગીત વડે સંમોહન કરી ગમે તે દિશામાં વાળી શકે એ કેવી રીતે ચલાવી લેવાય ? ઘણી વાર તો આવી રીતે સંમોહન કરનારાને કોઈ જ નૈતિક સિદ્ધાંતો હોતા નથી.

‘કુલ્તર સોનાટા’ની જ વાત લો ને ! એની પહેલી ‘પ્રેસ્ટો’ ગતને મહિલાઓની હાજરીમાં કેવી રીતે વગાડી શકાય ? અને એ વગાડ્યા-સાંભળ્યા પછી પાછા આઈસક્રીમ ખાવાના અને થોડી કૂથલી પણ કરી લેવાની ? એ સાંભળીને ઉશ્કેરી મૂકેલી લાગણીઓને કેવી રીતે શાંત કરવી ? એ ઉશ્કેરી મૂકેલી લાગણીઓને શાંત કરવા માટે જો યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે નહિ તો એ લાગણીઓ પ્રલય સર્જી શકે. મારી પર તો સંગીતે ખૂબ જ ખતરનાક અસર કરીને મારી દુર્દશા કરી છે. હું જાણતો પણ નહોતો તેવી મારી સુષુપ્ત વાસનાઓને જગાડીને અને પછી એને ભડકાવીને માડું નિકંદન કાઢી નાંખ્યું છે. આ સંગીત મને કહેતું જણાય છે : “તું જેવો તને માનતો હતો તેવો નહિ, પણ ખરેખર આવો છે !” સંગીતની આવી નાપાક અસર હેઠળ મેં મારી પિયાનિસ્ટ પત્ની અને પેલા વાયોલિનિસ્ટની ઉપર નજર ફેંકી ત્યારે એ બંને સાવ જુદાં જ — અજાણ્યાં — જણાયાં !

એ બંનેએ 'પ્રેસ્ટો' વગાડી લીધા પછી અશ્લીલ સ્વરરૂમખાં અને નબળો અંત ધરાવતી બીજી ગત 'આન્દાન્તે' વગાડી. એ ગતની અસર હેઠળ હું સાવ નફિકરો, મોજીલો, લહેરી લાલો બની ગયો; મારી પત્નીની આંખોમાં મને અપૂર્વ ચમક અને જીવંતતા દેખાયાં. સાંજ પૂરી થઈ અને સૌ સૌને ઘેર ગયાં. બે જ દિવસમાં હું બહારગામ જતો રહેવાનો હતો એ જાણી વાયોલિનિસ્ટ ત્રુખેમેવ્સ્કીએ છૂટાં પડતાં મને કહ્યું : "આજ સાંજના જલસાથી મને ખૂબ જ આનંદ આવ્યો છે. ફરી વાર તું જ્યારે ઘરે હોય ત્યારે આવો આનંદ આપવાની તક તું ફરી ઊભી કરે એવી આશા રાખું છું." એના બોલવાનો અર્થ મેં એમ ક્યો કે હું ઘરે નહિ હોઉં ત્યારે એ મારે ઘરે કદી નહિ આવે, અને આવું વિચારીને મને ખૂબ જ શાંતિ થઈ. વળી અમારા બંનેનું એકસાથે શહેરમાં હોવું અસંભવ જણાતાં મને ખૂબ જ સંતોષ પણ થયો; મને આનંદ થયો કે હવે પછી ફરીથી એને મળવાનું કદી નહિ બને. પહેલી જ વાર મેં આનંદપૂર્વક હસ્તધનૂન કર્યું, અને એનો સાચો આભાર માન્યો. જાણે લાંબા ગાળા માટે દૂર જઈ રહ્યો હોય એવી રીતે એણે મારી પત્નીની પણ રજા લીધી. હું ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો....

બીથોવન વિશે રિચાર્ડ વાગ્નર

બાહ્ય વિશ્વ સાથેનો સંપર્ક જેમ જેમ તૂટતો ગયો તેમ તેમ બીથોવનનું આંતરદર્શન વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું ગયું. આંતરિક સંપત્તિ અંગે એનો આત્મવિશ્વાસ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ એ મિત્રો અને શ્રીમંતો પાસેથી વધુ ને વધુ એવી આશા રાખતો ગયો કે એની કૃતિઓ માટે પૈસા ચૂકવવાને બદલે એ લોકો એના દુન્યવી લાલનપાલન-ભરણપોષણની અને સગવડોની કાયમી જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લે જેથી નાણાં કમાવાની બાબતે નચિંત થઈ એ સંગીતસર્જન કરતો રહે; અને એ આશા પૂરેપૂરી ફળીભૂત થઈ ! સંગીતના ઈતિહાસમાં પહેલી જ વાર એવું બન્યું કે ધનાઢ્ય મિત્રો અને શ્રીમંત આશ્રયદાતા એક સર્જકને પૂરી આઝાદી બક્ષવામાં સફળ થયા હોય. આવી જ નાજુક ક્ષણ અગાઉ જ્યારે મોત્સાર્ટની જિંદગીમાં આવેલી ત્યારે શ્રીમંતોએ મોં ફેરવી લેતાં મોત્સાર્ટનો યુવાવયે જ ખાત્મો થઈ ગયો !

— રિચાર્ડ વાગ્નર

‘બીથોવન’માંથી, 1870

